

ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА

Історична пам'ять

Науковий збірник

Заснований у листопаді 1998 року

Виходить двічі на рік

Випуск 27'2012

Полтава
2012

Засновник і видавець:

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15249-3821 Р від 1 червня 2009 року

***Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті
Міністрів України як фахове видання зі спеціальності «Історія»***

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Степаненко М. І., *головний редактор*, доктор філологічних наук
Волошин Ю. В., доктор історичних наук
Год Б. В., *заступник головного редактора*, доктор педагогічних наук
Горбик В. О., доктор історичних наук
Єрмак О. П., *заступник головного редактора*, кандидат історичних наук
Киридон А. М., доктор історичних наук
Кравченко П. А., доктор філософських наук
Нестуля О. О., доктор історичних наук
Сігарчук Р. А., доктор історичних наук
Стрілець В. В., доктор історичних наук
Сохань П. С., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
Жигилій Н. В., *літературний редактор*, кандидат філологічних наук

*Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка (протокол № 13 від 26 квітня 2012 року)*

- ◆ За достовірність фактичних даних, цитат, власних імен і географічних назв відповідають автори публікацій.
- ◆ Думка редколегії може не збігатися з думкою авторів збірника.
- ◆ Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку.
- ◆ Усі права захищені. Передруки і переклади дозволені за згодою автора й видання.

З М І С Т

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

П. А. Кравченко, А. І. Мельник

Альтернативи історичного пізнання: марксистська та модерні теорії історичного процесу 5

СТАТТІ І СТУДІЇ

М. І. Степаненко

Полтавське коріння древа української духовності 17

О. І. Уткін

Радянські військові, матеріальні та культурні втрати у Великій Вітчизняній війні 24

ПОВІДОМЛЕННЯ

С. М. Приходько

Проблема легітимності влади в науковій спадщині українських учених першої половини ХХ століття 36

В. В. Стрілець

Ставлення українських радикал-демократів до Голови Директорії Української Народної Республіки С. Петлюри в еміграції (1920-1926 роки).. 43

О. В. Тєвікова

Десталінізація 1953-1964 років в Україні та її вплив на суспільний світогляд 52

СЛОВО МОЛОДОГО АВТОРА

О. А. Бороденко

Незаміжні жінки Гетьманщини другої половини ХVІІІ століття (історико-демографічний аспект на прикладі облікових джерел сіл Полтавського полку) 60

В. М. Орлов

Сучасні погляди на проблему дефініцій щодо нової релігійності (історіографічний аналіз) 69

ІСТОРІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

Д. Ф. Розовик, О. Д. Розовик

Вплив соціально-економічного становища селян Полтавщини на переселенський рух у першій половині ХІХ століття 77

К. В. Нікітенко

«Контроль кредитом і карбованцем»: контрольно-ревізійні перевірки банківськими установами фінансування промислових об'єктів в УРСР 84

ОСВІТА І КУЛЬТУРА

Ю. О. Кривенко

Передумови створення Інституту ботаніки АН України 93

В. К. Молоткіна

Становлення радянської видавничої мережі в УСРР у першій половині 1920-их років 101

В. В. Куйбіда

Етапи розвитку виробничої культури та історії людства в назвах тварин 109

ПИТАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ

Н. В. Год

Двопартійна система США та популістський рух наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття: проблема політичної трансформації 117

Ю. В. Вільховий

Демократичні процеси в соціалістичній Польщі та крах тоталітарної системи наприкінці 1980-их років 128

ІСТОРІОГРАФІЯ

Я. О. Потапенко

Проблематизація тілесності людини в історіософських концепціях Мішеля Фуко 138

Т. О. Лахач

Історіографічні аспекти проблеми державної регламентації шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1920-1930-их років 146

З ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕДУНІВЕРСИТЕТУ

С. М. Шевчук

Професор Кость Дубняк — теоретик української географії та викладач економічної географії Полтавського інституту народної освіти 154

Б. В. Год, О. П. Єрмак, П. В. Киридон

Полтавський педуніверситет на зламі століть: науково-дослідницька діяльність (закінчення) 161

ХРОНІКА

О. О. Кашицина

Змушені воювати 177

О. П. Єрмак

Життя, віддане рідному краю 181

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. М. Горобець

Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини ХVІІІ ст. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. — 304 с. 183

Довідка про авторів 186

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять» 188

Методологія історії

УДК 165:930:[141.8+141.82]048.58

П.А. Кравченко, А.І. Мельник

АЛЬТЕРНАТИВИ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ: МАРКСИСТСЬКА ТА МОДЕРНІ ТЕОРІЇ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Теоретико-методологічний конфлікт у соціальному пізнанні, породжений зіткненням марксистського і немарксистського бачення історії, має вирішуватися шляхом вивчення й урахування усіх запропонованих філософсько-історичною думкою інтерпретацій розуміння історичного процесу. Альтернативи розуміння історії уособлюють собою основні парадигми історичного знання, які слід урахувати, досліджуючи ті чи інші історичні події чи явища.

Ключові слова: історія, «ідея історії», історичне знання, історичний метод, історичний досвід, історичний процес, історизм, еволюційний світогляд, рефлексія, соціальна держава, соціокультурна динаміка, формаційна теорія, цивілізаційна теорія.

Важливим у плані пошуку альтернативних стратегій історичного пізнання є дослідження парадигмального зламу, що відбувся у вітчизняному та західноєвропейському науковому полі у ХХ столітті. Сьогодні історики висловлюють сумніви не лише у «п'ятичленній» схемі формаційного розвитку, але й щодо самої можливості несуперечливої типології історії за єдиною економічною основою [11, с.232]. Криза марксистського розуміння історії як зміни суспільно-економічних формацій зумовлена розумінням того, що формаційний підхід до історії не може претендувати на глобальну евристичну функцію в історичному пізнанні загалом, оскільки залишає за полем зору багато елементів і зв'язків суспільства, які тим самим не знаходять у моністичному погляді на історію свого адекватного пояснення.

Як зазначає російський історик О. Гуревич, формаційна теорія як основну детермінанту історичного життя виокремлює лише один її аспект — соціально-економічний. Однак переконливо продемонструвати універсальну залежність духовного життя й культури від матеріальної історії суспільства, зокрема по лінії «базис — надбудова», не вдається [3, с. 38]. Інший російський історик М. Барг наполягає на тому, що при формаційному підході картина соціальної структури суспільства настільки збіднюється, що всі соціальні прошарки за межами головних класів антагоністів існують, по суті, як маргінальні елементи. Вся багатопланова соціальна структура так чи інакше підтягується до класів-антагоністів. При цьому ігнорується обширний субстрат загальнолюдських ідей та уявлень, моральних цінностей, які формувались протягом усієї історії певного народу, етносу й не можуть бути зведені до жодного класового начала [1, с.31]. Не

рять цю теорію і поняття «історична епоха», оскільки критерії окреслення епох ні в марксизмі, ні в інших теоріях чітко не визначені, а періодизація епох може вступити у суперечність з теорією суспільно-економічних формацій.

Певну роль у кризі марксистського розуміння історії відіграла й дискредитація ідеї прогресу, яка наростає у соціально-філософській думці з XIX до кінця XX сторіччя. Як зазначає В. Лебедєв, головна омана К. Маркса у розумінні прогресу самого суспільства. У Маркса прогрес став метою історичного розвитку, відповідно кожен наступний етап більш прогресивний, ніж попередній. При цьому головним параметром прогресу є виробничі сили, які мають зростати. За таких умов людина виявляється не метою історичного розвитку, а фактично засобом. «Якщо метою історії є прогрес, а людина має його забезпечити як певний засіб, — зазначає автор, — теоретично можна пояснити таку жахливу кількість жертв, яка була у нас, коли ми почали будувати «найпрогресивніше суспільство». Людина розглядалась навіть не як гвинтик (нам тлумачать: товариш Сталін перетворив людину на гвинтик) — ні, людину розглядали як природну сировину, що відтворюється. На відміну від нафти, котра вичерпується й усе ж таки має ціну, особливо при продажі за кордон; людина — безцінна, у розумінні така, що не має цінності, сировина, що відтворюється і є у нескінченній кількості» [8, с.13–14].

Гіпотези про те, що людство прогресує від нижчих форм суспільного життя до вищих — це зовсім не знахідка марксизму. В працях філософів стародавніх країн, які відомі у наші часи, — Єгипту, Греції, Риму — ця гіпотеза вже є. У концептуальній формі вона представлена Р. Декартом у XVII столітті й була підтримана багатьма суспільствознавцями в XVII–XX століттях. Особливо активно «прогресисти» агітували за свої погляди в XIX столітті на фоні успіхів промислової революції. І К. Маркс і Ф. Енгельс увійшли до їх числа. Але вже в XX столітті концепції «прогресистів» почали критикуватися більш жорстко не тільки з позицій теологічних (якщо людину створив Бог, то він же й задав людині межі розвитку), але й з наукових.

Грунтовну атаку на романтичне бачення безмежності прогресу людства здійснили аналітики, які побачили негативні сторони прогресу: екологічна й енергетична кризи, продовольчі проблеми, вичерпання природних ресурсів тощо. Класичний дарвінізм і його марксистський різновид були піддані нищівній критиці у питанні про походження людини від мавпи (зараз домінує думка, що людина і мавпа — це різні гілки еволюції). Значна кількість не тільки суспільствознавців, але й біологів та фізіологів доводять, що людина як біологічний вид практично не еволюціонує. Зміни у зрості, вазі (навіть мозку) не є доказом індивідуального інтелектуального прогресу [18], тим більше морального.

Водночас переконливих аргументів проти поміркованих еволюціоністів, які відстоюють ідею регульованого, свідомо обмеженого, в тому числі мораллю, прогресу, антипрогресисти так і не надали.

Наше ставлення до еволюційного світогляду, в тому числі до його жорсткого марксистського прогресистського різновиду, помірковане. Людство не може зупинити технологічний і науково-освітній прогрес, але повинно виробити соціальні запобіжники негуманного використання прогресу. Наприклад, В. Ленін і Й. Сталін, які тривалий час були затятими лінійними прогресистами, зробили народ Російської імперії (в тому числі України) учасником згубного історичного прогресистського експерименту волюнтаристськими, терористськими засобами.

Криза марксистського розуміння історії як зміни суспільно-економічних формацій особливо загострилась, коли марксизм не витримав перевірки часом. По-перше, передбачувана марксизмом природно-історична загибель капіталізму в результаті загострення притаманних йому суперечностей не підтвердилась. Капіталізм досі живий, і, більше того, він успішно розвивається. Крім того, як зазначає В. М. Межуєв, «якщо ми бажаємо обмежити історію людства лише історією цивілізації, то краще капіталізму ми нічого не вигадасмо» [10, с.11]. Трагічна помилка Маркса, зазначає В. Порус, не в критиці капіталізму, у якому товарно-вартісні відносини виступають як універсальний та абсолютний взаємозв'язок між атомізованими індивідами, що залучені до суспільного виробництва й підпадають під владу цілого спектра форм відчуження — від виробленого продукту, від влади, від соціальних і політичних інститутів, а головне передусім — від самих себе, від своєї людської природи й сутності, а в недооцінюванні здатності капіталістичного суспільства до самозміни, в абсолютизації рис і суперечностей сучасної йому стадії розвитку цього суспільства [12, с.177].

По-друге, зазнала краху корінна теза теорії про закономірний, природно-історичний рух сучасної цивілізації від капіталізму до соціалізму, оскільки ідея побудови соціалізму як суспільства, що планомірно розвивається, побудовано на суспільній власності й демонструє в усіх відносинах — економічному, соціальному, духовному та моральному — переваги над капіталізмом, так і не підтвердилась. Більше ніж 70 років розвитку СРСР, як і сорокарічний досвід інших соціалістичних країн, упевнено довели неспроможність й утопізм марксистської теорії та основаних на ній прогнозів і практики [6, с.217].

Сама ідея соціалізму, соціальної держави — це позитивна ідея. Але ця ідея може реалізуватися у формі тоталітарного соціалізму (радянська, китайська, камбоджійська, в'єтнамська, кубинська моделі) й так званого «гуманного соціалізму» (шведська, австрійська та інші моделі європейських країн), де соціалізм як теоретична і практична моделі вбирають у себе деякі цінності лібералізму й консерватизму.

Найбільш відома так звана шведська модель соціалізму, творцем якої є Гуннар Карл Мюрдаль. Головною ідеєю цієї моделі є ідея соціальної держави, теоретично обґрунтована німецькими соціал-демократами в ХХ столітті. Г. Мюрдаль адаптував цю ідею для Швеції, головний наголос зробив на регулюючій ролі соціальної держави. Він уважав її здатною подолати стихію ринку і перетворити стихійне капіталістичне ринкове господарство в нову соціалізовану регульовану економіку, яка була б основою створення соціального захисту не тільки працюючих, але й пенсіонерів, молоді, груп соціальних аутсайдерів.

Шведським соціалістам удалося реалізувати на практиці цю модель, яка все ж таки не стала ідеальною. Вдалося зробити сильний соціальний захист для середнього класу, молоді, пенсіонерів і соціальних аутсайдерів. Але високі податки спровокували «втечу» капіталів з країни. Широке розповсюдження дістав соціальний паразитизм. Наприклад, частину громадян Швеції влаштовує існування на допомогу з безробіття, і вони не бажають працювати, особливо на непрестижних посадах або на «брудних» роботах. На ці місця держава змушена запрошувати громадян інших країн. У свою чергу, така трудова еміграція породжує нові проблеми. Отримавши шведське громадянство, колишні емігранти

стають конкурентами і за престижні професії тощо. Отже, й модель «гуманного соціалізму» має суттєві недоліки. Що вже тут говорити про марксистсько-ленінську модель соціалізму «без людського обличчя», а з обличчям тоталітаризму.

Водночас окремі дослідники ХХ століття, а рівною мірою й сучасні представники комуністичних політичних течій, наголошують на неадекватності співвіднесення Марксової теорії з радянською політичною практикою, оскільки на розвиток подій впливали не лише суспільно-історичні закони, але й люди — конкретні особистості. Марксизм, уважають вони, зберігає своє значення як філософсько-історична теорія, хоча й потребує оновлення, наполягають на необхідності розрізняти власне формаційну теорію й формаційний редукціонізм як особливу її форму. При цьому сутність формаційного редукціонізму вбачається у зведенні всього багатства й багатоманітності людського життя до формаційних характеристик, тобто до способу виробництва, базису й надбудови, класової боротьби тощо [2, с.115-117].

На нашу думку, цілком природно, що, коли стала зрозуміла неможливість утвердження останньої, найвищої за Марксом, формації, історичний досвід утілення в життя Марксової теорії було переоцінено. Як зазначає В. Келле, ми — такий наш історичний досвід — опеклися на тому, що здійснили спробу підкорити історію певній ідеології, що вилилось у насильство над історією. Проте історія не терпить над собою насильства навіть у формі спроб штучно прискорити історичний процес. В історії виявляється дієвим те, що допомагає й сприяє природному процесу [5, с.209].

Визнаючи кризу марксистського розуміння історії як зміну суспільно-історичних формацій, слід урахувати, що разом з широковідомим формаційним членуванням історичного процесу К. Маркс виокремлював також за іншими більш широкими основами і критеріями характеристики історії як первинної та вторинної формацій. Принциповий інтерес становлять і сьогодні теоретичні міркування Маркса про трьохчленну періодизацію історичного процесу: у відносинах особистої залежності, речової залежності й вільної індивідуальності, що ґрунтовані на універсальному розвитку людини [9, с.100-101].

Наведений вище поділ людської історії на три етапи, зазначає Ю. Плетніков, отримує в наш час усе більше визнання світовою філософською спільнотою. Певною технологічною інтерпретацією цієї проблеми є, зокрема, широко розповсюджене на Заході, а останнім часом й у вітчизняній науці, трактування людської історії як доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільства [13, с.225].

У цьому зв'язку заслуговує на особливу увагу думка В.С. Степіна про глибинний зв'язок марксистського вчення із світоглядними детермінантами техногенної цивілізації та про марксизм як породження культури цієї цивілізації на стадії її індустріального розвитку. Саме на цій стадії, зазначає дослідник, виразно проявився рішучий вплив техніко-технологічного розвитку на всі інші сторони соціального життя. Промислові революції епохи індустріального капіталізму, що привели до виникнення великого машинного виробництва, продемонстрували зв'язок між розвитком виробництва й змінами соціальної структури суспільства. І це, без сумнівів, послугувало передумовою й опорою для розробки матеріалістичного розуміння історії [17, с.319-320]. Відповідно той факт,

що, розробляючи теорію суспільно-історичних формацій, К. Маркс і Ф. Енгельс досліджували в першу чергу історію й доісторію саме техногенної цивілізації, пояснює неабиякі труднощі, що виникли потім при зіставленні цієї теорії з більш широким історичним матеріалом, особливо історичним матеріалом ХХ-ХХІ століть.

При цьому слід погодитися з авторами посібника за редакцією О.Панарина у тому, що формаційна теорія при всіх її недоліках є однією з перших спроб побудови на основі наукової раціональності глобальної картини людської історії (метатеорії історичного процесу). Конкретно-наукові аспекти її у багатьох положеннях застаріли, але сам підхід, що лежить в її основі, ще зберігає свою силу. Вона прагне системно розкрити найбільш загальні основи й глибинні тенденції історичного процесу й на цій основі аналізувати загальні та особливі властивості конкретно-історичних суспільств. Через високоабстрактний характер цієї теорії її небезпечно напряму застосовувати до конкретного суспільства [19, с.395-396], перетворювати безпосередньо в рецепти конкретних реформ, дій.

Альтернативою філософсько-історичного пізнання є немарксистське бачення історії, яке в сучасній науці представлено концепціями багатьох відомих філософів минулого століття. Розглянемо концепції історизму, або антимарксистського історизму, К. Поппера, ідеї історії Р. Колінгвуда, глобальних ритмів історичного процесу А. Дж. Тойнбі та соціокультурної динаміки П. Сорокіна як головні альтернативи марксистському трактуванню «історії».

Одним з перших послідовних критиків марксистського бачення історії був представник критичного раціоналізму Карл Поппер. У своїх роботах «Злиденність історизму» (1944) та «Відкрите суспільство і його вороги» (1945) він критикує не тільки й не стільки марксистський історизм, скільки принцип історизму й усю істористську теорію, яка виходить з того, що засадничою метою історії та історичних наук є прогнозування, передбачення майбутнього, і здійснює спробу її вдосконалити.

Розуміючи історизм як «вчення про те, що історією правлять особливі історичні або еволюційні закони, відкриття яких надасть нам змогу пророкувати долю людини» [14, с.21], К. Поппер у першій праці намагається довести, що істористський підхід до суспільних наук дає жалюгідні наслідки. «Погляд, що завдання соціальних наук — відкривати закони еволюції суспільства або передрікати його майбутнє..., можна назвати центральною істористською доктриною! Оскільки саме цей погляд на суспільство, як на щось, що проходить крізь низку періодів, призводить, з одного боку, до протиставлення мінливого соціального й незмінного фізичного світу і, тим самим, до антинатуралізму. З іншого — той самий погляд призводить до пронатуралістичної та скептистської віри у так звані «природні закони послідовності» [16, с.126]. Відповідно, на думку Поппера, «немає таких законів, які б визначали послідовність такого «динамічного» ряду подій» [20, с.137]. Тобто, за Поппером, не існує об'єктивних історичних законів, є лише хаотична динаміка природно-історичного розвитку. Таким чином, Карл Поппер пропонує метод, який, на його думку, міг би дати кращі наслідки, ніж історизм. Він захищає думку про те, що пізнати історичний розвиток можна за допомогою природничих наук, жодні методи історичних наук тут безсилі [17, с.183].

Довівши, на його думку, яка не зовсім збігається з нашою, ще у першій своїй роботі всю хибність методу історизму, у другій, більш відомій, праці «Відкрите суспільство та його вороги» Карл Поппер намагається пояснити, чому, незважаючи на «нікчемність висновків» історизму, цьому методу таки «пощастило так укріпитися». У цій роботі він досліджує соціальні філософські вчення, які ставили за мету наукові передбачення та історичні пророкування, тобто він досліджує еволюцію історизму від Геракліта через Платона, Гегеля до Маркса. Розвиток історизму автор демонструє через ідею біполярності людської історії, згідно з якою історія людства здійснюється між двома полюсами, одним з яких є колективістське (закрите) суспільство, другим — індивідуалістське (відкрите) суспільство. Окрім К. Поппера, ідею біполярності людської історії протягом ХХ сторіччя розвивали Е. Дюркгейм, Ф. А. Хайек, Р. Арон.

К. Поппер у своїй роботі (передусім у її першому томі) демонструє, що людська цивілізація «ще не цілком оговталась після потрясіння від свого народження — переходу від племінного, або «закритого суспільства», до «відкритого суспільства». При цьому, за Поппером, «закрите суспільство» характеризується вірою в існування магічного табу, а «відкрите суспільство» являє собою суспільство, в якому люди значною мірою навчилися критично ставитись до табу й осноувати свої рішення на спільному обговоренні й можливостях власного інтелекту. К. Поппер у своїй праці прагне довести, що потрясіння від цього переходу є одним із факторів, що сприяли появі реакційних рухів, які намагались повернути цивілізацію до племінного стану й витоки яких слід шукати у тих чи інших історичистських ученнях, оскільки етичні й методологічні засади історизму обстоюють позиції тоталітаристського, «закритого» суспільства.

У передмові до другого видання роботи К. Поппер зазначає, що «всеохоплюючі історичні передбачення перебувають за межами наукового методу. Майбутнє залежить від нас самих, а ми не залежні від будь-якої історичної необхідності» [14, с.15]. Більше того, підтримуючи бунт проти цивілізації, впливові філософські вчення, які наполягають на тому, що відкрили закони історичного розвитку і саме тому здатні передбачити хід історичних подій, приваблюють і спокушають велику кількість інтелектуалів. Останнє автор пояснює тим, що «історизм сам значною мірою є протидією на труднощі, що постають перед нашою цивілізацією, та на її вимогу особистої відповідальності» [14, с.18].

У той же час варто бачити, що К. Поппер, виступаючи як критик історизму, фактично є автором специфічної концепції історизму, що заперечує марксистський детермінізм в історії й заміняє його так званим соціальним конструюванням (socialengineering).

Другий том «Відкритого суспільства» К. Поппер присвячує передусім критиці марксистської історичної філософії. Він доводить, що «марксизм — теорія чисто історичистська, теорія, що намагається передректи хід майбутніх соціальних і економічних подій та, зокрема, революцій» [15, с.93], а також підкреслює «абсолютну безплідність марксистського методу». Аргумент про те, що наука може передбачити майбутнє лише за його обумовленості, тобто якщо майбутнє присутнє в минулому, вкладене в нього, привів Маркса, вважає Поппер, до хибного переконання, що суто науковий метод має ґрунтуватися на виключному

детермінізмові. Окрім того, на думку автора, науковий характер передбачення, що відоме з фізики чи астрономії, не може бути аргументом на користь наукового характеру широкомасштабного історичного пророцтва, яке в загальних рисах передрікає основні тенденції майбутнього розвитку суспільства.

Аналізуючи метод Маркса, К. Поппер критикує Марксів різновид історизму, який він характеризує як економізм, Марксову теорію класів, проте найгострішій критиці у Поппера піддається Марксова теорія держави та його роздуми про безсилля будь-якої політики. Звертаючи увагу на те, що марксизм претендує на дещо більше, ніж бути наукою, вдається не просто до історичного пророцтва, а претендує на те, щоб стати основою практичної політичної діяльності, Поппер категорично спростовує доктрину, за котрою економічна влада більш фундаментальна, ніж фізична або державна влади, й пропонує механізми контролю над будь-якою владою та ставить проблему парадоксу свободи. Проте ще детальніше К. Поппер досліджує так званий результат Марксового методу — пророцтво про майбутнє пришествя безкласового суспільства. Марксистську історичну філософію Поппер порівнює з іншими формами історизму, найдавнішою з яких є доктрина вибраного народу. Він вважає, що «марксистка історична філософія підмінює народ вибраним класом, інструментом творення безкласового суспільства, і водночас класом, який приречений упадкувати Землю — правити світом» [14, с.23].

У результаті глибинного аналізу марксистської історичної філософії й решти історичистських теорій, які автор називає також інтерпретаціями історії, К. Поппер доходить до висновку, що «історія позбавлена сенсу», оскільки історії людства як такої немає, є лише «безмежна кількість історій усіх аспектів людського життя» [15, с.293]. Водночас він стверджує, що «ми можемо надати їй сенс..., замість того, щоб ставати в позу пророків, ми повинні стати творцями своєї долі» [15, с.302–303].

Як зазначає А. Івін, доповнюючи роздуми К. Поппера відсутніми ланками, можна сказати, що в людській історії існують і суперничають дві тенденції: тенденція закритого суспільства, що веде від племінного колективізму через середні віка до сучасного тоталітаризму, й традиція відкритого суспільства, що веде від давньогрецької демократії до сучасного західного суспільства. Термін «відкрите суспільство» підкреслює ту обставину, що це суспільство у процесі вільного обговорення й зважування альтернатив само вибирає перспективу свого розвитку. Закрите суспільство однозначно спрямоване на досягнення однозначно визначеної глобальної мети й жорстко пов'язане заздалегідь виробленим планом. Воно не вибирає свій шлях, а реалізує своє призначення, що визначене волею бога або законами суспільного розвитку [4, с.59]. Доводячи безперспективність історизму, етичні й методологічні засади якого обстоюють позиції «закритого суспільства», Карл Поппер закликає нас надати історії сенсу й мети, «зробити її нашою боротьбою за відкрите суспільство і проти його ворогів» [15, с.302].

К. Поппер здійснив спробу протиставити марксизму концепцію соціального конструювання, сутність якої полягає в такому: по-перше, у визнанні того, що практична діяльність людини викликана нагальними потребами моменту, а не історичними законами, тенденціями, традиціями. І соціальний інженер може впливати на людську історію таким же чином, як на зміни навколишнього

середовища. По-друге, теоретик повинен мати прагматичне ставлення до життя, орієнтуватися на нагальні потреби і відкинути як непотрібне утопічне планування.

У своїй гострій полеміці з марксистами К. Поппер не завжди правий. Методи історизму (історицизму), конкретно-історичного підходу і, навіть класовості, стали загальноновизнаними у сучасному суспільствознавстві. Безумовно, не варто застосовувати жорстке планування майбутнього, але не враховувати минуле і не будувати програм майбутнього людина не може. Навіть надія, мрія, віра та інші феномени відіграють велику роль у наближенні майбутнього.

Англійський філософ та історик Колінгвуд Робін Джордж, розділяючи раціоналістичний підхід до історії, розуміє історію як проникнення в душі людей, вивчення їх погляду на ситуацію, у котрій вони знаходились. У своєму найвідомішому творі «Ідея історії» він ставить питання щодо предмета історії як науки, механізмів її функціонування та методології пізнання в царині історичної науки. Тобто дає свою парадигму розуміння історії та історичного знання. Шукаючи відповіді на запитання, що являє собою історія, для чого вона потрібна, у чому природа історичного процесу в працях мислителів минулого й сучасності, філософ доходить до висновку, що історичний процес є процес думок, і людина розглядається як єдиний суб'єкт історичного процесу тому, що саме її поведінка визначається думкою. Таким чином, історичний процес він протиставляє природним процесам, які є простою послідовністю подій.

Ще у вступі до «Ідеї історії» Колінгвуд визначає історію як «різновид дослідження або розвідки». Історія, зазначає автор, «належить до розряду того, що ми називаємо науками, себто до форм думки, за допомогою яких ми ставимо запитання й намагаємося дати на них відповіді... Наука розкриває суть явищ, і в цьому розумінні історія є наукою» [7, вступ, § 2]. У наступних розділах автор уточнює, що історія є «наукою особливого типу», оскільки вона не організується у жодним з відомих так званих «наукам спостереження та експерименту» способів. На відміну від точних наук, завдання історії — «вивчати недоступні для нашого спостереження події, причому вивчати ці події висновково, йдучи до них через аргументацію, що береться із чогось іншого, недоступного для нашого спостереження, — із того, що історик називає «свідченням» про події, якими він цікавиться» [7, Ч.5, §3].

Розкриваючи відповіді на зазначені запитання, у тому ж вступі Колінгвуд доводить, що історичний метод — не що інше, як інтерпретація свідчень. А відповідь на головне й найважче, на думку автора, запитання про призначення історії полягає у тому, що «історія призначена для самопізнання людства». В останній частині праці «Епілегомени» автор продовжує цю думку: «Без якогось знання про самого себе недовершеним буде пізнання інших речей, адже знати щось, не знаючи, що ти знаєш, — це лише напівзнання, а знати, усвідомлювати, що ти щось знаєш, — це знати самого себе. Самопізнання є для людини бажаним і важливим — не лише заради самого самопізнання, але і як така умова, що без неї ніяке інше знання не може бути критично виправданим та надійно обґрунтованим» [7, Ч.5, § 1].

Одним із чільних положень Колінгвудової філософії історії є тісний взаємозв'язок між історією як історичним процесом (a parte objecti) та історією як мисленням історика (a parte subjecti). Щодо обох цих аспектів Колінгвуд став на чіткі позиції — (не тільки в «Ідеї історії», а й у своїй «Автобіографії»), — що

привернуло велику увагу. Перша стверджує, що всю історію слід розглядати як історію думки, а друга, що історія, по суті, є повторним програванням колишньої думки. «Історія думки, а отже, і вся історія, є повторним програванням колишньої думки в голові самого історика», — зазначає філософ у останньому розділі своєї фундаментальної праці. «Це повторне програвання буде тільки тоді довершеним, коли історик змобілізує на розв'язання тієї проблеми всі сили свого духу та все своє знання філософії чи політики» [7, Ч. 5, § 2].

Адже, згідно з Колінгвудом, історичне знання — це не тільки знання того, що було зроблено в минулому, а й водночас відтворення тих дій, увічнення діянь минулого в теперішньому. Єдиною реальністю, стверджує він, є теперішнє, але воно складається з двох ідеальних елементів: минулого (необхідність) і майбутнього (можливість). Хоча минуле і майбутнє як такі є ідеальними, вони є відповідно «тим, що живе у теперішньому», й «тим, що в теперішньому зароджується»; вони, за Колінгвудом, «цілковито реальні й насправді якраз і є самим теперішнім». «Те, що ми знаємо, повинне, на мою думку, існувати, — стверджує він і продовжує: — А якщо це так, то ми не можемо знати посправжньому ні минулого, ні майбутнього... Про минуле як минуле й про майбутнє як майбутнє ми можемо мати лише припущення, краще чи гірше обгрунтовані». Хоча він визнає, що припущення щодо минулого й майбутнього мають відмінну природу, й висуває положення про те, що «як минуле, так і майбутнє, отже, розладнують наші спроби їх пізнати, але різними способами й з різних причин» [7, передмова упорядника].

Тому об'єктом історичного знання є не просто щось, що лежить поза свідомістю, яка його пізнає, а діяльність мислення, що може бути пізнаною тільки тією мірою, у якій розум, що пізнає, відтворює її в собі й у такий спосіб усвідомлює себе [20, с.172]. Суб'єкт і об'єкт пізнання взаємопроникають, створюючи певне ціле, тому «для історика ті чинності, історію яких він вивчає, є не спектаклі для споглядання, а переживання досвіду, що їх належить пережити у власній голові; вони є об'єктивними або ж знаними йому тільки завдяки тому, що вони ж — і суб'єктивні або власні його діяння [7, с.293]. Лише у такий спосіб історик може досягти розуміння минулого, що включає знання причин того, що відбулось. Якщо, наводить приклад Колінгвуд, історик філософії хоче дізнатися, що хотів сказати Платон у своїх творах, він має продумати платонівські думки, відтворити їх у контексті власного знання й вже після цього дати їм власну оцінку, критикувати й виправляти, якщо необхідно.

Таким чином, на відміну від «ідей» історії, що трактувалась класичною філософією як незалежна від дослідника, як наперед задана в силу володіння самостійною сутністю [7, с.297], ідея історії у Колінгвуда «належить кожній людині в якості елементу її свідомості, й вона відкриває її у себе, як тільки починає усвідомлювати, що значить мислити» [7, с.237]. Тому не може й бути мови про відповідність, адекватність певної об'єктивної істини об'єкту, що досліджується, проте в той же час спрямовуюча історика «ідея» при всій фрагментарності результатів його праці має бути ясною, раціональною й загальною. Саме цим положення «наукової історії» Р. Колінгвуда відрізнялись від пануючих століттями уявлень про історію, які автор називає історією «ножиць і клею» — «історію, що конструюється із витягів та комбінованих «заповітів» різних авторитетів, себто компілятивну історію» [7, Ч. 5, § 3, IV].

Згідно з Колінгвудом, науковий історик, на відміну від історика -компілятора, мислить не «історичними фактами» як «авторитетними свідченнями» й не історичними періодами», оскільки велика кількість накопиченого історичного матеріалу неосяжна, не піддається систематизації та не вкладається до строгих схем. Науковий історик мислить проблемами, беручи на себе ініціативу в розв'язанні поставленого ним самим питання. Він відтворює минуле у своїй уяві, відкриває його смисл, пізнаючи думку іншого. При цьому пізнати думку іншого означає не просто скопіювати її у своїй свідомості, але й продумати цю думку самому, вловити її структуру, проникнути до логіки розмірковувань автора, повторити її у своїх думках і в той же час критично проаналізувати цю думку, зіставити з власною, включитись у неї, зробити «своєю». У цьому сенсі історичне пізнання, вважає Колінгвуд, відрізняється від простого відтворення минулого тим, що воно нібито «конструює» історію (думку), «інтерпретує», «розуміє», переосмислює її в акті рефлексії (за Колінгвудом, «рефлексія є мисленням про акт мислення»). Для того, зазначає автор, «щоб будь-який конкретний акт думки став темою для історії, треба, щоб це був акт не просто думки, а думки рефлексивної, себто такої думки, що здійснюється в усвідомленні того, що вона здійснюється й установлюється тим, чим вона є, свідомістю» [7, Ч. 5, § 5].

Більше того, за Колінгвудом, проєктивність думки, що «створює свій історичний світ, що постійно змінюється», свідчить про її свободу, адже не існує, крім неї, у світі інших сил, які б управляли нею, «модифікували» її, змушували прийняти той чи інший напрям, створювати світ саме цього типу, а не іншого. Тобто свобода думки в її креативності, непередзadanості, що однак не означає її повної довільності. У своїй раціональній діяльності людина не є вільною від примусу, причиною якої виступає ситуація, що створюється з власних думок та думок інших людей. Тому зміна ситуації призводить до зміни думки, що анітрохи не зменшує свободи. «Та свобода, що існує в історії, полягає у факті, що цей примус накладається на діяльність людського розуму не чимось іншим, а ним же самим. Ця ситуація, його володар, оракул і бог, є ситуацією, яку створив він сам» [7, Ч. 5, § 6]. Усвідомлення своєї свободи відкриває історичному автономний характер історичної свідомості, що здатна розкрити смисл історичних подій шляхом відтворення думки минулого в індивідуальній свідомості історика, який належить до іншої епохи.

Р. Колінгвуд фактично заперечує концепцію К. Поппера. У його поглядах, на нашу думку, закладено багато раціонального. Дійсно, між реальним історичним фактом (інколи кажуть «об'єктивним фактом») та його інтерпретацією історичною наукою або окремими істориками лежить величезна дистанція. Наприклад, так звана «марксистсько-ленінська історична наука» на замовлення КПРС або її вождів так інтерпретувала історичні факти, інколи декілька разів, що замість наукового історичного знання населення СРСР й інших соціалістичних країн отримували безліч міфів, історичних фальшивок, за якими реальна історія була закрита, похована.

Чи не тому, як тільки зняли цензуру і проголосили політику гласності, то реальна історія СРСР (і не тільки історія СРСР, але й історія Російської імперії) виявилася зовсім іншою, що шокувало все населення. Також відбулася переоцінка історичної ролі багатьох державних та суспільних діячів тепер уже незалежних пострадянських республік. Це відбувається і по відношенню до історії України, де

одні герої скинуті з п'єдесталів, інші — поставлені. І тут головне не наробити нових ідолів, міфів, а дати об'єктивну історію України. Історіознавча парадигма Р. Колінгвуда, але теж сприйнята критично, а не апологетично, може бути в нагоді українським дослідникам.

Таким чином, ми можемо зробити висновок: розкриваючи механізми розуміння, інтерпретації історії Р. Колінгвуд, по суті, вступає до галузі герменевтики. Пізнання минулого з'являється як переосмислення з позицій теперішнього, що робить неможливим сприйняття історичних подій «як вони відбувались», не дає досліднику розчинитись у них. Лакуна між минулим і майбутнім заповнюється за допомогою уяви, що являє собою не довільну фантазію, а конститутивну діяльність свідомості, яка слідує певній логіці. Орієнтуючись на пошуки методу історичного дослідження, важливим принципом якого є постановка проблеми, Р. Колінгвуд обґрунтовує кумулятивну концепцію історичного прогресу, не відкидаючи старого як такого, що зжило себе, а включивши його до нового контексту, але не в первинному вигляді, а у перетвореному, переосмисленому. Історичний процес тим самим стає дисконтинуальним, адже пізнання історії може початися з будь-якої крапки і йти в будь-якому напрямі, де історик знаходить проблему.

(Закінчення в наступному номері)

Список використаної літератури

1. Барг М.А. Цивилизационный подход к истории / М.А. Барг // Коммунист. — 1991. — №3. — С. 27-35.
2. Горинов М. Исторические журналы. Вторая половина 1991 года / М. Горинов // Свободная мысль. — 1992. — № 4. — С. 113-118.
3. Гуревич А.Я. Теория формации и реальность истории / А.Я. Гуревич // Вопросы философии. — 1990. — № 11. — С. 31-43.
4. Ивин А.А. Философия истории: учебное пособие / А.А. Ивин. — М.: Гардарики, 2000. — 528 с.
5. Келле В.П. Исторический опыт и перспективы социализма / В.П. Келле // Марксизм: PRO и CONTRA. — М.: Республика, 1992. — С. 200-210.
6. Ковальзон М.Я. Бесплодие примитивного нигилизма / М.Я. Ковальзон // Марксизм: PRO и CONTRA. — М.: Республика, 1992. — С. 210-222.
7. Колінгвуд Р.Дж. Ідея історії / Колінгвуд Робін Дж.; [пер. з англ. О. Мокровольський]. — К. : Основи, 1996. — 615 с.
8. Лебедев В.П. «Прав в деталях и велик в своих заблуждениях...» / В.П. Лебедев // Марксизм: PRO и CONTRA. — М.: Республика, 1992. — С. 13-24.
9. Маркс К. Критика политической экономии (черновой набросок 1857-1858 годов) / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — М. : Госполитиздат, 1958. — Т. 46. — Ч. I. — С. 54-508.
10. Межуев В.М. Социализм как идея и как реальность. Собственность и власть // Идеи социализма и реальности советского общества: материалы проблемно-поискового семинара научного совета, г. Москва, 1989 г. — М., 1990.
11. Момджян К.Х. «Даже гений не может быть и ученым, и революционером сразу...» / К.Х. Момджян // Марксизм: PRO и CONTRA. — М.: Республика, 1992. — С. 229-235.
12. Порус В.Н. От критики цивилизации — к самокритике культуры / В.Н. Порус // Марксизм: PRO и CONTRA. — М.: Республика, 1992. — С. 169-189.
13. Плетников Ю.К. Против старого и нового догматизма / Ю.К. Плетников // Марксизм: PRO и CONTRA. — М.: Республика, 1992. — С. 222-228.

14. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : [у 2 т.]. — Т. 1 : У полоні Платонових чарів / Поппер К. [перекл. з англ. О. Коваленка]. — К. : Основи, 1994. — 444 с.
15. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : [у 2 т.]. — Т. 2 : Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / Поппер К. [перекл. з англ. О. Буценка]. — К. : Основи, 1994. — 494 с.
16. Поппер К. Злиденність історизму / Поппер К. [пер. з англ. Василь Лісовий]. — К. : Абрис, 1994. — 192 с.
17. Степин В.С. Судьба марксизма и будущее цивилизации / В.С. Степин // Марксизм: PRO и CONTRA. — М.: Республика, 1992. — С. 301-330.
18. Философия истории: учеб. пособ. / [под ред. проф. А.С. Панарина]. — М.: Гардарики, 2001. — 432 с.
19. Ящук Т.І. Філософія історії: курс лекцій / навч. посіб. / Ящук Т.І. — К.: Либідь, 2004. — 536 с.
20. Tantsch E. The Self — Organizing Universe / Scientific and Human implications of the Emerging Paradigm of Evolution / E. Tantsch. — New York, 1980.

П.А. Кравченко, А.И. Мельник

АЛЬТЕРНАТИВЫ ИСТОРИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ: МАРКСИСТСКАЯ И МОДЕРНЫЕ ТЕОРИИ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

Теоретико-методологический конфликт в социальном познании, рожденной столкновением марксистского и немарксистского видения истории, может быть решен путем изучения и учета всех предложенных философско-исторической мыслью интерпретаций понимания исторического процесса. Альтернативы понимания истории олицетворяют собой основные парадигмы исторического знания, которые необходимо учитывать, исследуя определенные исторические события и явления.

Ключевые слова: история, «идея истории», историческое знание, исторический метод, исторический опыт, исторический процесс, историцизм, эволюционные мировоззрение, рефлексия, социальное государство, социокультурная динамика, формационная теория, цивилизационная теория.

Р.А. Kravchenko, A.I. Melnik

A theoretical and methodological conflict in social cognition produced by the collision of Marxist and non-Marxist vision of history can be solved by studying and taking into account all philosophical and historical interpretations of understanding the historical process. The alternatives of understanding history represent the main paradigms of historical knowledge, which must be taken into account while studying certain historical events and phenomena.

Keywords: history, «idea of history», historical knowledge, historical method, historical experience, historical process, historicism, evolutional world view, reflection, social state, sociocultural dynamics, theory of formation, civilization theory.

Надійшла до редакції 2 квітня 2012 року

Статті і студії

УДК 821.161.2.09–94:81'373.7

М. І. Степаненко

ПОЛТАВСЬКЕ КОРИННЯ ДРЕВА УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ

Статтю присвячено аналізу літературно-мистецьких традицій, які сформувалися на Полтавщині: заснування літературних і літературно-мистецьких крайових премій, а також усеукраїнських та міжнародних премій на честь видатних полтавців — письменників, педагогів, учених, державних, церковних діячів; проведення регіональних мистецьких дійств, конкурсів; утворення мистецьких організацій, які об'єднують духовно близьких людей, періодичних видань, мережі бібліотек; функціонування літературно-меморіальних музеїв, шкільних музеїв, кімнат-музеїв письменників-полтавців.

Ключові слова: літературно-мистецька Полтавщина; літературні, літературно-мистецькі премії, мистецькі свята, конкурси; періодичні видання; музеї, кімнати-музеї; творчі організації.

Будь-який край — це не просто географічне чи економічне утворення, а передовсім духовна спільнота, історико-культурний ареал, неповторність якого — у ментальності, у звичаях та традиціях, у розмаїтті духовних дарів, у звучанні слова й пісні, у нестримному пориванні творчої думки одноземців, наснаженої енергетикою малої батьківщини. І з того щедрого крайового ґрунту, з багатой амальгами різнорідних місцевих талантів виростає древо національної духовності, аж до небес вибухає силою та широтою крони, далеко простягає міцне гілля, прикрашене дорогоцінними мистецькими плодами, з яких користають не самі лише краяни, а й увесь народ і людськість загалом.

У пишному саду загальнонародської культури вже багато століть квітне древо української духовності. Міцно обіймаючи корінням кожний цалик рідного ґрунту — в серці країни, на її сході й заході, на півдні й півночі, дивує людство багатими мистецькими дарами, що йдуть від усеполюючих українських земель. Кожна наша область живими соками своїх талантів уливається в тіло цього містичного древа. І значення кожного українського краю в розвої нації неоціненне. Але без перебільшень можна твердити, що велику силу всотує давнє й сучасне коріння української історії та культури з родючого духовного чорнозему Полтавщини.

Згадка про Полтаву асоціюється передусім із полтавсько-київським діалектом, що став осердям сучасної літературної мови, з чистотою і правильністю нашого вистражданого та невмирущого слова, із суголоссям його літературній нормі, з багатими й самобутніми народними традиціями, які розвивав і примножував козацький літописець Самійло Величко, мандрівний філософ Григорій Сковорода,

легендарна піснярка Маруся Чурай, зачинатель нової української літератури й літературної мови Іван Котляревський, основоположник класичної музики Микола Лисенко та сотні інших достойників, котрих добре знає і заслужено цінує світ. Яку б царину сучасного життя не взяти — красне письменство або театр, науку чи освіту, — скрізь пульсує сила розуму й буяє міць таланту виходців із нашого чарівного краю. Ця тяглість щодалі, то все впотужнюється, глибшає, вияскравлюється новими іменами, наповнюється благородними діяннями. Духовна спадщина, яку залишили після себе преподобний Паїсій Величковський, Євген Гребінка, Панас Мирний, Архип Тесленко, Олесь Гончар, Павло Загребельний, Петро Ротач, Феодосій Роговий, Платон Майборода, Олександр Білаш і цілий сонм славетних їхніх земляків, сягає тисяч грубезних томів, кожен рядок яких наскрізь просякнутий житейською правдою і світлом, вигаптуваний добром, любов'ю до ближнього, пронизаний гордістю за праотцівський поріг, за рідну землю.

Найосновніше ж полягає в тому, аби ми з цього огрому нічого не втратили, не забули, аби прочитали ті томи, як заповідав геніальний Тарас Шевченко, «од слова до слова», аби ретельно й правдиво писали крайову та загальнонаціональну історію для себе і для нащадків, які обов'язково дякуватимуть нам за науку, з нашої волі й за нашим наказом триматимуться тих величних духовних орієнтирів, що дали дідам і батькам силу здолати всі недобрі стихії, та, покличемося ще раз на Великого Кобзаря, свого не відцуратися й чужого навчатися.

Не менш значущим є те, щоб усі ті полтавці, кого ми називаємо подвижниками свого краю, нашої держави і світочами людства, після відходу в кращі світи обов'язково продовжували жити в пам'яті — в образах, у граніті, у заснованих на їхню честь преміях, мистецьких діяствах. Важливим є навіть не рівень тієї або тієї учти, а її моральний зміст, національна зорієнтованість, сприяння успішному єднанню славного минулого з «красивим і корисним» сьогоденням, уселяння віри в майбутнє.

Наспів час усе це заманіфестувати в енциклопедичному довідникові. Задум підготувати його виник у ході роботи над томом «Мова і література» 12-томної «Полтавської енциклопедії», яка покликана, мовиться в передньому слові до вже опублікованої книги «Релігія і церква», реалізувати в регіональному вимірі настійну необхідність формування національної самосвідомості й державотворення [1, с. 5]. Автор цих рядків сподівається, що колись зреалізує свою мету: в синтезованому вигляді, як цього й вимагають енциклопедичні канони, подасть найістотніші відомості про літературно-мистецькі будні та свята сучасної Полтавщини, яка гідно пошанувала письменників, педагогів, учених, державних, церковних діячів насамперед тим, що заснувала численні крайові премії різних рівнів: обласні (імені Івана Котляревського, Панаса Мирного, Володимира Короленка, Петра Артеменка, Олександра Ковіньки, Леоніда Бразова, Сидора Ковпака, Миколи Скліфосовського, Григорія Яценка, Миколи Ярошенка, Антона Макаренка, Паїсія Величковського); міські (імені Івана Котляревського, Володимира Короленка, Самійла Величка, Миколи Гоголя, Антона Шевченка, Володимира Малика); районні (імені братів Тютюнників, братів Зерових, Євгена Гребінки, Григорія Сковороди, Василя Симоненка, Володимира Пашенка, Олексія Дмитренка, Марії Башкирцевої). З ініціативи Полтавської спілки літераторів свого часу створено премії журналів «Добромисл», «Полтавочка», «Журавлик», газети

«Літературна Полтавщина». Велике визнання майстрів слова, яких вивели на широкі мистецькі горизонти «шляхи полтавської й славна Полтава», засвідчують усеукраїнські та міжнародні премії — імені Олесея Гончара, Лесеі Українки, Івана Котляревського, Андрієя Головка, Остапа Вишні, Миколєи Гоголя, Григорієя Сквороди, Василя Симоненка, Оленєи Пчілки, Дмитра Луценка, Миколєи Зерова, Володимира Короленка, Миколєи Лисенка, Катеринєи Білокур, а також інші, крайові, премії: Черкаська обласна премія імені Василя Симоненка, Чернігівська обласна премія імені Леоніда Глібова, Волинська обласна премія імені родинєи Косачів, Чернігівська міська премія імені Леоніда Глібова, Прилуцька міська премія імені Любові Забашти, Боярська міська премія імені Володимира Самійленка, Черкаська премія імені Михайла Старицького.

Видатні полтавці, що присвятили себе рідній культурі, продовжують своє творче земне життя в різних мистецьких дійствах, які зорганізували на їхню честь удачні країни. Так, новий календар щороку відкриває для мешканців міста й області Полтавський літературно-меморіальний музей В. Г. Короленка святом «Короленківська ялинка», а про різдвяну радість сповіщає Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного дійством «Даруй літа щасливії, цього дома господарю». Прикрашання ялинки, цікаві конкурси, колядки, водіння кози — сьогодні лишень атрибути цих багатолітніх мистецьких заходів, а колись наповнена сентиментальністю традиція родинєи Рудченків і Короленків. У лютому з нагоди дня народження видатного байкаря, поета, прозаїка Євгена Гребінки гостинно вітає всіх небайдужих до красногєо слова й піснєи «Гребінчина світлиця». Навесні та влітку залюбленцям у літературу також не доводиться сумувати. У травні — червні гадачани радо запрошують гостей поринути у «Дивосвіт Лєсиного Гаю» — торжество, приурочене Лесеі Українці, її матерєи Оленєи Пчілці й усьому славному родові Драгоманових, а великобагачанці збирають творчу еліту України на обласному святі кобзарського мистецтва «Взяв би я бандуру», що вшановує пам'ять відомого українського народногєо співака Федора Кушнерика, який народився й похований у селі Багачка (нині Велика Багачка). Це свято має відновити несправедливо забуті етнотрадиції, дати їм новий духовний імпульс. На Трійцю повниться сміхом, гамором, піснею, теплим і добрим словом обійстя в селі Сухій, де збігли юні літа видатногєо українського прозаїка Олесея Гончара, якого по праву називають совістю української нації, — тут відбувається мистецький захід «Зелене свято Гончарового дитинства». Доброї слави зажило свято «Марієйна долина», яке щоліта вирує в мальовничому куточку Полтавщинєи — селі Черняківка, де відома всьому світові мисткиня Марія Башкирцева взяла вперше до рук пензля та майстерно вималювала, за її словами, «небо, безмежне небо, що тікає в далечінь, траву й польові квіти». Багата на літературно-мистецькі свята і полтавська осінь. Вересневої днинєи вибухає гумором Веселий Поділ: палких прихильників Леоніда Глібова збирає «Свято веселєи мудрості». Всім, хто тут побуває, назавжди запам'ятаються сценічні постановки за участю самогєо байкаря, його героїв та відомих людей, причетних до цього куточка України, — Тараса Шевченка, Олександра Пушкіна, колишнього господаря села Аркадієя Родзянка й інших. Актори-аматори майстерно грають свої ролі, разом із глядачами переносяться в різні епохи. Щовересня відбувається видатне мистецьке дійство й у Березовій Рудці — то завжди живий у серцях крайан поет-пісняр Дмитро Луценко щедро обдаровує своїх прихильників «Осіннім золотом». Приблизно в той самий

час до села Чорнух з усієї України з'їжджаються шанувальники Григорія Сковороди, щоб разом із земляками всесвітньо відомого любомудра та письменника прилучитися до свята «Благословенні ви, сліди, Григорія Сковороди».

Великий виховний і пізнавальний потенціал мають традиційні мистецькі змагання, які проводяться на Полтавщині. Спілка літераторів Кременчука заснувала конкурси «Золота осінь» та «Поетична весна». Чимало колишніх учасників цих заходів нині стали маститими майстрами пера. У Чорнухах щорічно відбувається конкурс знавців творчої спадщини Григорія Сковороди, а в Гребінці — декламаторів байок Євгена Гребінки. На одному подихові проходять на Лубенщині конкурси молодих поетів, читців творів Василя Симоненка, віршів про подвиги на фронті й у тилу в грізні воєнні літа. Юні посульці затято міряються творчою силою, гартують свій національний дух, уливаються в «літератури дивну течію» і цим продовжують добру справу видатних краян — Василя Симоненка, Олеся Донченка, Петра Мостового, Петра Лубенського, Володимира Малика, радують своїми досягненнями старшу мистецьку генерацію, яку представляють Наталія Баклай, Ольга Хало, Раїса Плотникова, Василь Бут, Ольга Босікова, Лідія Віцень, Олена Гаран, Олександр Печора, Олександр Тарасенко, Олександр Міщенко й багато інших майстрів художнього слова цього в усі часи рясного на таланти полтавського краю. Достойно пошановано Олеся Гончара на його батьківщині: засновано обласний літературний конкурс «Собори душ своїх бережіть», яким опікується Полтавська обласна організація Національної спілки письменників України, два районні щорічні конкурси з такою самою назвою — один для молоді чотирнадцяти-двадцяти п'яти років, другий для людей зрілого віку, а також конкурс «Світлі образи в оповіданнях Олеся Гончара». Своїх сусідів-полтавців підтримують дніпропетровці: вони запровадили конкурс імені Олеся Гончара на кращу публікацію на сторінках журналу «Борисфен». З ініціативи Міністерства освіти і науки України, Українського центру позашкільної освіти, Головного управління освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації до Полтави щороку з'їжджаються з усієї України школярі для участі у Всеукраїнському конкурсі юних гумористів «Посміхнемось щиро Вишні». Справа, якій віддали своє життя Остап Вишня, Олександр Ковінька та інші гумористи, нині в надійних молодих руках.

Митці Полтавщини — не поодинокі постаті на ниві крайової культури, а справжня духовна сила, єдність і розмаїття напрямів, творчих методів, індивідуальних стилів. Це засвідчують численні творчі організації, у які об'єднуються духовно близькі майстри слова. Літературні угруповання з великим досвідом та «стажем» опікуються молодшими даруваннями, приймаючи їх до своїх лав, створюючи водночас для талановитої молоді й окремі мистецькі спілки. Так, Полтавська організація Національної спілки письменників України заснувала літературну студію «Полтавські джерела», щоб виявляти таланти, сприяти літературному зростанню обдарованої майбутньої зміни. І юнь справджує надії старшої плеяди письменників. У Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка мистецький центр «Заспів» збирає однодумців, сповнених високого духовного прагнення, бажання підносити до небес рідне слово. Студія «Перевесло», створена при Полтавському міському ліцеї №1, об'єднує творчу юнь, яка шукає шляхів самореалізації та самоствердження. Літні

люди, які не уявляють себе без активного мистецького життя, також згуртувалися в студію «Голос ветерана», що діє при Полтавському міському клубі ветеранів війни і праці. Тривалу історію має Лубенське літературне об'єднання імені Олеса Донченка. Результати його роботи зримі. Досить хоча б згадати, що тут свою письменницьку майстерність відточували Петро Мостовий та Володимир Малик.

Помітний слід у духовній біографії Полтавщини залишив літературно-мистецький клуб імені Василя Симоненка, який упродовж багатьох літ згуртовував довкруг себе талановитих лубенців. Хочеться щиро вірити, що він знову воскресне до життя, бо сподівається на це багато молодих талантів. Багатолітньою й славною історією може погордитися Кременчуцька спілка літераторів «Славутич». Точкою відліку в історії організації її члени вважають далекий 1912 рік, коли п'ятнадцятилітній Андрій Головка разом з однокумцями створив у Кременчуці літературне товариство «Юнацька спілка». Фактично ж Спілка літераторів «Славутич» зорганізувалась у вересні 1949 року, запозичивши своє ім'я у сивого красеня Дніпра, і з тих пір понад усе дбає про те, аби літературні традиції міста ніколи не перервалися. З її «шинелі» вийшли такі відомі сьогодні члени Національної спілки письменників України, як Григорій Терещенко, Олег Головка, Олексій Кацай, Володимир Ейсмонт, Наталія Лапіна, Віктор Баранов, критик і літературознавець Віталій Дончик.

Добру справу роблять творчі спілки та численні наукові, громадські, освітні установи, засновуючи різні періодичні видання, яких із нетерпінням чекають науковці, митці, всі спрагли до духовності й інтелектуальності люди.

Неоціненне значення мають колишні та сучасні полтавські газети й журнали, які в усі часи будили приспану думку, допомагали багатьом долати перешкоди, виступали надійними путівниками на життєвих стежках і перехрестях. Чого варта, до прикладу, «часопись» «Рідний край», яка зовсім ненадовго вперше прийшла до українців на початку ХХ століття, а вдруге — наприкінці цього самого сторіччя та здобула всенародне визнання та шану, привернула до себе увагу не лише в Україні, а й у далеких світах. У 2011 році вийшло ювілейне — 25-е число — цього альманаху, засновником якого є Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка.

Широкою читацькою аудиторією могли похвалитися донедавна журнали «Полтавочка» (1991–2000), «Журавлик» (1992–2000), «Добромисл» (1992–1998). Високим рівнем мистецької вартості художніх творів відзначався альманах «Криниця» (1992–1998). А сьогодні поціновувачі регіонального письменства мають змогу на крилах фантазії відвідати літературні світи прекрасних «Островів» — нового альманаху, бездоганного й надзвичайно цікавого як за змістом друкованих у ньому творів, так і за своїм оформленням, чи оригінального «Калинового грона» — антології поезії, прози, драматургії, публіцистики полтавських літераторів ХХ століття.

Полтавські майстри слова постійно промовляють до своїх читачів зі шпальт газети «Літературна Полтавщина», зі сторінок журналу «Полтавський сміхограй», не забувають вони і про дітей, для яких видають журнали «Діє-Слово», «Сміхограйчик».

Важливі мовознавчі, літературознавчі проблеми висвітлюються в наукових записках, збірниках наукових праць, які здавна видає Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка (а колись до цієї справи активно

долучався Полтавський літературно-меморіальний музей Івана Котляревського). Окремі опубліковані збірники вже стали бібліографічною рідкістю, інші — йдеться передусім про видання «Філологічні науки: Збірник наукових праць», на сторінках якого друкують свої дослідження відомі вчені-філологи, культурологи, — регулярно приходять до читача.

Надійним зберігачем духовно-культурного набутку є широка мережа книгозбірень у полтавському краї, фонди яких активно поповнюються. Всеукраїнське визнання здобули Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. П. Котляревського, Полтавська обласна бібліотека для юнацтва імені Олеса Гончара, Полтавська обласна бібліотека для дітей імені Панаса Мирного, Наукова бібліотека Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Одними з найбільших хранителів духовної пам'яті краю є музеї Полтавщини. З усієї країни їдуть люди, щоб відвідати літературно-меморіальні музеї Івана Котляревського, Панаса Мирного, Володимира Короленка, що в місті Полтаві, Великосорочинський літературно-меморіальний музей Миколи Гоголя, Заповідник-музей Миколи Гоголя в селі Гоголеву, Чорнухинський літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди, Літературно-меморіальний музей Архипа Тесленка в селі Харківцях, Миргородський літературно-меморіальний музей Давида Гурамішвілі, Літературно-меморіальний музей Василя Симоненка, що на Лубенщині, Державний літературно-меморіальний музей Олеса Гончара в селі Сухій, Державний музей літератури та мистецтва м. Кобеляки, Музей родини Драгоманових, що в місті Гадячі, Дачу Володимира Галактіоновича Короленка, що в селі Куйбишеве (Хатки) Шишацького району.

Духовними центрами на селі й у місті стали шкільні музеї письменників-полтавців: братів Тютюнників, що в Шилівській школі Зіньківського району, Олександра Білаша в Градизькій гімназії Глобинського району, Володимира Канівця у Веселодолинській школі Глобинського району, Олеса Гончара в Кіровській школі Кобеляцького району та Кобеляцькій школі № 2, Євгена Гребінки в Будинку культури міста Гребінки і села Мар'янівки Гребінківського району, Олеса Донченка й Володимира Малика в школі № 4 міста Лубен, Олександра Ковіньки в Плосківській школі Решетилівського району, Панаса Мирного в школі № 1 міста Миргорода, Олени Пчілки в Гадяцькій гімназії, Івана Цюпи в Бірківській школі Зіньківського району.

В окремих освітніх і культурних закладах створено кімнати-музеї, які виконують важливу просвітницьку, освітню та виховну функції: Івана Котляревського, Володимира Короленка, Миколи Гоголя, Раїси Кириченко, Василя Сухомлинського, Антона Макаренка в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка, Миколи Гоголя у школі № 27 міста Полтави, Тараса Шевченка й Дмитра Луценка в Березоворудському народному історико-краєзнавчому музеї Пирятинського району, Андрія Головка в Козельщинському навчально-виховному комплексі, Євгена Гребінки в Мар'янівській школі Гребінківського району, Дмитра Луценка в Березоворудській школі Пирятинського району, Бориса Олійника в Зачепилівській школі Новосанжарського району, створено літературну вітальню «Рідні береги» в Решетилівській гімназії імені І. Л. Олійника.

Перелічені факти — лише дешиця з культурного життя нашого краю. А воно, це життя, — не якась стала величина; воно, це життя, зазнає постійних перетворень, пишеться щоденно, щохвилино...

Список використаної літератури

1. Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 томах. — Том 12: Релігія і церква / Гол. ред. О. А. Білоусько; Ред. кол.: Ю. М. Варченко, А. М. Киридон, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт, В. М. Ханко, С. В. Хорев. — Полтава: Вид-во «Полтавський літератор», 2009. — 756 с.

Н. І. Степаненко

ПОЛТАВСКИЕ КОРНИ ДРЕВА УКРАИНСКОЙ ДУХОВНОСТИ

Статья посвящена анализу традиций литературы и искусств, сформировавшихся на Полтавщине: литературных региональных премий в честь известных полтавчан — писателей, педагогов, ученых государственных, церковных деятелей; создание региональных конкурсов, творческих организаций, объединяющих духовно близких людей, периодических изданий, библиотек; функционирование литературно-мемориальных музеев, школьных музеев, комнат-музеев писателей-полтавчан.

Ключевые слова: *литературная Полтавщина; литературные премии; праздники искусств, конкурсы; периодические издания; музеи, комнаты-музеи; творческие организации.*

М. І. Stepanenko

POLTAVA ROOT OF UKRAINIAN SPIRITUALITY TREE

The article is devoted to the analysis of literary and artistic traditions formed in Poltava region such as foundation of both literary regional awards and artistic and literary ones as well as Ukrainian and international awards in honour of the notable Poltavites including writers, teachers, scientists, clergymen and statesmen. It also focuses on carrying out regional artistic activities and contests; founding artistic organizations uniting spiritually close people; establishing magazines and network of libraries; functioning of literary-memorial museums, school museums, room museums of Poltava writers.

Keywords: *literary and artistic Poltava region, literary awards, literary and artistic awards, artistic holidays, contests, magazines, museums, room museums, artistic organizations.*

Надійшла до редакції 19 березня 2012 року

РАДЯНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ, МАТЕРІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ВТРАТИ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

У статті на основі аналізу значного фактичного матеріалу показано кількісні та якісні характеристики радянських військових, матеріальних та культурних втрат у роки Великої Вітчизняної війни. Ці дані порівнюються з аналогічними статистичними показниками в гітлерівській Німеччині.

Ключові слова: збройні сили, військовослужбовці, демографічні втрати, військовополонені, Друга світова війна, артилерія, танки, літаки, військово-морський флот, військові операції, руйнування, збитки, матеріально-культурні цінності, фашизм, мілітаризм.

Не припиняючи всесвітньо-історичного значення перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні над фашистською Німеччиною, мужності і героїзму радянського народу, його Збройних Сил, варто, однак, встановити кількісні показники доблесті та печалі цього величного подвигу. Для Радянського Союзу найгіршим результатом Великої Вітчизняної війни стали його людські втрати (військовослужбовці і цивільне населення), які становили 26,6 млн. чоловік [10, с.231-236]. Наведені цифри низка дослідників вважає сумнівними, применшеними [2, с.548-549]. З підрахунків, зроблених російським філологом Б.Соколовим і колишнім віце-президентом Росії О.Руцьким, виходить, нібито у війні загинуло 50-70 млн. радянських військовослужбовців — майже все чоловіче населення СРСР. Повний абсурд! [6, с.76]. В цілому ж проблема потребує дальшого ретельного вивчення.

Згадані вище втрати підраховані вченими-демографами та Державною комісією з уточнення людських втрат і оприлюднені на урочистому засіданні Верховної Ради СРСР 8 травня 1990 року. Вони складаються із полеглих у боях, померлих від ран та хвороб військовослужбовців і партизан, людей, що загинули від голоду, під час бомбардувань, артилерійських обстрілів та каральних акцій серед мирного населення, розстріляних і замучених в концтаборах військовополонених, підпільників, а також робітників, селян, інтелігенції, вивезених на каторжні роботи. Раніше таких великих жертв наша країна не зазнавала. Навіть протягом восьмирічного періоду Першої світової війни (1914-1918 роки) і громадянської (1918-1922 роки) з урахуванням різних епідемій (тиф, холера, малярія та інше) загинуло, вмерло від ран та хвороб майже втричі менше — 10,3 млн. чоловік [7, с.21]. Втрати СРСР у Другій світовій війні значно більші, ніж у Першій світовій і громадянській війнах, разом узятих. Військові втрати визначалися обліково-статистичним, а цивільного населення — балансовим методом. Всього на окупованій території СРСР було знищено 7,4 млн. чоловік мирних жителів, із них 3 256 000 — в Україні [10, с.231]. Інші дослідники вважають, що на окупованій території України 4,5 млн. чоловік цивільного населення вбито й зникло безвісти [2, с.561]. Багато мирного населення гітлерівці насильно вивезли на роботу в Німеччину та інші країни, що перебували під її

окупацією. Таких налічувалося 5 269 513. Після війни було репатрійовано на Батьківщину 2 654 100 осіб. З різних причин стали емігрантами 451 100 чоловік. Решта, 2 164 313 осіб, загинула у фашистській неволі. На думку українських дослідників, з України до Німеччини вивезли 2,4-2,8 млн. чоловік (велика частина їх загинула) [2, с.56].

Загалом радянські Збройні Сили в роки війни безповоротно втратили 8 668 400 військовослужбовців, занесених у списки військових частин. Більшість вітчизняних і зарубіжних вчених-демографів в цілому не заперечують проти кількості безповоротних демографічних втрат військовослужбовців списочного складу Збройних Сил СРСР. Але окремі зауваження висловлюються. Так, відомий американський демограф С. Максудов у своїй роботі «Потери населення СРСР в годы Второй мировой войны», опублікованій в 1995 році в інформаційному бюлетені «Население и общество», вважає названу цифру завищеною приблизно на 800 тис. осіб. У своїх розрахунках він виходить з того, що, по-перше, мобілізовані до Збройних Сил повинні були за 4 роки війни мати, крім бойових втрат, природню смертність (до 400 тис. чоловік). По-друге, частина військовополонених, віднесена до числа тих, що загинули, фактично залишилася живими (до 200 тис. чоловік), бо просто не повернулися в СРСР, ставши емігрантами. Окрім цього, частина військовослужбовців повернулася на Батьківщину в обхід збірних пунктів і не була повторно призвана до Червоної армії за станом здоров'я (не менш як 200 тис. чоловік). Звідси виходить, що кількість безповоротних втрат серед червоноармійців не перевищувала 7,9 млн. [10, с. 598]. Названий підхід до підрахунку числа безповоротних демографічних втрат радянських військ у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років заслуговує на увагу при подальшому дослідженні цієї проблеми.

Кожна нація зазнала безповоротних втрат. З них було дві третини росіян, 1 377 400 українців. Загибло багато представників інших народів [10, с.236-238]. Для армії і флоту Україна дала понад 7 млн. воїнів [9, с.94]. Українські дослідники вважають, що загальні безповоротні втрати українців та громадян України інших національностей протягом 1941-1945 років сягали 4,1 млн. військовослужбовців (вбитих, загинув у полоні, зниклих безвісти, померлих у шпиталях у перші повоєнні роки), не менш як 100 тис. членів ОУН-УПА, близько 16 тис. українців зі складу збройних формувань, що воювали на боці Німеччини. Всього ж загинуло близько 10 млн. українців та вихідців з України, не враховуючи радянських партизанів та підпільників, науково підтверджених даних про втрати яких немає. Демографічні втрати України з 1 січня 1941 року до 1 січня 1945 року становлять 13 млн. 584 тис. чоловік [2, с.561]. За підрахунками інших зарубіжних учених, Україна втратила: військових — 2500 тис. чоловік; цивільних — 5500 тис. чоловік; усього — 8000 тис. чоловік [5, с.627]. Хоч існуючі відомості неповні, жертви України в роки війни дуже великі. Про незадовільний облік втрат свідчить хоча б наказ заступника Наркома оборони С.А. Щаденка від 12 квітня 1942 року №0270 «Про персональний облік безповоротних втрат на фронті».

Згідно з документами, санітарні втрати Збройних Сил СРСР становили 18 344 418 чоловік, в тому числі поранених, контужених і обморожених [10, с.240]. Безповоротні втрати в перші місяці війни є найвищими, пізніше вони зменшуються. Значних втрат зазнали червоноармійські формування в стратегічних наступальних операціях, зокрема в операціях ряду фронтів.

Найбільший відсоток безповоротних втрат властивий для операцій першого і другого періодів війни, коли Червона армія відступала. В Київській оборонній операції кількість вбитих становила 616,3 тис. чоловік, Московській — 514,3 тис., Смоленській — 486,2 тис., Воронежсько-Ворошиловградській — 270,5 тис., Сталінградській — 223,8 тис., Харківській оборонній операції (березень 1943 року) — 45,2 тис. чоловік [10, с.264-265]. «В оцінці радянських і німецьких втрат у війні триває бурхлива дискусія, в якій нерідко перебільшуються перші і занижуються другі, — відзначають російські дослідники. — При цьому головний наголос робиться на 1941-1942 роки, коли фашистська Німеччина, навіть володіючи ініціативою, не змогла отримати перемогу в двох «блискавичних війнах» і зовсім забуваються 1943-1945 роки, коли вона зазнала повного краху, втратила взагалі всі свої збройні сили й армії своїх союзників. У цьому зв'язку співвідношення радянських та німецьких (з союзниками) втрат в армійських об'єднаннях виглядає як 17 до 20 чи 1 до 1,2, а з урахуванням же тих, що капітулювали, — як 17 до 31, тобто 1 до 1,8 [10, с.411].

Поряд із солдатськими масами виявляли мужність і героїзм офіцери Червоної армії та флоту. Всього в боях загинуло, померло від ран і хвороб, пропало безвісти і потрапило в полон 1023,1 тис, або 35% від загальної кількості кадрових офіцерів в період війни. Червона армія і флот у цій війні втратили офіцерів у 14 разів більше, ніж царська армія в Першу світову війну. Із загальної кількості втрат офіцерського корпусу загинуло, вмерло від ран і хвороб 631 003 (61,68%), зникло безвісти, потрапило в полон 392 085 чоловік (38,32%). За військовими званнями ці втрати становили 416 генералів та адміралів, 3502 полковники, 4887 підполковників, 19 404 майорів та інших. Серед офіцерів найбільше загинуло лейтенантів — 353 040 чоловік. Найбільші втрати офіцерів були у сухопутних військах — 95,13%, у Військово-Повітряних Силах — 3,82%, у Військово-Морському Флоті — 1,05% від загальної кількості втрат офіцерів. Із числа тих, що загинули і зникли безвісти, значна частина припадає на командний склад діючої армії та флоту — командирів корпусів, дивізій, полків, начальників штабів частин і з'єднань, а найбільша — на командирів рот і взводів [10, с.436].

Гітлерівці, керуючись планом «Барбаросса», генеральним «Планом Ост», «Директивою поліції безпеки і СД Німеччини начальникам концентраційних таборів про знищення радянських військовополонених», наказами ставки верховного командування та іншими документами, нещадно ліквідували радянських військовополонених, бо вважали їх неповноцінними людьми, особливо комісарів, комуністів та євреїв. Керівництво III рейху знало, що СРСР підписав Женевську конвенцію 1929 року і визнавав Гаазьку конвенцію 1907 року підписану Росією та Німеччиною. Ці міжнародні правові акти стосувались захисту військовополонених і вимагали людського ставлення до них. Незважаючи на зафіксовані норми міжнародного права долю радянських військовополонених вони не покращили, оскільки їх становище задовго до війни з СРСР визначив Гітлер та його оточення, повністю проігнорувавши вимоги вказаних конвенцій. У зв'язку з цим доцільне уточнення кількості військовополонених і тих, що пропали безвісти. За неповними даними, в Німеччині та окупованих нею країнах розташовувалося 22 тис. таборів, в яких одночасно перебувало понад 2 млн. радянських військовополонених. У певні періоди їх кількість зростала. За даними управління у справах військовополонених верховного головнокомандування

вермахту, до 1 травня 1944 року загальна кількість знищених радянських військовополонених сягала 3 291 157 осіб [10, с.457]. В Україні, де діяло понад 230 концтаборів, було знищено 1571 тис. військовополонених. Найбільше їх страчено в «Уманській ямі», у Дарницькому лісі та Бабиному Яру в Києві, у таборах під Львовом, у Рівному, Славуті, Чернігові, Хоролі, Маріуполі, Артемівську, Дніпропетровську, Одесі, Кременчуці. Масово знищували полонених червоноармійців у концтаборах на територіях інших країн [3, с.557]. Їх піддавали всіякому знущанню, морили голодом і холодом, непосильною працею. Близько 250 сіл України поділили долю чеського Лідіце та французького Орадура [3, с.239].

Труднощі вивчення цієї проблеми сприяють появі неоднозначних висновків і великих розбіжностей між ними. Німецький дослідник Д.Гернес вважає, що всього в полон потрапило 5752 тис. червоноармійців [2, с.556]. Інші дані наводять радянські науковці. На основі аналізу всіх джерел вони встановили, що за роки війни пропали безвісти і опинилися в полоні 5 млн. 59 тис. радянських військовослужбовців [10, с.461]. До 1 травня 1944-го гітлерівці відпустили 823,2 тис. військовополонених, частина з яких знову була мобілізована і воювала у складі Збройних Сил СРСР. Західні експерти називають кількість радянських військовополонених у 5,7 млн., з яких від 800 тис. до 1 млн. воювали у збройних формуваннях рейху [5, с.453]. В кінці війни із полону повернулися 1 836 562 чоловіка. Близько 1 млн. чоловік продовжували службу в Червоній армії, 600 тис. — направлені на роботу у промисловість у складі робочих батальйонів, а 339 618 (в тому числі 233,4 тис. колишніх військовослужбовців), які скомпрометували себе в полоні, потрапили в табори НКВС. Протягом війни у німецькому полоні опинилися 80 радянських генералів і комбригів, а 2 генерали залишились на тимчасово окупованій території, не вступаючи в контакт з окупаційними структурами. Із 80 генералів і комбригів, що перебували у полоні 23 там і загинули, 12 генералів і комбригів перейшли на бік ворога. 26 генералів, які повернулися на Батьківщину після перевірки були відновлені у правах. І, незважаючи на суворе ставлення до них органів влади, існуючі закони останні цифри відображають ставлення до колишніх військовополонених [11, с.446].

Великими втратами військовослужбовців характеризуються штрафні роти і батальйони, які в кілька разів перевищували середні місячні втрати особового складу у звичайних військах. Жертвуючи життям, радянські воїни затуляли собою нашу країну, визволяли з-під фашистського ярма інші держави. При визволенні Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії та інших країн загинула велика кількість радянських військовослужбовців. Червона армія повністю або частково звільнила 13 держав Європи та Азії з населенням більш як 147 млн. чоловік. Воюючи за межами СРСР, наші воїни показували себе людьми високих морально-бойових якостей, гуманістами, котрі, ризикуючи життям, намагалися зберегти здобутки матеріальної й духовної культури, рятували жінок, дітей, літніх людей, надавали їм усіляку допомогу.

Важко підрахувати точні людські втрати Німеччини та її союзників через те, що на державному рівні в цих країнах облік військових втрат не вівся. Неможливо врахувати втрати німецьких військ в наступальних та оборонних операціях Червоної армії. Отже, повного достовірного комплексу звітно-статистичних матеріалів з цих питань немає. Майже всі зарубіжні публікації стосовно названої

проблеми відзначають, що наводяться лише приблизні дані [10, с.500]. Відповідно до правил вермахту, безповоротні й санітарні втрати його особового складу врахували лише військовослужбовців. Втрати воєнізованих формувань, які обслуговували війська, відносилися до втрат цивільного населення. За два місяці до смерті А. Гітлер публічно заявив, що Німеччина втратила 12,5 млн. вбитими і пораненими, половину з яких становили вбиті [10, с.505]. Ці дані заперечують статистику німецьких владних структур. Зменшується кількість жертв, коли вони розраховуються на території Німеччини в 1937 році, і збільшуються з урахуванням захоплених нею земель в 1938-1939 роках.

Німецькі документи не враховують втрат 8 іонаціональних та 26 добровольчих дивізій СС, укомплектованих громадянами інших націй (в тому числі іспанцями, голландцями, бельгійцями, французами, росіянами, українцями). На 1 червня 1944 року в них налічувалося 486,6 тис. чоловік, із них 333,4 тис. діяли на радянсько-німецькому фронті [10, с.506]. Не враховувались втрати широкої мережі філіалів гестапо й поліції безпеки, створеної на всіх захоплених Німеччиною територіях. До числа німецьких військових втрат не віднесено втрати союзників, формувань інших країн, що воювали на боці гітлерівців, але до складу вермахту та СС не входили. На боці Німеччини діяли військові формування в обозі й тилових службах — «добровольці» — колишні громадяни СРСР, яких в червні 1943 р. було 220 тис. чоловік [10, с.510]. Тенденційні підходи німецької сторони частково розкривають систему підрахунків людських втрат у війні.

За даними Генштабу Збройних Сил СРСР, наші війська взяли в полон 4377,2 тис. німецьких солдат і офіцерів. Після 9 травня 1945 року перед Червоною армією склали зброю майже 1,6 млн. солдат і офіцерів [10, с.515]. Взагалі ж з 1 вересня 1939 по 9 травня 1945 року збройні сили Німеччини втратили вбитими і пораненими (за неповними даними) 13 448 тис. чоловік, або 75,1% від числа мобілізованих в роки війни. На німецько-радянському фронті ці втрати становили 7181,1 тис. військовиків, а разом із союзниками — 8649,2 тис. чоловік [10, с.518]. Це дуже великі жертви.

Безповоротні втрати Збройних Сил Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні сягали 11 444,1 тис. осіб штатного списку, а разом із втратами наших союзників (76,1 тис.) дорівнювали 11 520,2 тис. чоловік. Співвідношення німецьких і радянських безповоротних втрат становить 1:1,3. А загалом СРСР втратив людей у 2,2 раза більше, ніж Німеччина та її союзники. Для оцінки загальних втрат вермахту певний інтерес являють і підрахунки поранених, хворих та обморожених, яких у 1945 році в німецьких госпіталях перебувало більш як 700 тис. чоловік, а в інші роки цей показник сягав 900 тис. чоловік [9, с.330]. Виходячи зі статистики німецьких документів, де йшлося, що кількість поранених, хворих та обморожених у 2,5-3 рази перевищувала число вбитих, загальні втрати німецьких збройних сил повинні бути значно більшими, ніж показувалося в донесеннях.

До того ж до числа радянських втрат віднесено колишніх радянських громадян, які загинули, воюючи на боці Німеччини. На території СРСР, як відомо, воювали й німецькі союзники. Однак в балансі загальних втрат цивільного населення в цих країнах вони не враховані. В Німеччині більш як половина її втрат — військовослужбовці, тобто фронтові втрати. В СРСР військові втрати становлять третину людських втрат, решта — 17,9 млн. — цивільне населення, що

свідчить про політику геноциду і наслідки «господарювання» фашистів на нашій землі [10, с.519]. За роки Другої світової війни людство в цілому втратило приблизно 60 млн. чоловік, тобто у 6 разів більше, ніж у Першу світову війну [2, с.578].

Початок Великої Вітчизняної війни свідчив про гостру потребу підготовлених бійців і командирів, вимагав поліпшення якості озброєння і бойової техніки, зокрема посилення вогневої потужності та бронезахисту танків, розвитку засобів боротьби з танками ворога, підвищення мобільності і вогневих можливостей артилерії, вдосконалення бойових літаків, особливо винищувачів. Деяких військово-технічних засобів Червоної армії бракувало, тож навіть відвага, мужність і героїзм бійців та командирів не могли замінити недоліки в якості та кількості озброєння й бойової техніки. Потрібні були хороші танки, літаки, гармати, що давало б змогу вести успішну боротьбу із сильним ворогом. Випуск військово-технічної продукції нарощувався такими темпами, що в основному компенсовувались її втрати. Про це свідчать дані таблиці [8, с.471].

Таблиця

**Обсяги виробництва основних видів озброєння
та бойової техніки в СРСР**

Назва	1941 р.	1942 р.	1943 р.	1944 р.	1-4 міс. 1945 р.	Всього
Стрілецька зброя всіх типів (млн. од.)	1,76	5,91	5,92	4,86	1,38	19,83
Танки і САУ всіх типів (тис. штук)	4,7	24,5	24,1	29,0	16,0	98,3
Гармати та міномети всіх типів (тис. штук)	53,6	287	126	47,3	11,3	525,2
Літаки всіх типів, в т.ч. бойові (тис. штук)	11,5 8,2	25,4 21,7	34,9 29,9	40,2 33,2	10,1 8,2	122,1 101,2
Бойові кораблі (штук)	35	15	14	4	2	70

До того ж техніка та озброєння надходили в армію по ленд-лізу зі США, Англії й Канади. Всього за роки війни, починаючи з листопада 1941 року, Збройні Сили СРСР отримали стрілецької зброї — 151,7 тис. одиниць, гармат і мінометів — 9,4 тис. штук, танків і САУ — 11,9 тис. штук, бронетранспортерів — 5 тис. штук, літаків — 18,3 тис. штук, кораблів і суден — 520 одиниць. Частка ленд-лізу від загальної кількості випущеної в СРСР військово-технічної продукції становила: стрілецької зброї — 0,8%, гармат і мінометів — 1,8%, танків і САУ — біля 12,1%, літаків — біля 15%, автомобілів — біля 32,8% [8, с.471]. Інтенсивність цього постачання зростала з другої половини 1942 до кінця 1944 року. Найбільше продукції по ленд-лізу виявилось у ВПС та автотранспортних формуваннях Червоної армії.

Порівняно з початком війни, наприкінці 1941 року різко зменшилася кількість танків у діючій армії (майже в 6,5 раза) і бойових літаків (в 1,7 раза). За цей же період було втрачено стрілецької зброї (револьвери, пістолети, гвинтівки, карабіни, протитанкові гвинтівки, різні кулемети) 6,29 млн. одиниць з 9,33 млн. одиниць (56,2%), що були в армії на початку війни, зенітної — артилерії —

4,1 тис. штук з 8,6 тис. штук (34,2%), протитанкової артилерії 12,1 тис. штук з 14,9 тис. штук (69,5%), польової артилерії — 24,4 тис. штук з 33,2 тис. штук (56,3%), мінометів — 60,5 тис. штук з 98,5 тис. штук (61,4%), бойових кораблів — 325 одиниць з 913 одиниць (17,3%), автомобілів — 159 тис. штук з 272,6 тис. штук (33,3%) [8, с.473-76].

Зменшення кількості військової техніки та озброєнь пояснюється їх значними втратами в боях, скороченням постачання радянською промисловістю після евакуації оборонних підприємств з України, Білорусії та частково Росії на Схід. З осені 1942 року виробництво озброєння й техніки для фронту значно зросло. Частина бойової техніки ремонтувалася і знову надходила у війська. Протягом війни щоденно у дорозі з фронту і на фронт перебувало 8-10% всієї техніки та озброєння армії.

Велику безповоротну кількість втраченої техніки становили танки та САУ в 1941, 1942, 1943, 1944 роках. Основна частка втрат у перший період війни припадає на танки застарілих конструкцій. Більшість підбитих радянських танків залишались на полі бою, захопленому гітлерівцями, а інженерні служби не завжди з'ясовували причини їх пошкоджень та знищення. З кінця 1942 року з'явилась статистика пошкоджень танків. Протягом 1943-1945 років німецька артилерія (в тому числі гармати німецьких танків і САУ) виводили із ладу 88-91% наших танків, від мін та фугасів пошкоджувались — 4-8%, від бомб і гарматного вогню авіації — 4-5%. На Карельському фронті (1944 рік) втрати від мін склали 35% від загальних бойових втрат. Інколи втрати від авіації сягали 10-15 % або ще більше. Протягом всієї війни Червона армія втратила 83,5 тис. танків, з них авіація знищила 5% (4175 танків). Для порівняння слід назвати не бойові танкові втрати Червоної армії в 1944 — 1945 роках: зав'язли в болотах 3537 танків, застрягли в багні — 1420 машини, потонули в ріках — 538. Всього — 5495 [10, с.136-137]. В 1941-1942 роках Червона армія мала найбільші безповоротні втрати в гарматах та мінометах (65,7%), оскільки при відступі їх часто залишали навіть з невеликими пошкодженнями або ж при відсутності справних тягачів. Істотні безповоротні втрати зафіксовані і в авіації, особливо при так званих не бойових втратах літаків (навчання пілотів, освоєння нової техніки, недисциплінованість льотного складу, конструкторські та виробничі недоліки). Максимальна кількість втрат бойових літаків (48,5%) припадає на 1943-1944 роки, коли тривали жорстокі бої за панування в повітрі на Кубані, під Курськом, у стратегічних операціях з використанням великих авіаційних формувань.

У стратегічних операціях Червона армія втратила 62,2% стрілецької зброї, 65,5% танків і САУ, 56,8% гармат і мінометів та 60% бойових літаків від загальної кількості втрат за всі роки Вітчизняної війни. [8, с.483]. Щодня радянські війська втрачали в середньому 11 тис. одиниць стрілецької зброї, 68 танків, 224 гармати й міномети, 30 літаків. А в Прибалтійській, Білоруській, Київській, Воронезько-Ворошиловградській оборонних операціях добові втрати сягали у стрілецькому озброєнні 20 -30 тис. одиниць, в танках — 90-290 одиниць, в гарматах і мінометах — 200-520 одиниць. Високими радянськими втратами характеризуються Курська битва, Берлінська наступальна операція, де щодоби із ладу вибувало 70-90 танків, 90-210 гармат і мінометів, 25-40 літаків [8, с.483].

Після 1941 року систематично скорочувалися втрати стрілецької зброї всіх типів. Характерно це і для легких танків, що пояснюється скороченням їх випуску,

бо в боях та операціях головною ударною силою стали середні та важкі танки. Їх втрати значно виросли: в 1943 році вони становили 23,5 тис. штук, а в 1944 році — 23,7 тис. штук. Це пояснюється грандіозними битвами на Донбасі, під Харковом і Курськом, де з обох боків масовано використовувалися танки. У великих стратегічних операціях 1944 року по звільненню радянських земель, країн Східної та Південно-Східної Європи, у яких велику роль відіграла артилерія, зросли її втрати, крім мінометів.

Червона армія за роки війни втратила 351,8 тис. автомобілів (34,6% ресурсу), 75,1 тис. радіозасобів всіх видів (40% ресурсу), майже 10 тис. одиниць інженерного озброєння (пороми, буксири, катери, грейдери, скрепери, рухомі майстерні та інше), більш як 24 млн. одиниць засобів хімізахисту, понад 31 тис. одиниць спеціальних хімічних машин, приладів та установок, кілька тисяч одиниць тилового обладнання, загинуло 1014 кораблів різного класу (314 надводних і підводних кораблів 1, 2, 3 рангів, 139 торпедних катерів, 128 морських мисливців за підводними човнами, 77 бронекатерів, 168 катерів-тральщиків, 188 сторожових та інших катерів) [8, с.487].

В цілому ж радянські військово-технічні втрати величезні. Порівняємо їх з аналогічними втратами фашистської Німеччини та її союзників (Угорщини, Італії, Румунії, Фінляндії) на радянсько-німецькому фронті за період з 21 червня 1941 року по 9 травня 1945 року (в тис. одиниць). Загальні безповоротні втрати СРСР у танках і САУ, гарматах і мінометах, бойових літаках становили 502,3 тис. одиниць; втрати ж Німеччини та її союзників — 380,6 тис. одиниць, співвідношення як 1,3:1. Але все озброєння й бойова техніка Німеччини, зроблені нею до війни і в її ході, були втрачені. Серед цих втрат: танків і штурмових гармат — 42,7 тис., гармат і мінометів — 379,4 тис., бойових літаків — 75,7 тис. одиниць [8, с.488]. Радянські війська потопили 791 німецький бойовий корабель і транспорт. Незважаючи на втрати, Червона армія в травні 1945 року мала 35,2 тис. танків і САУ — в 1,6 раза більше, ніж на початку війни, гармат і мінометів — 321,5 тис. одиниць, що перевищувало довоєнний рівень у 2,9 раза, бойових літаків — 47,3 тис. штук — тобто в 2,4 раза більше, ніж у червні 1941 року [8, с.488]. Ця техніка характеризувалася високими бойовими показниками.

Проблема втрат озброєння та бойової техніки потребує дальшого вивчення, оскільки між зарубіжними й вітчизняними джерелами є істотні розходження. Зокрема, фашистська Німеччина, окупувавши ряд приморських держав (Польща, Норвегія, Бельгія, Голландія, Франція, Греція, Данія), захопила частину їх бойових кораблів, транспортних та допоміжних суден, що воювали на морях і несли великі втрати, які в німецьких документах не фіксувалися. Частина корабельного особового складу, його плавзасоби організаційно не входили до формувань ВМС і транспортного флоту Німеччини, бо рахувалися в авіації та сухопутних військах як допоміжні служби. Їх втрати теж не враховувалися.

Тенденційно підраховували кількість збитих радянських літаків німецькі льотчики, поширюючи міфи про подвиги «рицарів люфтваффе» та казочки про «диких азіатів на фанері». Тут варто розібратись, як створювались «докази» про панування німецької авіації на Східному фронті. Основу підрахунків збитих ворожих літаків складали доповідь гітлерівського пілота, свідчення учасників бою та знімок фотокулемета (з'єднана з кулеметом кінокамера, що автоматично фотографувала момент стрільби). Слід зауважити, що фотокулеметами

обладнувались далеко не всі німецькі військові літаки, а про результати бою його учасники могли говорити неправду. У повітряному протистоянні гітлерівські аси часто використовували метод «вільного полювання» на радянські чи союзні літаки, які здійснювали переліт без прикриття винищувачів на не контрольованій німцями території. Оскільки в таких випадках фактів підтвердження знищення літака вони не мали, то на основі рапорту пілотів їм зараховувалась перемога [9, с.212-213].

За збитий ворожий літак у німців існувала система нарахування балів. За збитий чотиримоторний бомбардувальник давали 3 бали (три перемоги), за двомоторний — два, за винищувач — один бал. Пілоти отримували і додаткові бали за добивання літака, пошкодженого іншим льотчиком. Наприклад, знищення бомбардувальника ТБ-3 приносило німецькому асу три перемоги. В люфтваффе не існувало поняття «спільна перемога», бо всі збиті німцями в груповому бою літаки записувались переважно на рахунок командира ланки, групи чи ескадрилли. Для німецького пілота єдиною перешкодою служило небажання заповнити після бою анкету із 21 пункта. Долаючи це, аси систематично заповнювали анкети на збитих радянських льотчиків. Американці та англійці збитий у груповому бою літак, очевидно ділили. В Червоній армії такий літак записували всім учасникам, а в список особистих перемог він не входив. У цілому німецькі підрахунки збитих радянських літаків складали фантастичну суму. Якщо 15 наших кращих асів збили кожний за війну від 42 до 62 німецьких літаків, то 15 німецьких асів — від 203 до 352 радянських літаків. Зокрема кращий ас «всіх часів і народів», який воював на Східному фронті Е.Хартман, за німецькими даними збив 352 літаки, Г. Борнхорн — 301, Г. Ралль — 275, Г. Граф — 212, Х. Ліннерт — 203. Всі вони служили в одній авіаескадрі (біля 100 літаків). Ця ескадра знищила в битві над Прутом багато наших літаків. Коли ж сюди перекинули 9-у гвардійську авіадивізію О. І. Покришкіна (теж біля 100 літаків), то повітряні бої німецькі аси програли [10, с.92, 93, 112]. Виходячи з аналізу нарахованих балів та «перемог» німецьких льотчиків (реальних чи вигаданих) російський дослідник М.І. Мухін зазначає, що абсолютна більшість радянських бомбардувальників були не чотиримоторними, а двомоторними, тобто кількість перемог була значно завищена. Звідси витікає коефіцієнт 6, а реально збитих Е. Хартманом літаків буде близько 60 [10, с. 112].

Особлива тяга до незаслуженої слави і не здобутих перемог у льотчиків країн, які програли війну — Фінляндії та Японії. Зокрема, американці намагалися переконати, що у війні вони втратили в декілька разів менше літаків ніж це нараховували японці. В кінцевому підсумку японські досягнення автоматично зрізали вдвічі, але й та цифра, що залишилась, дуже сумнівна [9, с.215]. Аналіз цих і подібних матеріалів про війну з Радянським Союзом та його партнерами по антигітлерівській коаліції свідчить, що багато дослідників цієї проблеми не хочуть визнавати поразку Німеччини та її сателітів, формують і поширюють якісь міфи, щоб не сказати всю правду — жорстоку і гірку.

Людські, військово-технічні, культурні та матеріальні втрати СРСР відображають загальне уявлення про характер війни. Але тут потрібні ще й ґрунтовні об'єктивні пояснення причин цих втрат.

По-перше, слід враховувати, що на шляху до панування німецького фашизму, його збройних сил незборимою силою виявилася лише Червона армія. Фашистські

війська, завоювавши всю Європу, не зустріли гідного протистояння агресору, воюючи з ним по декілька днів чи тижнів. У той самий час Червона армія, переживши істотні невдачі та поразки, спочатку зупинила наступ німецької армії, а потім повністю розгромила її.

По-друге, визначаючи ціну перемоги, треба знати не лише про загальні втрати у воєнний період, а й враховувати їх характер на різних етапах війни. Документи свідчать про великі радянські втрати саме від початку війни до 18 листопада 1942 року. Тоді недоукомплектована Червона армія відступала, вела тяжкі бої, завдавала ворогу відчутих ударів.

Про це писав у «Військовому щоденнику» начальник генштабу сухопутних військ вермахту генерал-полковник Ф. Гальдер від 13 липня 1941 року, зазначається, що в групах армій і танкових групах втрати літаків становили: типу «Хейнкель-126» — 24%, «Юнкерс-88» -33,3%, «Мессершмітт-110» — 39%, втрати танків у середньому 50%; втрати військ з 22 червня по 30 липня 1941 року становили 318 333 чоловіка (9,63% всіх військ, задіяних на Східному фронті); 14 вересня 1941 року на фронті втрачено 15 908 офіцерів і 443 603 унтер-офіцери і рядові; безповоротні втрати у 2-й танковій групі: в 3, 4, 17, 18 танкових дивізіях становили від 69 до 80%; 26 вересня 1941 року в Східній кампанії Німеччина щоденно втрачала 196 офіцерів [4, с.576]. У процесі бойових дій радянські офіцери й солдати швидко навчилися воювати по-новому, вести оборонні та наступальні операції, результати яких істотно впливали на морально-політичний стан радянського та інших народів, що боролися з фашизмом, і мали важливі зовнішньополітичні наслідки. Зокрема, символом новітньої історії стала перемога під Сталінградом. Вона розбила старі уявлення про всещилля німецького мілітаризму і показала новий розподіл світових сил. Безповоротні щорічні втрати радянських військ за період 1941-1945 років знизилися з 27,8% до 7,1%, майже в 4 рази.

По-третє, на величину людських, військово-технічних, матеріальних і духовних втрат воюючих сторін впливав спосіб ведення війни. Фашистська Німеччина намагалася знищити СРСР, його населення, інші народи. А Радянський Союз, Червона армія вели війну гуманно, не ототожнювали окупантів з мирним населенням.

По-четверте, величина радянських втрат пояснюється й тим, що на радянсько-німецькому фронті зосередилися головні сили агресора у Другій світовій війні і його потужність наша країна відчувала найбільше. СРСР дорого коштувало затягування з відкриттям другого фронту, що пояснюється не лише об'єктивними труднощами союзників, але й їх бажанням «зеконотити власні сили». Домовленість про відкриття другого фронту в 1942 році була реалізована тільки влітку 1944-го, за 10 місяців до закінчення війни у Європі.

Серед матеріально-культурних цінностей, втрачених Радянським Союзом значна частина припадає на долю України. Загарбники знищили й пошкодили 882 шахти, 47 доменних і 115 мартенівських печей, 135 прокатних станів, 26 металургійних, 25 коксохімічних, 5 метилових заводів, десятки машинобудівних підприємств, усі основні електростанції, вивели з ладу 9 магістральних залізниць, 220 тис. км зв'язку. Відступаючи, окупанти висадили в повітря, 5600 мостів, затопили й пошкодили 327 пасажирських і вантажних суден, 442 річкових пароплави й буксири, вивезли до рейху або підірвали 6704 паровози, зробили

непридатними або вивезли 56128 тракторів та 24128 комбайнів. У довгому списку награбованого окупантами — 4 млн. 317 тис. т. зерна й борошна, 1 млн. 310 тис. овочів і фруктів, 7 млн. 317 тис. овець та кіз, 59 млн. 297 тис. штук домашньої птиці, 3 млн. 111 тис. коней. У поєднанні з 18 млн. га спалених посівів, 144 тис. га вирубаних садів та виноградників, зруйнованими МТС, елеваторами, складами та іншими спорудами господарського призначення це створювало картину «випаленої землі», до чого й прагнули нацисти.

Від рук гітлерівців постраждала соціокультурна сфера. Окупанти знищили 714 міст і селищ міського типу, 28 тис. сіл, позбавили притулку 10 млн. чоловік, зруйнували й пограбували 32 тис. приміщень вищих і середніх навчальних закладів, шкіл, 62 театральні споруди, 600 кінотеатрів, 151 музей, багато церковних храмів. З України вивезено мільйони книг, експонатів художніх музеїв, предметів старовини, інші культурні цінності. Загальні збитки, завданні німецькою окупацією Україні, становили 1 трл. 200 млн. крб. (у цінах 1941 року). Протягом війни Україна втратила близько 40% свого економічного потенціалу. На довгі десятиліття це наклало відбиток на характер розвитку промислового виробництва, сільського господарства, на матеріальне становище людей.

У ціні Перемоги треба враховувати не лише кількісні показники втрат, а й якісні аспекти протиборства. Радянські жертви відображали прагнення зберегти державу і незалежний розвиток народу. Не забуваймо, що перемога Радянського Союзу зірвала політичні й військові плани нацизму, знищила військову машину Німеччини та її союзників, їх реакційні політичні режими. Збереглася на певний період соціалістична альтернатива поступу цивілізації в розвитку СРСР. Для визволених країн відкривалася можливість вибору нових шляхів самоутвердження. Ціна Перемоги над фашизмом показала життєздатність тенденцій демократизації світового товариства, прагнень до нової цивілізації, миру, справедливості та гуманізму [4, с.578].

Розкриваючи правду найбільшої в історії людства війни, відзначаючи вагомий внесок України в розгром німецького фашизму, не слід, однак, усе це виривати із контексту загальної боротьби, підкреслювати нашу винятковість чи зверхність. З думкою народу, який пройшов через тяжкі випробування і вистояв, мусить рахуватися світове співтовариство і у розв'язанні проблем сучасності. Свята пам'ять про страшну минулу війну не повинна затьмарюватися бездуховністю й нігілізмом, зневагою до славних бойових реліквій та людей, які, визволяючи Україну, здобували Перемогу. Людська честь і гідність підказують — треба реалізувати прийняту в перші повоєнні роки постанову уряду України про увічнення пам'ятними знаками 180 місць, пов'язаних з особливо запеклими боями радянських військ, партизанів, про створення якнайповнішого літопису війни. У зв'язку з появою нових документів певні оцінки і висновки будуть переглядатися, уточнюватися. Проте в підсумку залишається головне — війн, масового знищення людей різних націй і народностей, матеріально-культурних цінностей не повинно повторитися. Наш народ пам'ятає, що свобода України виросла з дружби, бойового братерства народів СРСР, а її державність — з Великої Перемоги 1945 року.

Список використаної літератури

1. 100 великих тайн Второй мировой. — М.: Вече, 2005. — 384 с.
2. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. — К.: Наук. думка, 2000. — 499 с.

3. Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, події, портрети. — К.: Світогляд, 2001. — 346 с.
4. Военная история России. — М.: Проспект, 2001. — 437 с.
5. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. — Париж–Нью-Йорк–Львів: Логос, 1993. — 461 с.
6. Кривошеев Г.Ф. «Историк должен ликовать и горевать со своим народом». Еще раз о людских потерях в Великой Отечественной войне / Г.В. Кривошеев // Военно-исторический журнал. — 2002. — №11. — С. 26-32.
7. Мировая война в цифрах. — М.-Л.: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1954. — 310 с.
8. Мухин Ю. Средства массовой брехни / Юрий Мухин. — М.: Олма-Пресс, 2008. — 346 с.
9. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии. 1933-1945 / Бернад Мюллер-Гиллебранд. — М.: Издательство иностранной литературы, 1976. — Т. 3. — 403 с.
10. Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование. — М.: Простор, 2001. — 480 с.
11. Смыслов О. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях / Олег Смыслов. — М.: ЭКСМО-МАРКЕТ, 2009. — 670 с.

А.И. Уткин

СОВЕТСКИЕ ВОЕННЫЕ, МАТЕРИАЛЬНЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ПОТЕРИ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

В статье на основании анализа значительного фактического материала показаны количественные и качественные характеристики советских военных, материальных и культурных потерь в годы Великой Отечественной войны. Эти данные сравниваются с аналогичными статистическими показателями в гитлеровской Германии.

Ключевые слова: *вооруженные силы, военнослужащие, демографические потери, военнопленные, Вторая Мировая война, артиллерия, танки, самолеты, военно-морской флот, военные операции, разрушения, убытки, материально-культурные ценности, фашизм, милитаризм.*

О.І. Уткин

THE SOVIET MILITARY, MATERIAL AND CULTURAL LOSSES IN THE GREAT PATRIOTIC WAR

Quantitative and qualitative characteristics of the Soviet military, material and cultural losses in the days of the Great Patriotic War are shown in article on the basis of analyzing considerable facts. These data are compared to similar statistics in Hitler's Germany.

Keywords: *armed forces, military men, demographic losses, prisoners of war, the Second World War, artillery, tanks, planes, navy, military operations, destructions, losses, financial and cultural values, fascism, militarism.*

Надійшла до редакції 10 квітня 2012 року

Повідомлення

УДК 340.131:341.462.2(477)»195»

С. М. Приходько

ПРОБЛЕМА ЛЕГІТИМНОСТІ ВЛАДИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються основні характеристики легітимності, визначено основні механізми легітимації влади. Розкрито основні підходи українських науковців стосовно легітимності влади в Україні.

Ключові слова: влада, легітимність, легітимація, політична еліта.

Влада є однією з ключових категорій політичної науки і центральних проблем політичної практики. Всі аспекти політичної життєдіяльності суспільства так чи інакше стосуються владних проблем. Ефективність здійснення влади зумовлюється значною кількістю механізмів. Одним із найважливіших серед них є легітимність. Вона передбачає суспільне сприймання існуючої влади як правильної, необхідної й доцільної. З точки зору етимології зазначена категорія є похідною від законності. Але в цьому випадку вагоміше значення має не формальна відповідність влади чинному законодавству. Для влади не менш важливо бути законною в очах підлеглого суспільства. У повному обсязі її дієздатність забезпечується, коли підлеглі вірять, що їхнє підпорядкування відбувається на законних підставах, а владний вплив є законним та доцільним. Тобто для нормального функціонування влади обов'язковими є визнання за нею права управляти і забезпечення згоди громадян підпорядковуватись її розпорядженням.

Різні аспекти легітимності завжди були в центрі уваги вчених, які займалися дослідженням функціонування влади. Як теоретичну категорію легітимність до наукового обігу ввів М. Вебер [1]. Він також здійснив класифікацію її основних різновидів. Серед інших зарубіжних дослідників цієї проблеми слід відзначити С.М. Ліпсета [9], Д. Істона [6], П. Розанвалона [12]. Серед вітчизняних дослідників механізмами узаконення влади займалися в основному представники діаспори В. Липинський [8], Д. Донцов [3, 4], В. Кучабський [7]; діячі Організації українських націоналістів М. Сціборський [11] та В. Мартинець [10]. Необхідність поглибленого дослідження сутності легітимності й предметної структуризації вітчизняної теоретичної спадщини з політичних проблем потребує виокремлення та докладного дослідження питань, пов'язаних з легітимністю влади. Актуальність такого завдання диктує відповідну мету цієї статті: визначення основних тлумачень сутності легітимності, висловлених у працях українських дослідників; виявлення основних засобів легітимації влади та основних типів легітимності, прийнятних в умовах міжвоєнної України. Механізми забезпечення легітимності загалом розглядалися в контексті способів здійснення влади.

Сутність легітимності як практичного явища і теоретичної категорії полягає у визнанні суспільством існуючих політичних інститутів найбільш прийнятними, незалежно від ставлення до конкретних суб'єктів влади. Носії влади набувають ознак законності внаслідок процесів, які визнаються правильними всіма учасниками політичних процесів. Легітимність також характеризується як здатність системи створити і підтримувати віру, що ці політичні інститути є оптимальними для суспільства [9]. Інститути та посадові особи політичної влади стають легітимними, якщо підлеглі визнають правомірність і доцільність їхнього існування як таких, а також напрямів їхньої діяльності в цілому.

Проблема легітимності, механізмів її забезпечення займала одне з провідних місць у теоретичній спадщині українських учених першої половини ХХ століття. Вони досліджували зазначене питання у контексті проблем формування і функціонування владних інститутів в умовах втрати Україною державності — поразки українського національного руху 1917-1920 років. Розробляючи свої концепції, вчені намагались накреслити принципово нові шляхи українського державотворення. На їхню думку, невдалість усіх спроб протягом указанного періоду пояснювалась насамперед нездатністю чинних владних структур компетентно здійснювати свої функції, забезпечити собі громадську підтримку. Це зумовлювалося надмірним прагненням тодішніх національних провідників дотримуватись абстрактних ідеологічних постулатів, які часто суперечили реальним суспільним потребам. Тому тогочасна влада не мала достатньої підтримки з боку українського суспільства. Отже, українські теоретики післяреволюційного періоду розглядали принципи функціонування влади передусім з точки зору спроможності її структур взаємодіяти із громадськістю. Це дозволяє відзначити, що такий підхід безпосередньо стосувався проблем легітимності влади. Забезпечення легітимності, на їхню думку, досить тісно пов'язане з розробленням механізмів здійснення влади. Адже позитивне сприймання влади з боку суспільства визначається якісним виконанням владних повноважень.

Так, зокрема, В. Липинський зазначав, що влада буде ефективною і матиме суспільну підтримку, якщо не обмежуватиметься функціями суто державного управління. Загалом влада має здійснювати «провід у перетворюванні всякого пасивного національного несвідомого колективу в організовану, свідому себе націю, і провід в творенні все нових, організаційних форм громадського життя вже усвідомленої нації» й створювати «динамічні — матеріальні та духовні — громадські вартості, що потім переймаються цілою пасивною більшістю нації, об'єднуючи її весь час в один суцільний свідомий себе національний організм» [8, с.185-186]. Крім того, для легітимності недостатньо лише створити такі форми. Необхідно забезпечити позитивне сприймання суспільством цих форм. Легітимація безпосередньо залежить від «степені приймання пасивними масами тих форм громадської організації, які, відповідно до своїх моральних прикмет, відтворює активна національна аристократія» [8, с. 130-131]. Лише така функціональна спрямованість влади створить необхідні передумови її сприймання суспільством як законної.

Своє розуміння основних принципів функціонування влади та її взаємодії із суспільством виклав Д. Донцов. Він наголошував, що завдання влади полягає у забезпеченні ідейної цілісності нації у постійній боротьбі за своє існування. Нація

стає панівною або підкоряється іншій. Для перемоги вона має виступати монолітом. Для цього їй необхідно повністю підпорядкуватись меншості, тобто певній силі, яка здійснюватиме управління суспільними справами. Цей владний прошарок «формує і упорядковує мораллю, прикладом, законодавством інертну масу, творячи з неї твердий організм» [3, с. 119]. Він повинен створити з підвладного суспільства ідейну цілісність. Ця об'єднуюча ідея має відобразити основні загальнонаціональні інтереси. Натомість «пасивна юрба» (тобто суспільство), ніколи не зможе цього зробити і навіть усвідомити, у чому власне ці інтереси полягають. Звичайні люди здатні лише сприйняти або відкинути вже запропоновані ззовні цінності. Тому позитивне ставлення громадськості до політичної еліти безпосередньо зумовлюється її спроможністю чітко витримувати свою управлінську лінію.

Погляди стосовно легітимності влади викладали у своїх працях і діячі Організації українських націоналістів. М. Сціборський наголошував на такому критерії ефективності влади як її спроможність забезпечити впорядковуючі форми життєдіяльності суспільства. Відповідно до існуючих проблем загальнонаціонального життя, як він зазначав у роботі «Націократія», правляча сила визначає шляхи їх розв'язання. «Висуваючи й розділюючи перед окремими соціальними прошарками завдання, правильно вчуваючись в їх збірні стремління — провідна меншість веде народ за собою на шляхи його загального розвитку» [11, с. 66]. Ще один ідеолог «інтегрального націоналізму» В. Мартинець також достатньо широко розглядав принципи взаємодії суспільства і влади. Для забезпечення своєї легітимності здійснення одного лише правового регулювання суспільних відносин замало. Владні функції у повному обсязі, зазначав Мартинець, мають здійснюватися за такими напрямками: насамперед це загальне «координування та спрямування національної енергії в сильне русло творчого життя», а також «планомірне ширення державницької ідеології...на всіх ділянках українського суспільного життя, плекання в нації сили, потрібної для боротьби за державність» [10, с. 14].

Досягнення легітимності є досить складною проблемою для будь-якої влади. На різних історичних етапах свого функціонування владні інститути в усіх країнах розв'язували завдання використання для цього різних засобів. Така необхідність зумовлюється тим, що легітимність є багатовимірним явищем. Тому погляди зазначених вітчизняних учених стосовно механізмів легітимації влади, на думку автора, доцільно розглядати у контексті з'ясування різних вимірів легітимності. До того ж немає єдиного, універсального для всіх народів, підходу, як її забезпечити. Отже, оскільки легітимність побудована на сприйманні влади з боку суспільства як законної, тому доцільно відзначити деякі аспекти такого розуміння залежно від того, який зміст укладається в поняття законності. Соціально-культурний пов'язаний з усталеними принципами соціальної життєдіяльності, які ґрунтуються на історичних, національних, культурних, релігійних, моральних, правових, психологічних, світоглядних детермінантах існування суспільства.

У морально-етичному аспекті легітимність виступає як відповідність політичної діяльності, її цілей і засобів моральним уявленням людей про ідеальний порядок, провідним суспільним цінностям. У правовому вимірі легітимність — це відповідність праву, справедливості, принципи яких зафіксовано в юридичних актах держави, або відповідність суспільним уявленням

про справедливість. Політичний аспект полягає у відповідності діяльності органів державного управління інтересам певного суспільства [2, с. 24-25]. Урахування цих аспектів дає можливість суттєво розширити поле і подолати одномірний підхід у питанні визначення засобів легітимації влади.

Одним із важливих механізмів узаконення влади В. Липинський уважав наявність у політичній еліті організаційних і матеріальних ресурсів. «Повсякчасно національна аристократія для того, щоб змогти виконувати як слід організаційну ролю в нації, мусить мати необхідну матеріальну силу» [8, с.136]. Цей чинник учений уважав надзвичайно важливим для реалізації владних повноважень. Поняття матеріальної сили дослідник розглядав у двох аспектах. У першу чергу, це володіння «безпосередньо або посередньо засобами війни й оборони своєї нації, тобто державним апаратом і армією»; по-друге, «засобами хліборобської або промислової продукції». Причому, це мають бути такі «технічні засоби війни та миру», які на певний момент є необхідними для «економічного життя і матеріальної оборони нації» [8, с. 189]. Наявність та здатність застосовувати на практиці ресурси, які підтримують оптимальний рівень життєдіяльності підвладного суспільства, дає реальну можливість забезпечити позитивне сприймання й підтримку цим же суспільством чинної влади. Крім того, відзначенням указаних ресурсів, як необхідних, Липинський наголошував також на статусному аспекті механізмів легітимації. Стабільні владні позиції матимуть ті суспільні категорії, «що самі... продукують хліб і товари, що володіють засобами продукції (землею й фабриками)» і «своїми особами та своїм матеріальним добром: землями і фабриками» нести відповідальність «за свою владу, за своє правління» [8, с. 153-154]. Цим Липинський обґрунтував необхідність, щоб політичні провідники належали до категорії власників. Лише вони, на його думку, у процесі нормального функціонування держави і суспільства вбачатимуть свій особистий інтерес і в такий спосіб забезпечать народну підтримку.

Але ще більш важливим засобом легітимації вчений уважав «моральний авторитет». Його сутність він розкривав таким чином. «Використовування кожночасною національною аристократією своєї більшої матеріальної сили для виконання своїх організаційних національних завдань, мусить мати в розумінні цілої нації закону підставу, мусить відповідати тим поняттям законності й громадської моралі, якими живе в даний історичний момент ціла нація» [8, с.136-137]. Законність (у її суспільному визнанні) влади буде забезпечуватися за умови повної підпорядкованості дій суб'єкта влади «якомусь одному, всіми прийнятому та обов'язуючому всіх — і сильних, і слабих — законові» [8, с. 186]. Таким чином, Липинський розглядав легітимність не тільки як узаконення в очах підлеглих практичної діяльності влади, а і як підпорядкованість самої влади існуючим соціальним та правовим нормам.

Подібним чином відзначав роль легітимності для політичної еліти ідейний прихильник Липинського В.Кучабський. Він також застосовував поняття «авторитет». Характеризуючи його значення, він указував: «Чим більше непохитним є авторитет провідних кругів серед усієї решти народу — а передумовою цього авторитету й є якраз те, що вони... ділами всього життя свого є здібні викликати беззастережно пошану й вірність для себе, чим охотніше ота решта народу віддає тим кругам у руки долю всієї вітчизни... тим більше політичне здоров'я народу» [7, с. 9-10]. Саме наявність такого авторитету, на

думку Кучабського, виступає важливим фактором підтримання належного рівня взаємодії між владою і суспільством.

Питання засобів, методів забезпечення легітимності розглядав і Д. Донцов. Його точка зору з цього приводу повністю відображала його бачення шляхів подальшого політичного розвитку України. Він критикував політичних діячів України 1917-1920 років за їхні занадто ліберальні методи реалізації влади. Це не дозволило їм забезпечити нормальну взаємодію із суспільством. Тому Донцов відстоював необхідність силових засобів. Ця позиція впливала з його розуміння механізмів легітимації — розповсюдження певної ідеології, об'єднуючої суспільство. На його переконання, необхідно «надинути ту правду, запалити загал вірою. Нарешті — вбити ту віру і ту правду в збаламученні хитливою добою і чужими впливами мозки свого загалу, без жалю поборюючи недовірків» [5, с.129]. Тут, зрозуміло, не виключене застосування «творчого насильства» як засобу забезпечення перемоги своєї ідеології. Оскільки маса не може усвідомити власні інтереси, тому «примус, насильство, як засіб досягнення тріумфу своєї правди» є доцільним при встановленні певних організаційних форм суспільного життя. Отже, лише силовим, насильницьким методам Донцов відводив основну роль у забезпеченні оптимальної взаємодії суспільства і влади.

Основні підстави легітимації влади безпосередньо пов'язані з питанням класифікації легітимності. У політичній науці розроблені різні підходи з цього приводу. Найбільш поширеними є класифікації М. Вебера і Д. Істона. Так, Вебер виділив такі типи. 1. Традиційна, яка базується на авторитеті історично сформованих норм та орієнтації на їх дотримання. 2. Харизматична, в основі якої лежить віра підлеглих у надзвичайні, виключні якості володаря. Ця віра приписує йому здатність (не завжди адекватно) здійснювати виняткові вчинки, не властиві звичайним людям. 3. Легально-раціональна ґрунтується «на підпорядкуванні встановленим правилам», на «обов'язковості легального встановлення, ділової компетентності, побудованої раціонально створеними правилами» [1, с. 646-647]. Суспільство за такого типу підпорядковується більшою мірою не особі правителя, а нормам і правилам, на основі яких обираються і функціонують суб'єкти влади. Типологія Істона побудована на визначенні підстав підтримки та визнання чинної влади з боку суспільства. Зокрема, він відзначив такі типи легітимності. Ідеологічний базується на привабливості ідей та цінностей, запропонованих владою. Структурний спирається на впевненість більшості людей, що існуючі інститути і принципи функціонування влади є найоптимальнішими. Особистісна характеризується моральним схваленням певних посадовців, що виконують окремі функції в системі влади [6].

Зазначені концепції Вебера та Істона дають можливість ґрунтовніше розкрити сутність поглядів представників української політичної думки щодо засад легітимації влади. Використовуючи принципи вищевказаних класифікацій, можна зробити висновок, що вітчизняні теоретики також досить докладно розробили свої типології легітимності. Вони аналогічно до зарубіжних учених зазначали, що на практиці так званих «чистих» типів не існує. Частіше трапляються їх різноманітні комбінації. У вітчизняній теоретичній спадщині представлений саме комбінований підхід до визначення різновидів легітимності. Найбільшу кількість підстав узаконення влади використав у своїх розробках В. Липинський. Він наголошував, що влада в Україні обов'язково має втілювати національні традиції.

На його думку, це спроможна зробити лише гетьманська влада, яка забезпечить «наш український легітимізм у тих формах, у яких він при нашій слабесенькій традиції державно-національній є можливий і дасть нам змогу цю слабесеньку нашу традицію національно-державну оживити, зміцнити й самим, здисциплінувавшись та зорганізувавшись, фундаменти під будову Держави Української положити» [8, с. 44-45]. Тільки гетьманську владу суспільство сприйматиме як законну і доцільну внаслідок її відповідності традиціям. Усі інші будуть оцінюватися як чужі й ніколи не приживуться в Україні. І зрештою, особа, яка займає гетьманську посаду, в розумінні народу володіє надзвичайними здібностями і здатна на рішучі вчинки. Тобто Липинський поєднував у своєму тлумаченні легітимності його традиційний, структурний, особистісний та харизматичний типи.

Підхід Д.Донцова поєднує структурний та ідеологічний типи. Передусім він наголошував, що сила влади зумовлюється її спроможністю сформувати таку ідею, навколо якої беззастережно об'єднався б увесь народ. Реалізуючи це завдання, влада «формує ідею для неусвідомленої маси і, нарешті, мобілізує «народ» для боротьби за цю ідею» [4, с. 285-286]. На думку Донцова, вона має включати багато аспектів. Насамперед передбачати стратегічну мету суспільного розвитку. Крім того, визначити умови забезпечення цілісності й стабільності існуючої суспільно-політичної системи. Вчений наполягав на необхідності «зробити її твердою, відпорною на удари ззовні. Значить, щоб ця концепція, цей задум мав прикмети найбільш придатні для того, щоб зреалізована форма мала найбільшу силу і відпорність» [3, с. 182]. В умовах загальної нестабільності позитивне сприймання влади може здійснюватися виключно за умови втілення владою на практиці зазначеної ідеї. Іншим аспектом легітимності має бути наявність відповідних до таких ідей органів влади. Донцов, беззаперечно, висловлювався за потребу організації головних владних інститутів як відверто тоталітарних об'єднань за сповідуваною ідеологією і внутрішньою структурною будовою за зразками середньовічних орденів. Лише організованій на таких засадах владі народ довірить право на управління ним.

Таким чином, проблеми легітимності й легітимації влади займали важливе місце у науковій спадщині українських науковців першої половини ХХ століття. В основі налагодження нормальної взаємодії між суспільством і владою вони вбачали загалом силове нав'язування найбільш доцільної, на їхню думку, ідеології та запровадження загалом недемократичних форм організації влади. Лише за цих умов суспільство сприйматиме цю владу як законну.

Список використаної літератури

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер // Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 644-706.
2. Висоцький О. Сутність легітимації політики / Олександр Висоцький // Політичний менеджмент. — 2004. — №4. — С. 24-34.
3. Донцов Д. Дух нашої давнини / Дмитро Донцов. — Дрогобич: Відродження, 1991. — 341 с.
4. Донцов Д. Націоналізм / Дмитро Донцов. — Лондон: Українська видавнича спілка; Торонто: Ліга визволення України, 1966. — 363 с.
5. Донцов Д. Об'єднання чи роз'єднання / Дмитро Донцов // Хрестом і мечем. — Торонто: Ліга визволення України, 1967. — С. 104-132.

6. Easton D. A Systems Analysis of Political Life. [Електронний ресурс] / David Easton — Режим доступу: <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=89785819>
7. Кучабський В. Завдання гетьманського руху на Західній Україні / Василь Кучабський // Збірник Хліборобської України. — 1933. — Т. 2. — С. 9-35.
8. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В'ячеслав Липинський. — К., Філадельфія: Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. — 471 с.
9. Lipset S.M. Political Man: The Social Bases of Politics. [Електронний ресурс] / Seymour Martin Lipset — Режим доступу: <http://www.seymourmartinlipset.org>.
10. Мартинець В. Замітки до майбутньої конференції українських націоналістів / Володимир Мартинець. — Замітки до майбутньої конференції українських націоналістів. — Прага: [Б. в.], 1927. — 20 с.
11. Сціборський М. Націократія / Микола Сціборський. — Націократія. — Париж: [Б. в.], 1935. — 121 с.
12. Розанвалон П. Демократична легітимність / П'єр Розанвалон / Переклад з французької. — Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 287 с.

С.Н. Приходько

ПРОБЛЕМА ЛЕГИТИМНОСТИ ВЛАСТИ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ УКРАИНСКИХ УЧЕНЫХ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

В статье рассматриваются основные характеристики легитимности, определены механизмы легитимации власти. Определены основные подходы украинских ученых относительно легитимности власти в Украине.

Ключевые слова: *власть, легитимность, легитимация, политическая элита.*

S.M. Pryhodko

THE PROBLEM OF POWER LEGITIMACY IN THE HERITAGE OF UKRAINIAN SCHOLARS OF THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

The article deals with the key characteristics of legitimacy. It also focuses on the main mechanisms of the legitimating of power. The viewpoints of Ukrainian scholars concerning legitimacy in Ukraine are distinguished.

Keywords: *power, legitimacy, legitimating, political elite.*

Надійшла до редакції 27 січня 2012 року

В. В. Стрілець

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ РАДИКАЛ-ДЕМОКРАТІВ ДО ГОЛОВИ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ С. ПЕТЛЮРИ В ЕМІГРАЦІЇ (1920 — 1926 РОКИ)

У статті розглядається ставлення лідерів Української радикально-демократичної партії (Української партії соціалістів-федералістів) до Голови Директорії Української Народної Республіки С. Петлюри в еміграції впродовж 1920 — 1926 років.

Ключові слова: Українська партія соціалістів-федералістів, Українська радикально-демократична партія, українська еміграція, С. Петлюра.

З військовою поразкою (УНР) у листопаді 1919 року розпочався новий період в історії Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). Значна частина членів партії евакуювалася разом з урядовими структурами до Польщі. В еміграції (в різних країнах) опинилася більшість членів Головного комітету УПСФ. У результаті з кінця 1919 року діяльність УПСФ на окупованих українських землях поступово завмирає і центр партійного життя переміщується в еміграцію, де УПСФ за цією назвою діяла до кінця 1923 року, коли вона була перейменована в Українську радикально-демократичну партію (УРДП). Ставлення лідерів УПСФ — УРДП до Голови Директорії Української Народної Республіки (УНР) С. Петлюри в еміграції впродовж 1920 — 1926 років, зазнаючи певних змін, істотним чином вплинуло на перебіг українського національно-визвольного руху, на реальний статус та перспективи Державного Центру УНР (в екзилі). Кілька істориків торкалися деяких аспектів зазначеної проблематики [4; 5; 12; 13], але загалом вона не дістала належного висвітлення в історіографії, що зумовлює актуальність запропонованого дослідження.

Так звана «уенерівська», тобто еміграційна частина УПСФ, відіграла велику роль у долі Державного центру УНР. 15 березня 1920 року за участю її представників, а також представників Української партії самостійників-соціалістів (УПСС), Української хліборобсько-демократичної партії (УХДП), Української народно-республіканської партії (УНРП) та Національно-демократичної партії (Галичини) у Відні відбулися з метою прийняття статуту організаційні збори Українського національно-демократичного союзу (УНДС), певна спадкоємність якого з УНДС, що діяв 1919 року в Україні, визначалася представленням в обох союзах головних буржуазно-демократичних партій України та багато в чому спільними підходами до оцінки політичного життя УНР.

Серед ініціаторів утворення УНДС був і секретар Головного комітету УПСФ Ф. Слюсаренко, який брав участь як представник партії й у попередніх віденських міжпартійних нарадах. Він разом із секретарем київського відділу партії С. Гаєвським представляв УПСФ та в УНДС.

Засідання УНДС позначилися протистоянням у найістотнішому питанні — ставленні до Державного центру УНР. Уважаючи С. Петлюру «величезним злочинцем», самостійники-соціалісти і хлібороби-демократи намагалися досягти

невизнання союзом уряду та Голови Директорії УНР [17, арк. 40]. Представники інших партій, насамперед соціалісти-федералісти, теж відстоювали необхідність зміни влади, але в порозумінні зі С. Петлюрою. З боку УПСФ це був підхід партії в цілому, а не окремого її угруповання. Так, член Головного комітету партії А. Марголін, на той час — Голова української дипломатичної місії в Лондоні, ще 10 лютого 1920 року в ноті до Голови Паризької мирної конференції зазначив, що єдиною силою, яка здатна не лише подолати анархію в Україні, а й сформувати основи правової державної політики «може бути український уряд і українська армія» [8]. На той час уряд та армію України в очах світової громадськості фактично уособлював С. Петлюра.

Подібні думки висловлювали й інші члени Головного комітету УПСФ. Так, К. Мацієвич у листі до І. Огієнка від 5 березня 1920 року писав: «Найбільше псує нам справу те, що кожна групка українців за кордоном тримається іншої так званої орієнтації... і прихилиє до помочи собі різні чужоземні сили. Коли б ми мали єдиний фронт національний патріотичний, з довір'ям всіх сил до нашого офіційного уряду, хоча б то і не зовсім відповідаючого інтересам нації, то це б значно полегшило становище» [19, арк. 98]. За свідченням лівого українського соціаліста М. Галагана, член Головного комітету УПСФ О. Шульгин належав у цей час до групи політичних діячів, які бажали позбутися якимось чином членів Директорії УНР Ф. Швеця й А. Макаренка, аби С. Петлюра «міг вести далі свою політику, від якої прихильники останнього сподівалися успіхів для нашої держави» [24, арк. 5].

У виступі від імені УПСФ перед виробленням проекту декларації УНДС Ф. Слюсаренко пропонував скласти останню таким чином, щоб ідея союзу об'єднала українське громадянство і в Україні, й за кордоном. На його думку, для цього необхідно було виходити не з аналізу тогочасного становища в Україні, чим можна було внести елемент «дрібної політики» і що могло зашкодити консолідації національних сил, а з головних ідей відродження української держави; «ненормальне становище» ж влади пояснити саме цими ідеями, які зводилися до констатації важких умов становлення державності України в умовах агресії з боку Росії та Польщі. Ф. Слюсаренко запропонував також унести в декларацію ідею організації уряду, що викликало протест з боку лідера хліборобів-демократів С. Шемета, який був проти ініціативи організації уряду за кордоном. Водночас Ф. Слюсаренко запропонував уникнути в декларації оцінки і навіть згадування Варшавської декларації від 2 грудня 1919 року, відповідальність за яку поклав і на УНР, і на галичан [17, арк. 19-22]. Після редагування в комісії проект декларації, схвалений представниками соціалістів-федералістів, народних республіканців та націонал-демократів, усупереч позиції хліборобів-демократів і самостійників-соціалістів піддався тривалому й гарячому обговоренню, яке, відображаючи та продовжуючи всю попередню боротьбу в політичному таборі УНР, звелося до принципового питання — ставлення до існуючих залишків державної влади, уособлюваної урядом і Головою Директорії УНР С. Петлюрою.

Представник УПСС Макаренко наполягав на необхідності повного відмежування від уряду та від верховної влади, як винних у катастрофі УНР. Його підтримав С. Шемет, визначивши Державний центр УНР як фікцію, котру підтримують лише комітети соціал-демократів та «благонамірених» соціалістів-федералістів. Потребу відмежування від «фікції» лідер УХДП мотивував тим, що

Європа сприймала боротьбу УНР з Радянською Росією як боротьбу двох «більшовицьких сект». Тобто і в позиції С. Шемета простежувалася все та ж орієнтація на зовнішні сили, намагання залучитися підтримкою країн Антанти. «Поскільки думають (лідери країн Антанти. — В. С.) про більшовизм Петлюри, постільки трудно говорить нам, визнаючи його уряд», — зазначив він [17, арк. 34-36].

В. Галушко, заступник голови ЦК УНРП — партії, яка сформувалася та перебувала під впливом УПСФ, слушно заперечував С. Шемету: «На Україні (тобто в Державному центрі УНР. — В.С.) є апарат, хоч і слабкий, що ми тут створимо?». Ф. Слюсаренко, визначивши уряд УНР як свідчення бідності українства на кадри, наголосив на його законності, бо, на його думку, уряд був утворений Національним Союзом у 1918 році, а його невдачі пояснив складними умовами відродження української держави. «Певен, що кожний в таких умовах буде винуватцем», — наголосив він. Не вбачаючи жодних логічних причин «повної негачії» верховної влади, Ф. Слюсаренко зазначив необхідність визнання в декларації факту її існування [17, арк. 36, 37].

Отже, соціалісти-федералісти намагалися довести спадкоємність державної влади в УНР від Національного союзу 1918 року до посади Голови Директорії, яку займав С. Петлюра. Тут вони проявили своєрідну, з огляду на попередню діяльність, солідарність із соціалістами (виразником інтересів яких був С. Петлюра), адже раніше партія залучалася до влади і певною мірою розділяла відповідальність за її курс. Їхні опоненти вважали, що тільки відмежування від останнього та створення нового державного центру дасть можливість вийти з катастрофічного становища, в якому опинилась українська державність.

Декларація, яка була прийнята 10 квітня 1920 року, виявилася максимально можливим компромісом між політичними угрупованнями в УНДС. Союз схарактеризував С. Петлюру як єдиного з членів Директорії, хто залишився «при ділі» й визнав Директорію УНР неіснуючою з причин її нездатності організувати державотворчі сили та орієнтації не на державні, а на партійні інтереси [18, арк. 4]. У згадці про партійні інтереси проявилася ледве прихована критика і самого С. Петлюри, адже він діяв у порозумінні й за взаємною підтримкою соціал-демократів та есерів. Декларація вимагала від С. Петлюри негайної кардинальної реорганізації державної влади за допомогою насамперед УНДС [18, арк. 8]. Однак соціалістам-федералістам разом з їх однодумцями так і не вдалося, незважаючи на прийняття спільної декларації, організувати спільні практичні кроки в руслі ідеї оновлення влади за допомогою С. Петлюри. 15 квітня представники УПСС, мотивуючи своє рішення неповним представництвом в УНДС політичних партій усіх регіонів України, що було лише прикриттям неприйняття можливості на практиці порозумітися з С. Петлюрою, виходять із союзу [19, арк. 1].

Отже, соціалісти-федералісти та солідарні з ними народні республіканці готували в еміграції ґрунт для порозуміння з Головою Директорії С. Петлюрою, який, у свою чергу, згодом змушений був опертися на помірковані політичні кола з огляду на позицію країн Антанти та внутрішні фактори. Тобто С. Петлюра намагався заручитися підтримкою поміркованих політичних сил, насамперед, лояльніших щодо його постаті соціалістів-федералістів, щоб з їх допомогою зміцнити державну систему та змінити на краще ставлення країн Антанти до УНР, політика якої сприймалася на Заході як своєрідний український варіант

більшовизму. В травні 1920 року С. Петлюра розпочинає переговори з київським Громадським комітетом, що зорганізувався ще восени 1919 року й об'єднував під керівництвом відомих діячів УПСФ С. Єфремова і А. Ніковського переважно соціалістів-федералістів та представників інших українських демократичних угруповань. Згодом (у 1925 році) інший лідер партії О. Шульгин напише: «Коли Голова Директорії Симон Петлюра з військом прийшов до Києва... він там звернувся до осередку нашого громадянства, який там існував... І цей центр, що при тих обставинах мав безперечно дуже великий авторитет на Україні, дав апробату (тобто схвалення.— В.С.) політиці уряду УНР. Цей же центр переформував уряд і дав своїх людей з Прокоповичем на чолі» [16, с.3]. Насправді 26 травня 1920 року відбулося не «переформування» уряду чи його реконструювання, а утворення нового, в який з попереднього кабінету перейшло лише декілька членів. Уряд очолив відомий громадсько-політичний діяч, представник УПСФ В. Прокопович.

28-31 травня 1920 року у Відні відбулася конференція членів Головного комітету УПСФ, котрі перебували за кордоном, постанови якої слід розглядати як своєрідну декларацію уряду В. Прокоповича. Конференція визнала за доцільне до скликання в Україні установчих зборів скликати передпарламент, в якому повинні були представлені всі верстви суспільства та наголосила на необхідності негайного прийняття тимчасової конституції УНР з метою розмежування функцій гілок влади. Констатуючи, що єдиним представником верховної влади залишився голова Директорії УНР С. Петлюра, конференція висловила побажання, щоб майбутній передпарламент встановив «і надалі верховну владу в особі виборного президента» УНР [10, с. 314].

Віденський гурток членів УПСФ відіграв значну роль в організації та діяльності Всеукраїнської національної ради (ВНР), єдина сесія якої була скликана у Відні на початку 1921 року. Головою ВНР на її установчих зборах, що відбулися 4 січня, було обрано члена УПСФ С. Шелухіна, а в Комітет ВНР (керівний її орган) був обраний член Головного комітету УПСФ М. Кушнір-Якименко. С. Шелухін входив у Комітет ВНР як голова її президії [9, с. 98]. Крім них, у ВНР уходили ще п'ять представників УПСФ: Ф. Слюсаренко, О. Лотоцький, Вілінський, Вілінська та Голіцький [25, арк. 5]. Як зазначав вже в 1933 році Ф. Слюсаренко, завданням представників УПСФ у ВНР було «вмотивувати лінію політики УНР, указати на домінуючу важливість розв'язання проблеми Великої України для всієї української справи та вказати на надзвичайну небезпеку для української нації московського імперіалізму» [12, с. 14].

Однак ситуація з участю членів УПСФ у ВНР виявилася дещо складнішою, адже діяльну участь у ній брав С. Шелухін, який ще з 1919 року став запеклим публічним противником уряду УНР та Голови Директорії С. Петлюри. За спогадами М. Галагана, С. Шелухін при кожній найменшій нагоді доводив усім, що «з правничого погляду» С. Петлюра є узурпатором, а справжньою «верховною владою» в УНР за законом є два члени Директорії (Ф. Швець та С. Макаренко) та, можливо, й третій її член — О. Андрієвський [17]. До того ж С. Шелухін негативно ставився до Варшавського договору 1920 року. На цьому ж ґрунті С. Шелухін уступив у конфлікт із Закордонним Бюро УПСФ, хоча й залишався членом партії. Щоправда, це не заважало С. Шелухіну в приватних листах до

С. Петлюри писати останньому що його (С. Петлюру) «доля поставила на чолі нашого державного будівництва» [23, арк. 10].

На той час С. Шелухін був ще досить впливовою політичною фігурою і його погляди справляли відчутне враження на українську еміграцію у Відні, особливо на тих її представників, котрі вороже ставилися до Державного Центру УНР. І хоча одностороннім з числа однопартійців серед членів ВНР у С. Шелухіна не було, але його позиція «кидала тінь» і на них. Так, у доповіді референта з українських справ при радянському представництві РСФРР у Берліні за березень 1921 року зазначалося: «Як не курйозно, але бувають партії, відповідальні частини яких знаходяться на території Польщі разом з урядом Петлюри, й з іншого боку, члени тих же партій за кордоном ведуть агітацію проти Петлюри. Таку позицію, наприклад, займають партії соціалістів-федералістів, самостійників, хліборобів-демократів, які мають своїх представників як у Віденській Національній Раді, так і в Тарнівській Раді Республіки» [21, арк. 20].

Обрання С. Шелухіна головою ВНР викликало відповідні побоювання у керівництва УПСФ, яке перебувало в Польщі. Невдовзі після установчих зборів ВНР один з лідерів УПСФ А. Ніковський надсилає С. Шелухіну з метою повернути його на бік Державного Центру УНР досить обережно за змістом листа, в якому зокрема йшлося: «Довідався..., що Національна Рада (ВНР. — В. С.) почала працю і що Ви стоїте на чолі цієї організації, так давно нашому народові та державності потрібної. «Чудо об'єднання» зроблено і в Тарнові. Рада Республіки починає цими днями свою працю, але що робити, щоб це була праця, а не балачки? З прикритим почуттям пізнав я на собі, що державна робота велася протягом двох років без жодного плану і системи. На весну напевне стануться такі події, хоч з ініціативи Заходу, хоч більшовиків, коли ми будемо знов потрібні, або коли буде змога... рушити на рідні землі. Тут і постає потреба стимуляції Тарнова в бік роботи як Уряду, так і Ради Республіки. Як це зробити — чи порозумінням членів нашої партії, чи груп із групами Національної та Ради Республіки — я ще конкретно собі не уявляю, але це потрібно» [22, арк. 170-170зв.]. А. Ніковський також повідомив, що з метою порозуміння з ВНР до Відня виїде представник Ради Республіки (ймовірно — П. Зайцев), та прохав С. Шелухіна «уступити Тарнову» М. Кушніра-Якименка (в разі його бажання), якого «уенерівські» соціалісти-федералісти обрали своїм представником до Ради Республіки у Тарнові [22, арк. 170зв.].

Та А. Ніковському не вдалося переконати С. Шелухіна. Засідання ВНР перетворилися в арену боротьби між противниками та прибічниками Державного Центру УНР, що перебував у Тарнові. До останніх належали і представники УПСФ, один з яких — О. Лотоцький — під час дискусій навіть вжив на адресу С. Шелухіна «непарламентарний вислів» [24, арк. 71]. Коли постало було питання про оголошення уряду УНР недійсним та про переобрання влади до рук ВНР, то завдяки зусиллям насамперед соціалістів-федералістів ВНР була проголошена лише «приватно-громадською» організацією [24, арк. 32] Той же О. Лотоцький мотивував позицію УПСФ таким чином: «... що ж до одіуму до уряду, то оскільки я знаю настрої моїх товаришів: стоїмо на ґрунті об'єктивної критики, але уряд мусить існувати, особливо в цей час, коли поставлена на карту наша будучина» [24, с. 360].

У березні 1921 року з метою залучити до співпраці з Державним центром УНР Всеукраїнську Національну Раду у Відень їздили представники УПСФ О. Саліковський та А. Ніковський. Виступаючи на одному із засідань ВНР, А. Ніковський заявив, що особа С. Петлюри для європейської громадської думки є одіозною, але потім став доводити, що без останнього повернутися на Україну неможливо. Однак усі спроби цих тарнівських «емісарів» дійти згоди з головою ВНР С. Шелухіним виявилися марними [21, арк. 33-34].

Віденський гурток УПСФ виявився великою мірою причетним і до організації Конгресу українських парламентарів (КУП), що був скликаний у лютому 1922 року. В його склад входили і соціалісти-федералісти О. Лотоцький, М. Кушнір-Якименко, С. Русова [24, арк. 166], С. Шелухін та М. Славинський [3, арк. 93зв.]. Оцінюючи поведінку представників УПСФ на конгресі, його голова М. Галаган у своїх споминах відмітив, що «уенерівці» (так він назвав О. Лотоцького, М. Славинського та П. Чижевського. — В.С.) усе ж не прагнули використати КУП «для прославлення Петлюри й «Тарнівського державного центру» [24, арк. 175].

Слід відмітити, що протягом 1922 — 1923 років Державний Центр УНР переживав період занепаду та втрати політичного авторитету серед української еміграції, що було пов'язане з кризою її сподівань на швидке повернення в Україну та переходом уряду УНР на нелегальне становище після Ризького мирного договору 1921 року. В зв'язку з цим активізували свою діяльність ворожі уряду УНР політичні сили, зокрема члени Директорії УНР Ф. Швець та А. Макаренко. Так, останній уважав уряд УНР незаконним і закликав боротися з ним як з «фальшивниками і спекулянтами» [24, арк. 19]. Але Ф. Швець уже через 12 років (у 1935 році) у загалом недоброзичливій щодо радикал-демократів рецензії на книгу О. Шульгина «Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині» все ж визнав, що в умовах «анархії і взаємних обвинувачень» серед української еміграції у Празі (1923 року) «одним с.-ф. тодішнім (тепер радикали) пощастило знайти широку національно-державну ідею». «Радикал-демократи перші заговорили в атмосфері, суто ворожій до уряду УНР, — підкреслив Ф.Швець [24, арк. 8зв.]. У вищезгаданій книзі О. Шульгина зазначалося, що державницькі ідеї вийшли від групи соціалістів-федералістів, які наголосили, «що в підтримці державного центру єдине спасіння для української національної справи» [15, с. 341].

У цей час на підтримку Державного Центру УНР виступили і соціалісти-федералісти, котрі перебували в Польщі. Аргументуючи необхідність його збереження, В. Прокопович писав: «Коли б події так розвивалися й таке вироблялося становище, що зв'язок України з Московщиною не був би зовсім порваний і Москва так чи інакше могла б утручатися у внутрішнє життя нашого краю і впливати на нього, — то тоді б оця непримиренна течія (Державний Центр УНР. — В.С.) самим фактом свого існування з однієї сторони в людності будила думку політичну, загострювала національні почуття, заглиблювала державницькі настрої, постійно нагадувала про ще недосяжний ідеал..., а з другої — безперечно примушувала зверхню владу, що знаходиться в руках чужинців, поступатися все більшим і більшим на користь українській справі, волею-не-волею поширювати державні права нашого народу, являючись для нашого народу кристалізуючим

осередком в сфері національно-державній, а для чужої зверхності — грізним мемемнто mori» [11, с. 55].

Позиція УПСФ істотно вплинула на діячів Державного центру УНР, серед яких у 1923 — 1924 роках розгорнулася дискусія на тему, яким повинен бути український «визвольний центр» в еміграції: чи повинен існувати екзильний уряд, чи треба замість нього створити відповідний комітет або раду. «Спираючись також на погляди наших визначних діячів, що залишилися в Україні (Єфремов й інші), — стверджував М. Лівіцький, — перемогла ідея утримання при житті екзильного уряду, як доказ того, що Україна та український народ не скапітулювали перед ворогом і продовжують свою боротьбу...» [7, с.19 — 20].

Треба відмітити, що далеко не всі соціалісти-федералісти були в захопленні від особистих якостей та політичної діяльності багатьох провідних діячів Державного Центру УНР (у тому числі — й Голови Директорії УНР С. Петлюри), але вважали за потрібне підтримувати їх як легітимних носіїв української державності. Так, О. Шульгин визначив свою позицію щодо постаті та імені С. Петлюри в такий спосіб: «Натурально, що оскільки досі ім'я Петлюри все було для українського селянства висловом, символом, формулою української державності, остільки його треба заховати й берегти, вияснивши це з повною одвертістю його особистим ворогам і політичним угрупованням, та й для Європи, що ім'я Петлюри є цілком реальна річ, від якої треба всіма силами очищати брехливі вигадки, начебто він авантюрист, тип мексиканського генерала чи погромник. Є певні відомості, що ім'я Петлюри на Україні стало дуже поважним не тільки серед селянства, а й серед інтелігенції, а тому для України можна прийняти й більш виразну форму пропаганди унеерівських лозунгів, зв'язавши їх з ім'ям Петлюри» [2, арк. 363].

В. Винниченко, зараховуючи до політичної категорії «петлюрівців» і членів УПСФ, з певною часткою справедливості, хоча й у своєму специфічному стилі зазначив: «Об'єктивність вимагає зауважити, що значна більшість «петлюрівців» досить правильно оцінює суть і «тарнівського центру», й «головного отамана» С. Петлюри, і всієї навіть петлюрівщини. Але остільки в сих людей перевернене національне почуття, що вони готові заплющувати очі на всю вбогість центру,... аби бачити в них носіїв української державності» [1, с. 66].

З 1924 року УРДП стає вагомим чинником українського емігрантського життя, що зумовлювалось, насамперед, її органічним зв'язком із Державним Центром УНР (в екзилі) й відповідно — з політичною постаттю С. Петлюри. Характерною у цьому плані видається оцінка ролі УРДП, дана одним із дописувачів тижневика «Тризуб» 1928 року. Відповідаючи на закиди українських націоналістів, він назвав УРДП партією, яка в тяжку хвилину боротьби за українську державність залишилася єдиною вірною прапоріві УНР, яка послала своїх найкращих людей в український уряд, та продовжує нести тягар боротьби за українську державність у скрутних обставинах еміграційного життя [6, с. 13].

Таким чином, більшість лідерів радикал-демократів в еміграційний період своєї діяльності у ставленні до С. Петлюри, попри попередні істотні з ним розбіжності, в політичному протистоянні з опонентами останнього з інших політичних таборів, керувалися переважно не особистими симпатіями чи антипатіями, а виключно політичною доцільністю, підтримавши Державний Центр УНР на чолі з його Головою. Зрештою, історія виправдала такий підхід

радикал-демократів, оскільки Державний Центр УНР (в екзилі) тривалий час свого існування (аж до утвердження незалежної Української держави) гідно репрезентував за кордоном ідею української державності.

Список використаної літератури

1. Винниченко В. Єдиний революційно-демократичний національний фронт / В. Винниченко // Нова Україна (Прага — Берлін). — 1923. — Ч. 1 — 2. — С. 62-71.
2. Державний архів Служби безпеки України (далі ДА СБУ). — Спр. 67098 ФП.
3. ДА СБУ. — Спр. 71178 ФП.
4. Івашенко К. Українські емігрантські політичні партії в І Чехословацькій республіці (1918 — 1938 рр.): Дис... канд. іст. наук / К. Івашенко. — Донецьк, 1999. — 198 с.
5. Криськов А. Українська імміграція міжвоєнного періоду у Чехословаччині (1919 — 1939 рр.): Дис... канд. іст. наук / А. Криськов. — Чернівці, 1997. — 187 с.
6. Лист з Подебрадів (з приводу одного виступу) // Тризуб (Париж). — 1928. — Ч. 17. — С. 12 — 15.
7. Лівницький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / М. Лівницький. — Мюнхен-Філадельфія: Видавництво Українського Інформаційного Бюро, 1984. — 72 с.
8. Нота до президента мирової конференції // Наш шлях (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 16 березня. — С. 1.
9. N.N. Всеукраїнська Національна Рада // Воля (Відень). — 1921. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 91-105.
10. Постанови конференції членів Головної Ради Української Партії Соціалістів-федералістів, перебуваючих за кордоном // Воля (Відень). — 1920. — Т. 2. — Ч. 7 — 8. — С. 311 — 315.
11. Прокопович В. Не з того кінця // Трибуна України (Варшава). — 1923. — Ч. 5-7. — С. 53-58.
12. Слюсаренко Ф. З віденських змагань // Закордонне Бюро Української Радикально-Демократичної Партії. Бюллетень. — Б. м. — 1933. — Ч. 7. — С. 13-15.
13. Стремидло В. Друга хвиля української еміграції у Чехословаччині (20-ті — 30-ті рр. ХХ ст.): Дис... канд. іст. наук / В. Стремидло. — Запоріжжя, 1994. — 214 с.
14. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. Трощинський. — К.: Інтел, 1994. — 260 с.
15. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині / О. Шульгин. — Париж: Меч, 1934. — 341 с.
16. Шульгин О. Про нашу місцеву політику / О. Шульгин // Український вістник. — 1925. — №2. — С. 3 — 9.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі ЦДАВО України). — Ф. 380. — Оп.1. — Спр. 4.
18. ЦДАВО України. — Спр. 5.
19. Там само. — Спр. 7.
20. Там само. — Ф. 1065. — Оп. 5. — Спр. 2.
21. Там само. — Ф. 3204. — Оп. 1. — Спр. 12.
22. Там само. — Ф. 3965. — Оп. 1. — Спр. 196.
23. Там само. — Спр. 199.
24. Там само. — Ф. 4433. — Оп. 2. — Спр. 217.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 335.

В. В. Стрелец

**ОТНОШЕНИЕ УКРАИНСКИХ РАДИКАЛ-ДЕМОКРАТОВ
К ГЛАВЕ ДИРЕКТОРИИ УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ
РЕСПУБЛИКИ С. ПЕТЛЮРЕ В ЭМИГРАЦИИ (1920-1926 ГОДЫ)**

В статье рассматривается отношение лидеров Украинской радикально-демократической партии (Украинской партии социалистов-федералистов) к Главе Директории Украинской Народной Республики С. Петлюре в эмиграции на протяжении 1920 — 1926 годов.

Ключевые слова: Украинская партия социалистов-федералистов, Украинская радикально-демократическая партия, украинская эмиграция, С. Петлюра.

V. V. Strilets

**THE UKRAINIAN RADICAL AND DEMOCRATIC PARTY
LEADERS' ATTITUDE TOWARDS S. PETLYURA, THE HEAD
OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC DIRECTORY
IN EMIGRATION (1920 — 1926)**

The article deals with the Ukrainian Radical and Democratic Party (the Ukrainian Party of Socialists and Federalists) leaders' attitude towards S. Petlyura, the Head of the Ukrainian People's Republic Directory in emigration from 1920 to 1926.

Keywords: the Ukrainian Party of Socialists and Federalists, the Ukrainian Radical and Democratic Party, Ukrainian emigration, S. Petlyura.

Надійшла до редакції 13 березня 2012 року

ДЕСТАЛІНІЗАЦІЯ 1953-1964 РОКІВ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНИЙ СВІТОГЛЯД

У статті досліджується неоднозначна і суперечлива доба правління М. Хрущова, позначена суспільно-політичною, соціально-економічною та культурною лібералізацією. Вивчається вплив найбільш важливих для населення реформ десталінізації й відповідні зміни парадигми мислення українських громадян.

Ключові слова: десталінізація, ліберальні реформи, суспільна свідомість, парадигма мислення, субкультура.

Для людської цивілізації завжди були і будуть актуальними проблеми, пов'язані зі світоглядною орієнтацією людини, з осмисленням нею свого місця й ролі в суспільстві. Специфічне духовне осмислення та переживання навколишнього середовища у формі відчуттів, сприймань, уявлень, емоцій, мислення формує відповідне світовідчуття, світосприймання і світорозуміння. У своєму узагальнюючому вигляді всі вони становлять єдине цілісне утворення, яке називається світоглядом. Він залежить від матеріальних та духовних умов існування людей. Зміна цих умов безпосередньо впливає на трансформацію світосприймання. І чим глобальнішими були зміни, тим кардинальнішою буде трансформація.

Одним із таких переломних для трансформації світогляду українців періодів була доба хрущовської «відлиги», що привела до зміни ідеологічної надбудови суспільства. Від тих подій минуло вже більше ніж півстоліття, за яке було написано чимало наукових праць і публікацій, присвячених правлінню М. Хрущова. Проте дослідники, вивчаючи 1950–1960-і роки в історії України, приділяли увагу іншим проблемам, не пов'язаним зі з'ясуванням особливостей суспільного світогляду. Окреслена нами тема або взагалі не розглядалася, або обмежувалася короткою характеристикою. Так, напрацювання радянських авторів висвітлювали побут і культуру громадян з позицій матеріалізму та визначальної ролі держави й партії в житті суспільства. Відповідно духовні цінності та світогляд громадян лишалися поза увагою [7].

Проголошення незалежності України 1991 року та розпочаті процеси демократизації відкрили нові можливості для розвитку історіографії, але у вітчизняній історичній науці 1990-их років за інерцією ще досить широко застосовуються традиційні методики історіописання, що обмежуються переважно позитивістськими схемами та оминають світоглядну й ментальну основу розвитку суспільства. У той же час у російській історіографії соціально-антропологічний підхід до вивчення історії відігравав дедалі помітнішу роль. Глибоким соціально-психологічним аналізом суспільства вирізняються праці О. Зубкової [8; 9], Ю. Аксютіна [1], О. Пижикова [15]. Варті уваги висновки щодо ціннісних орієнтацій громадян у сфері виробництва, побуту й дозвілля, які зробили П. Вайль та А. Геніс [4].

Останнім часом фіксуємо поступову зміну дослідницьких парадигм і появу якісно нових підходів до вивчення історії й у вітчизняній історіографії. Зокрема, пізнання минулого в ментальному зрізі репрезентують монографії П. Гнатенка про специфіку українського національного характеру [6] та М. Юрія про втілення у святах і обрядах архетипів національної свідомості [24]. Зростає увага українських науковців до соціальних та духовних аспектів розвитку суспільства. З'являються різноманітні дослідження у рамках мікроісторії, що розглядають окремі проблеми розвитку українського суспільства повоєнного часу, але проблема впливу десталінізації на світогляд громадян залишається малодослідженою.

Неоднозначний та суперечливий для розвитку радянської держави період хрущовського правління (1953–1964 роки) ввійшов в історію як десталінізація, що характеризується частковою демократизацією сталінського тоталітарного режиму й проведенням ліберальних реформ у всіх сферах життя населення. За спогадами сучасників, це були позитивні часи, світлі, сповнені надії на краще життя. Діти, народжені в цей період, знали про страхіття сталінського часу лише з переказів своїх близьких. 1950–1960-і роки запам'яталися доленосним XX (1956 рік) з'їздом КПРС та послабленням самоізоляції Радянського Союзу від капіталістичного світу, активною розбудовою народного господарства й науково-технічним прогресом, поліпшенням соціального й матеріального добробуту громадян, урізноманітненням їхнього дозвілля та іншими новаційними тенденціями. Спробуємо відтворити ті буремні роки крізь призму ментальності.

Насамперед варто проаналізувати зміни суспільно-політичного характеру, пов'язані зі зміною курсу влади, оскільки процес розвитку тогочасного суспільства багато в чому залежав від політичної системи та офіційної ідеології. Так, з усіх процесів десталінізації найбільший вплив на свідомість і мислення громадян мали припинення масового терору, політика реабілітації та критика культу особи. Сталінське правління сформувало систему, в якій суспільство, охоплене страхом за своє життя, змушене було приховувати справжні думки й почуття. У своїх діях люди керувалися думкою «посадять чи не посадять?» [14, с. 98]. Страх перед системою, прагнення уникнення покарання, а також нівелювання прав і свобод людини, сформували соціальну й політичну апатію радянських громадян, скутість у своїх діях та думках, консервативність поглядів.

Значну роль у процесі демократизації мислення українців відіграло розвінчування культу особи Й. Сталіна і пов'язані з цим відмова від масових репресій та політика реабілітації. Відкритими ці процеси стали після XX з'їзду КПРС (14–25 лютого 1956 року), на закритому засіданні якого М. Хрущов зачитав доповідь «Про культ особи та його наслідки». Незважаючи на свою поверховість та неглибокий аналіз, не викривальний, а скоріше маскувальний характер, промова спричинила шоківу реакцію в делегатів з'їзду. Хоча критика культу особи дістала неоднозначні оцінки суспільства, ця політика започаткувала оновлення радянського соціуму, сприяла поступовій моральній, психологічній і творчій розкутості громадян, критичнішому ставленню до подій у державі та світі, а також відкритішому висловлюванню думок, протилежних офіційним. Органи держбезпеки констатували, що в другій половині 1950-их років кількість відкритих проявів протесту проти офіційного курсу влади в українському середовищі інтелігенції й молоді різко збільшилася [2, с. 150-151].

Трансформацію світогляду громадян зумовила також зміна життєвих стандартів, пов'язана із соціально-економічними реформами влади. Серед них найважливішою для населення стала спроба переорієнтації економіки радянського режиму на забезпечення потреб людей. Якщо раніше пріоритет віддавався розвитку важкої та оборонної промисловості, що призводило до хронічного відставання легкої й харчової, а також занепаду сільського господарства, то нова економічна програма, затверджена вересневим (1953 рік) пленумом ЦК КПРС, звертала увагу на розвиток соціальної інфраструктури [12, с. 303-310]. Її впровадження в життя вможливило задоволення багатьох елементарних, а подеколи й украй необхідних потреб людей. Ідеться про розв'язання житлової проблеми, розвиток електрифікації, газифікації, теплофікації, водопостачання та каналізаційного забезпечення будинків, розширення сфери сервісу, зростання номенклатури здійснюваних комунальних і соціально-побутових послуг у містах та селах, розширення випуску й асортименту товарів, уведення в побут нових технічних засобів (фотоапарати, радіоприймачі, телевізори, холодильники, пілососи, електроплити, електропраски, магнітофони, автомобілі, пральні й швейні машини та ін.), поліпшення матеріального добробуту, соціального забезпечення і медичного обслуговування громадян.

Докладніше варто спинитися на питанні забезпечення населення житлом. На думку Ф. Броделя, який обґрунтував основні методологічні підходи до вивчення складових елементів повсякденності, житло закономірно створює низку явищ соціального буття: воно є показником цивілізації суспільства, окреслює параметри розшарування членів соціуму, формує психічний склад населення [17, с. 61]. У повоєнний час найгострішим соціальним питанням була нестача житла. 1955 року на одну людину в середньому припадало 6 м² житла, що було в 1,5 разу менше від установленої санітарної норми (9,1 м²) [19, с. 131]. У такій ситуації в містах під помешкання було задіяно підвали, кухні, дворові будівлі, велику кількість дахів. У селах — малоприспособані для житла хліви, клуні, культові споруди, землянки та напівземлянки. Тисячі родин проживали на чужій житловій площі. Люди мешкали в аварійних будинках, що потребували капітального ремонту або навіть не підлягали ремонту [18, с. 19].

Зважаючи на актуальність окресленої проблеми та нагальні потреби людей, у грудні 1957 року в Києві на ювілейній сесії ВР УРСР вище партійне керівництво поставило завдання подолати житлові негаразди в найближчі 10–12 років [23, с. 54]. Подальші директиви влади сприяли розгорнутому та інтенсивному будівництву, що спричинило появу багатьох тисяч естетично убогих житлових масивів із малогабаритними квартирами, названими в народі «хрущовками». Далекі від досконалості квартири сприймалися як велике благо, а масове будівництво житла — як один із найважливіших заходів М. Хрущова, спрямованих на поліпшення добробуту громадян. 1965 року на одну людину в середньому припадало вже 10,9 м² житла [18, с. 21]. Журнал «Знамя» справедливо зазначав: «новоселець — це, мабуть, найбільш розповсюджена в наші дні спеціальність» [13, с. 163].

Надання громадянам індивідуальних квартир мало своїм результатом не тільки розв'язання житлової проблеми. Розселення сімей по окремих квартирах, уважає російська дослідниця радянської повсякденності О. Зубкова, зробило їхнє приватне життя дійсно приватним, менш доступним соціуму та державі порівняно

з вимушеним спільним проживанням у гуртожитках, комунальних чи малосімейних квартирах [8, с. 134]. Разом із іншими чинниками нові помешкання сімейного типу започаткували індивідуалізацію побуту та мислення радянських громадян.

Радянський побут поступово поліпшувався, проте якісних змін у життєвих стандартах не відбулося. Нерозв'язаними залишалися ще багато проблем, а соціально-економічне життя продовжувало розвиватися в рамках, установлених тоталітарною системою. Недбале ставлення держави до потреб громадян і вимог, що стосувалися комфорту їхнього існування, призвело до того, що матеріально-побутові умови життя не відповідали елементарним вимогам часу. Маємо типові житло з мінімумом побутових зручностей, невідповідне комунальне забезпечення осель, постійний дефіцит найнеобхідніших товарів повсякденного вжитку, неналежне торгове, соціальне, медичне й транспортне обслуговування людей. Зрештою, громадяни при звичаювалися до існуючих реалій. Комуністична ідеологія виховувала невибагливість, байдужість до розкоші, зневажливе ставлення до матеріальних цінностей, скромність та одноманітність у стилі життя й поведінці. Свідченням цього є інтер'єри квартир, харчовий раціон, зовнішній вигляд, форми проведення дозвілля та загалом рівень бажань і потреб тогочасних українців.

Характер суспільно-політичних процесів і матеріально-побутовий рівень життя населення визначали суперечливий розвиток його духовної сфери. Десталінізація в культурному житті УРСР передусім проявилася завдяки послабленню самоізоляції Радянського Союзу від капіталістичних країн. Так звана «залізна завіса», встановлена сталінською владою, перекривала людський, інформаційний і культурний обмін, не давала змоги дізнатися через засоби масової інформації чи безпосереднє знайомство про реалії, ідеї та цінності, якими жили люди за кордоном. Ознайомлення громадян із культурою та життям західноєвропейського суспільства не могло не внести свої корективи у їхнє світосприйняття.

Процес впливу західного світу був контрольований та чітко дозований владою, але навіть за таких умов для українського соціуму відкривалися нові можливості. Проникнення в Радянську Україну зарубіжної музики (джаз і рок-н-рол), літератури (твори М. Дрюона, О. Дюма, А. Камю, Ф. Кафки, А. Конан-Дойля, Е. Ремарка, А. Сент-Екзюпері, Е. Хемінгуей та інших), кінофільмів («Римські канікули», «Кохання з першого погляду», «Бабетта йде на війну», «Наречений для Лаури», «Фанфари кохання»), моди (колекції від Ів Сен Лорана, Коко Шанель і Крістіана Діора) зумовлювало руйнування ідеологічної одновимірності та поступову зміну парадигми мислення.

З'являються такі нетипові для радянської повсякденності попереднього часу явища, як «стиляжництво» та культура андеграунду. Ці субкультури виникли як реакція частини суспільства (переважно міської молоді) на підкорення духовного простору державній ідеології. Так звані стильяги своїми специфічним зовнішнім виглядом та манерою поведінки виражали прагнення людей самостійно вибирати для себе шлях культурного розвитку й виступали проти тих стереотипів сприйняття дійсності, які нав'язувала офіційна ідеологія. За сповідування притаманних чужій культурі смаків і цінностей цей рух влада віднесла до

політичної опозиції, бо вбачала в ньому пряму загрозу ідеологічному вихованню громадян [16, с. 3].

Хлопці-стиляги носили вузькі штани-«дудочки», піджаки у клітинку, яскраві нейлонові сорочки в «гавайському стилі», вузькі лаковані черевики. Обов'язковими атрибутами були своєрідні предмети розкоші — трофейні запальнички та портсигари, американські гральні карти з напівголими дівчатами в стилі рип-ар, не розповсюджені в той час авторучки тощо [11, с. 38]. У середовищі стильг популярністю користувалася джазова й рокова музика, такі занепадницькі танці, як рок-н-рол, твіст, шейк, бугі-вугі. Останнє стало можливим насамперед завдяки появі імпортованих транзисторних приймачів («Спідола», «Альпініст»), які «ловили» закордонні радіостанції, та магнітофонів типу «Комета», «Маяк», «Урал». За допомогою цих технічних засобів записували на старих рентгенівських знімках (у вигляді саморобних гнучких платівок) та з рук у руки нелегально тиражували платівки з «ідеологічно шкідливою» музикою. Згодом виник новий вид підпільного бізнесу, названий у народі «джаз на кістках», або «музика на ребрах» [3, с. 81]; [11, с. 73].

Ті ж самі імпортовані або самостійно «доопрацьовані» місцевими майстрами радянські радіоприймачі здійснили своєрідну революцію іншого характеру — інформаційно-політичного. Завдяки налаштуванню своїх радіоприймачів на заборонені зарубіжні радіостанції «Голос Америки», Бі-бі-сі», «Ватикан» та інші українці отримувати інформацію, кардинально протилежну офіційній, що суттєво розширювало рамки інформаційного простору [10, с. 137]; [20, с. 108-114]; [21, с. 10].

Свій вплив на свідомість радянських громадян мало долучення їх до світової класики й ознайомлення з шедеврами світової культури, які суттєво відрізнялися від звичних для пересічного українця творів радянських письменників, режисерів, художників. Зарубіжні митці описували складні й далеко неідеальні стосунки між людьми, гостроту почуттів між чоловіком і жінкою, розкривали феномен соціуму, акцентували увагу на окремій людині та її світовідчутті, що не вписувалося в рамки панівного в радянській літературі «соціалістичного реалізму».

Відбувається деформація заідеологізованих мистецьких смаків радянської людини, модернізація мислення громадян, підвищення статусу загальногуманістичних цінностей. Під впливом західного мистецтва зникає категоричність в оцінках, однозначність усталених інтерпретацій подій та характерів, вчинків і переживань, що нав'язувалися радянською пропагандою. Цих впливів передусім зазнала прогресивна частина української інтелігенції, яка на противагу офіційній тематиці, усталеним стереотипам та загальноприйнятим формам і методам, започатковує нове, модерне мистецтво. Лібералізація суспільно-політичного життя та атмосфера моральної, психологічної й творчої розкнутості митців не тільки сприяла піднесенню літературно-мистецького життя, але й спричинила появу в ньому нонконформістських тенденцій на противагу пасивному сприйняттю існуючих порядків, смаків, суджень. Мова йде про творчість М. Вінграновського, І. Драча, Л. Костенко, Д. Павличка, В. Симоненка, В. Стуса, А. Горської, С. Параджанова, Л. Танюка, Т. Яблонської та багатьох інших митців.

Важливим і водночас суперечливим також був процес ознайомлення громадян із літературною спадщиною раніше заборонених авторів «розстріляного

відродження» та дореволюційних українських діячів. «Після XX з'їзду КПРС у московських бібліотеках, у читальних залах з'явилося багато раніше закритої літератури, — зазначав сучасник тих подій та відомий український правозахисник Л. Лук'яненко. — Усе це розширювало обрії й підживало віру в набуті університетські знання як єдино правильні» [14, с. 17]. Політична, юридична й громадська реабілітація вможливила повернення зі «спецфондів обмеженого користування» творів Б. Антоненка-Давидовича, В. Бобинського, М. Вороного, О. Досвітнього, В. Еллана-Блакитного, М. Ірчана, П. Капельгородського, Г. Косинки, А. Кримського, М. Куліша, А. Патрус-Карпатського, Є. Плужника, Г. Хоткевича та інших. Т. Галайчак зазначає, що впродовж 1956 року тільки зі спецфондів бібліотек АН УРСР та Львівського державного університету імені І. Франка повернуто у загальні фонди 39 774 примірники книг і брошур [5, с. 236].

Процес ознайомлення українців із власною літературною спадщиною відбувався в умовах цензури. Під грифом «заборонених для широкого загалу читачів», як і раніше, залишалася творчість таких видатних письменників і політичних діячів, подвижників національної української ідеї, як В. Винниченко, М. Драгоманов, П. Куліш, М. Костомаров, Г. Чупринка, І. Огієнко, Б. Грінченко [22, с. 6-13]. Більшість із них були вже невідомими молодим читачам. Проте незважаючи на цензуру, що значно звужувала межі доступної інформації, а також офіційну ідеологію, яка формувала відповідні стереотипи «радянського способу життя» та «світлого комуністичного майбутнього», процеси «відлиги» в культурному житті сприяли відновленню історичної пам'яті та відродженню багатьох народних традицій і, найголовніше, перешкождали знищенню національної ідеї й самосвідомості.

Отже, лібералізація радянського суспільства, або так звана десталінізація, незважаючи на свій суперечливий характер, об'єктивно зумовила трансформацію його свідомості. Це проявилось в поступовому руйнуванні ідеологічної одновимірності мислення, його модернізації, демократизації та гуманізації. Контролювати й регламентувати діяльність і свідомість громадян ставало дедалі складніше, про що свідчить поширення новаційних явищ і процесів у побуті та культурі населення, невідконтрольних ідеологічній політиці влади (модерна творчість українських митців, стиляжництво, культура андеграунду й інші прояви інакодумства). Політика підпорядкування всіх сфер життя дедалі більше наштовхувалася на опір та протидію.

Разом із тим запроваджена реформація була тимчасовою й поверховою, тому кардинально не змінила основ тоталітарної системи. Стереотипи мислення і правила поведінки попереднього часу мали доволі стійку дію, що внеможливило миттєву зміну парадигми мислення. У результаті світогляд тогочасних українців характеризувався складним поєднанням традиційних принципів і усталених цінностей із новими нормами й стандартами життя, а також зміщенням акцентів у суспільній свідомості та зміною уявлень про суспільні норми.

Список використаної літератури

1. Аксютин Ю. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. / Юрий Аксютин. — М.: «Российская политическая энциклопедия», 2004. — 488 с.

2. Бажан О.Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х — 1960-ті рр. / Олег Григорович Бажан // УІЖ. — 2008. — № 5. — С. 147—159.
3. Брусиловская Л. «Московский Бродвей», «джаз на костях» и «пожар в джунглях» / Лиля Брусиловская // Родина. — 1998. — № 8. — С. 79-83.
4. Вайль П. 60-е. Мир советского человека / Вайль П., Генис А. — М.: «Новое литературное обозрение», 1996. — 368 с.
5. Галайчак Т. Книжкові та періодичні видання України за часів тоталітаризму (50–80-ті рр. XX ст.) / Тамара Галайчак // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наук праць. — Львів, 1997. — Вип. 3–4. — С. 226-241.
6. Гнатенко П. І. Український національний характер / П. І. Гнатенко — К.: «ДОК-К», 1997. — 116 с.
7. Закович Н. М. Советская обрядность и духовная культура / Н. М. Закович. — К.: Наукова думка, 1980. — 222 с.
8. Зубкова Е. В круге ближнем. Частная жизнь советского человека // Родина. — 2008. — № 7. — С. 130—136.
9. Зубкова Е. Ю. Общество и реформы 1945–1964 / Елена Юрьевна Зубкова. — М.: ИЦ «Россия молодая», 1993. — 200 с.
10. Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964: Документы / [сост. Е. С. Афанасьева; отв. ред. В. Ю. Афиани]. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЕН), 2000. — 552 с.
11. Кирсанова Р. Стиляги. Западная мода в СССР 40–50-х годов / Раиса Кирсанова // Родина. — 1998. — № 8. — С. 72—75.
12. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). — [9-е изд., дополн. и испр.]. — М.: Политиздат, 1985. — Т. 8: 1946–1955. — 542 с.
13. Лиходеев Л. Сундуки со звоном. Фельетон / Л. Лиходеев // Знамя. — 1959. — № 4. — С. 163—169.
14. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників / Левко Лук'яненко. — [2-е вид., доповн.]. — К.: Нора-Друк, 2005. — 136 с.
15. Пыжиков А. В. Хрущевская «оттепель»: 1953–1964 / Алексей Владимирович Пыжиков. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. — 511 с.
16. Стародуб А. Куда прискакали голубые лошади / Стародуб А., Удовенко Г. // Комсомольская правда. — 1959. — 13 січня. — С. 3.
17. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / Олександр Удод // Сучасні підходи до історичної освіти. Методичний додаток до навчального посібника «Історія епохи очима людини. Україна та Європа в 1900–1931 рр.». — Львів, 2009. — С. 31—67.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. Р-2. — Оп. 13.— Спр. 5739. — 267 арк.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 193. — 233 арк.
20. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5141. — 132 арк.
21. Там само. — Спр. 5691. — 68 арк.
22. ЦДАГО України. — Ф. 1.— Оп. 24. — Спр. 5292. — 108 арк.
23. Ювлейна сесія Верховної Ради УРСР (24 грудня 1957 р.). Стенографічний звіт. — К.: Держполітвидав, 1958. — 89 с.
24. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України: [монографія] / Михайло Федорович Юрій. — К.: Кондор, 2004. — 738 с.

О. В. Тевикова

**ДЕСТАЛИНИЗАЦИЯ 1953-1964 ГОДОВ В УКРАИНЕ И ЕЁ
ВЛИЯНИЕ НА ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ**

В статье исследуется неоднозначный и противоречивый период правления Н. Хрущева, который характеризуется общественно-политической, социально-экономической и культурной либерализацией. Изучается влияние наиболее значимых для населения реформ десталинизации и соответственные изменения парадигмы мышления украинских граждан.

Ключевые слова: десталинизация, либеральные реформы, общественное сознание, парадигма мышления, субкультура.

O. V. Tevikova

**DE-STALINIZATION OF 1953-1964 IN UKRAINE AND ITS IMPACT
ON PUBLIC CONSCIOUSNESS**

The article examines the ambiguous and contradictory period of Khrushchev's governing, which is marked by social and political, socio-economic and cultural liberalization. The author studies the effect of the most important de-Stalinization reforms and appropriate changes in the Ukrainian citizens' paradigm of thinking.

Keywords: de-Stalinization, liberal reforms, public consciousness, the paradigm of thinking, the subculture.

Надійшла до редакції 14 лютого 2012 року

Слово молодого автора

УДК 94(477.53)»175/179»:314-058.832

О. А. Бороденко

НЕЗАМІЖНІ ЖІНКИ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ (ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ НА ПРИКЛАДІ ОБЛІКОВИХ ДЖЕРЕЛ СІЛ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ)

У статті аналізуються демографічні характеристики категорії незаміжніх жінок, особливості записів таких осіб у Генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 років та сповідних розписах 1775 року, визначаються групи незаміжніх жінок та причини жіночої самотності.

Ключові слова: жіноча самотність, незаміжня жінка, Рум'янцевський опис, самотня жінка, сповідний розпис.

Феномен жіночої самотності в традиційному українському суспільстві залишається одним із найменш вивчених. Щоправда, окремі аспекти проблеми досліджувалися: зокрема, аналіз демографічних характеристик удів Гетьманщини другої половини XVIII століття проводили Ю. Волошин [3] та І. Сердюк [16], девіантну поведінку жінок розглядав В. Маслійчук [12], однак комплексної розвідки з проблеми одиноких жінок (single women) у суспільстві Гетьманщини до сьогодні не було.

Частково цю проблему можна з'ясувати за допомогою методів історико-демографічного аналізу. Для дослідження вибрано населення сіл Першої та Другої сотень Полтавського полку (Головача, Горбанівки, Жуків, Диканьки, Куклинців, Пушкарівки, Рибців, Розсошенець, Стасівців, Трибів і Щербанів). Основними джерелами слугують матеріали фіскального й церковного обліку населення, які частково взаємодоповнюються: Рум'янцевського опису Малоросії 1765-1769 років та сповідних розписів 1775 року. Вони зберігаються в Центральному державному історичному архіві України.

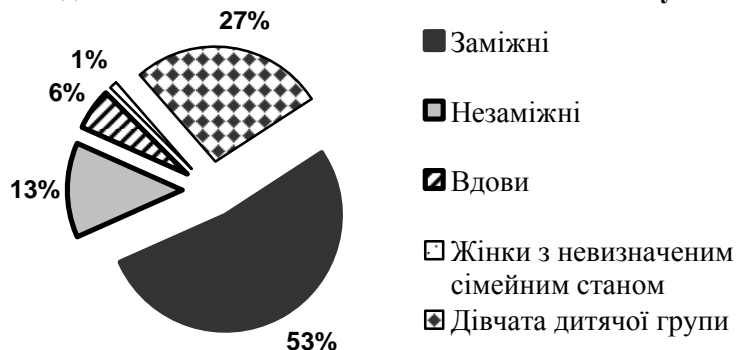
Генеральний (Рум'янцевський) опис Малоросії передбачав перепис населення і господарства з метою збільшення податків, закріплення земельних володінь за державцями [4, с. 4]. Натомість метою реєстрації населення сповідними розписами було встановлення церковного контролю за мораллю парафіян [14, с.123]. Церковний облік населення проводився в святу чотиридесятницю, під час сповіді й причастя парафіян. Обидва джерела дають можливість визначити кількісні показники незаміжніх жінок у загальній структурі населення сіл, зокрема жіноцтва, розкрити їхні вікові та станові особливості, провести порівняльний аналіз із чоловічою статтю, встановити особливості записів незаміжніх жінок та складу їх домогосподарств. У Рум'янцевському описі вміщується також інформація про стан здоров'я, родинні зв'язки, опис господарства, сплату податків тощо.

Згідно з цими джерелами сімейний стан сільських жінок Гетьманщини в другій половині XVIII століття визначався чотирма основними категоріями: заміжня жінка, вдова, незаміжня та жінка, статус якої був не визначений. У статті проаналізовано лише одну з категорій — незаміжніх жінок. Сучасна американська дослідниця ранньомодерної Англії А. Фройд (А. Froide), вивчаючи проблему про незаміжніх жінок кінця XVII століття, включає до цієї категорії тих осіб, які досягли повноліття, але ще не вийшли заміж, а також дорослих жінок, які ніколи не були заміжніми [24, р. 26]. Значну частину тих, які ще не уклали шлюб, становили молоді дівчата, про цей факт писав у 1798 році І. Котляревський у бурлеско-травестійній поемі «Енеїді»: «Тепер дівчат хоть гать гати; Тепер на сей товар не скудно» [9, с. 228]. Тому основні завдання нашого дослідження — це вивчення демографічних характеристик у сільському соціумі Гетьманщини, зокрема незаміжніх жінок; виявлення особливостей записів про них, в означених джерелах; визначення основних груп цієї категорії жіноцтва та з'ясування причин жіночої самотності.

Відповідно до сповідних розписів у вибраних для аналізу населених пунктах у загальній структурі населення (9896 осіб): заміжніх жінок — 2571 осіб (26%), незаміжніх — 641 (6,5%), удів — 292 (3%), жінок із невизначеним сімейним станом — 50 (0,5%). Серед жіночого населення (4887 осіб) незаміжні (13%) посідали другу позицію, поступившись заміжнім (53%), однак випередивши вдів (6%) та жінок з невизначеним сімейним становищем (1%). Окрему групу незаміжніх становили дівчата дитячої групи (від народження до 14 років) — 1333 особи (27%), яких не враховано в нашому дослідженні (див. мал.1).

Малюнок 1

Сімейний склад жіночого населення сіл Полтавського полку

Незаміжні жінки в аналізованих джерелах позначені словом «девки». Проте якщо в сповідних розписах цим терміном позначали дівчат від 14 років, то особливістю реєстрації в досліджених книгах Рум'янцевського опису так позначали всіх незаміжніх жінок від народження й до глибокої старості. Крім того, у матеріалах Генерального опису с. Диканьки до них ще й додавали слово «баба». Ймовірно, що в такий спосіб реєстратори використовували простонародне жіноче прізвисько, або, можливо, як зазначає у своєму дослідженні О. Боряк, що «баба» — це одне з ключових слів поняття «баби-повитухи», тобто акушерки [2, с.250]. Подібне трактування цього слова знаходимо в розвідці І. Сердюка, який на прикладі Рум'янцевського опису м. Стародуба зробив припущення, що «бабами» укладачі могли позначати жінок, які приймали дітей під час пологів [15, с.215–

216]. Для прикладу номена «девки-баби» наведемо мешканку с. Диканьки 28-річну козачку Настасію, племінницю 70-річного Гната Яковенка [21, арк. 24].

Загалом серед незаміжніх жінок, на нашу думку, можна виділити три окремі групи: незаміжні молоді дівчата (віком від 15 до 24 років); група ризику жіночої самотності (віком від 25 до 49 років); старі діви (особи старші за 50 років). До першої групи віднесені незаміжні молоді дівчата віком від 15 до 24 років. Так, згідно з нашими підрахунками, з-поміж них — 590 (92%) незаміжніх жінок, які мали значні шанси укласти шлюб.

Другу групу становили жінки дітородного віку, які за різних суб'єктивних або об'єктивних обставин були дівками, незаміжніми й не мали дітей. Вони ризикували залишитися самотніми до кінця свого життя. Так, у загальній структурі населення досліджуваних сіл нараховувалося 49 (7,7%) незаміжніх жінок цієї групи. Прикладом таких жінок послуговують: 44-річна Домнікія Кабачна, яка була однією з «дворових» вдови сотничихи Пелагії Штепики із с. Пушкарівки [22, арк. 721], 39-річна Євдокія, донька 79-річної вдови Парасковії Онищенкої із с. Жуків [22, арк. 354] та інші.

До третьої групи незаміжніх жінок віднесемо старих дів віком від 50 років (2 особи — 0,3%). На думку французьких учених Л. Анрі та А. Блюма, вірогідність вступу в перший шлюб у жінок зменшувалася зі збільшенням їхнього віку, особливо з його наближенням до 50 років [1, с. 48], зокрема, після закінчення репродуктивного віку, жінки фактично втрачали будь-які шанси вступити в перший шлюб. Старими дівами вважали самотніх жінок, які, за класичним визначенням, не мали сексуальних стосунків з чоловіками та не влаштували своє сімейне життя. Таких І. Котляревський називав «старою дівчиною», «ніхто з якою не любився, ні женихавсь, ні жартував» [9, с. 185].

Розглянемо це поняття глибше. Вважаємо, що стара діва — це не тільки жінка після закінчення дітородного віку, але й жінка самотня за складом характеру, станом здоров'я тощо. Напевно, старою дівою могла бути 60-річна наймичка Ірина, яка жила в домогосподарстві військового товариша Івана Кованьки із с. Рибці [22, арк. 730], а також 52-річна Анастасія, сестра козака Івана Яковенка із с. Диканьки [22, арк. 124]. Загалом старих дів в аналізованих джерелах засвідчено небагато. Ймовірно, причина цього полягала в тому, що самотня жінка в тогочасному суспільстві була винятком. Залишитися в дівах вважалося певним відхиленням від традиційних норм сільського соціуму.

Спробуємо відповісти на питання: що було основною причиною безшлюбності та чи сприяла цьому нестача чоловіків на шлюбному ринку? Для цього звернемося до загальних демографічних характеристик населення с. Диканьки. За нашими підрахунками, в цьому населеному пункті налічувалося 4210 мешканців. Представників чоловічого (2142 особи, або 51%) населення в Диканьці було більше, ніж жіночого (2068 осіб, або 49%). Схожою була ситуація й в інших населених пунктах. Порівнявши статеве співвідношення мешканців досліджених нами сіл, констатуємо, що в шести з них переважало чоловіче населення над жіночим. Так, коефіцієнт маскулінізації (*співвідношення кількості чоловіків до кількості жінок, помножене на 100* [10, с. 132]) у Щербанях становив 154,5 [22, арк. 718–719], у Стасовцях — 108,5 [22, арк. 205–228], у Жуках — 105,1 [22, арк. 351–382], у Горбанівці — 104 [22, арк. 712–716], у Диканьці — 103,5 [22, арк. 120–192], у Куклинцях — 101,3 [22, арк. 683–691]. У решти п'яти селах,

навпаки, переважало жіноче населення. Коефіцієнт фемінізації (*співвідношення кількості жінок до кількості чоловіків, помножене на 100 [10, с. 133]*) у Трибах становив 121,1 [22, арк. 501–511], у Розсошенцях — 108,5 [22, арк. 716–718], у Рибцях — 103,8 [22, арк. 729–744], у Пушкарівці — 103,4 [22, арк. 720–728], у Головачі — 102,3 [22, арк. 579–582].

Коефіцієнти маскулінізації й фемінізації, які демонструють співвідношення статей, указують на те, що в більшості сіл цей показник наближений до середнього статевого співвідношення (105), прийнятого в історичній демографії. В усіх селах, окрім двох (Щербанів і Трибів), показники не виходять за межі 100 та 110. Причиною того, що вони менші за 100, або більші за 110, Л. Анрі та Б. Блюм вважають недооблік представників однієї зі статей [1, с. 27–29]. Лише в Щербанях і Трибах ці показники більші за верхню межу (110), що в першому випадку демонструвало переважання чоловіків над жінками, а в другому — жінок над чоловіками. Отже, не варто стверджувати, що в Диканьці й інших досліджених нами селах не вистачало чоловіків, навпаки, в шести селах їх було більше, ніж жінок.

Проаналізувавши розподіл населення за статтю та віком (див. таблицю 1), наголосимо на його певних особливостях. Так, у віковій групі (0-14 років) в шести селах (Горбанівці (42/35), Диканьці (841/829), Жуках (330/321), Куклинцях (94/80), Стасовцях (267/227), Щербанях (5/5)) хлопці переважали над дівчатами, а в Щербанях їхня кількість збігалася. Лише в п'яти селах: Головачах (35/38), Пушкарівці (69/79), Рибцях (197/203), Розсошенцях (25/29), Трибах (30/45) — кількісно дівчата переважали над хлопцями. Основною причиною цього явища могла бути висока смертність хлопчиків першого року життя [1, с. 28], яку російський лікар-педіатр І. Ліхтенштедт (1792-1849 роки) пояснював природними та штучними причинами [11, с. 88].

Таблиця 1

Розподіл населення за статтю та віком поселень Полтавського полку

Вікова група поселення	0-14			15-59			60 і старші			Разом
	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	
Головач	73	35	38	193	97	96	3	1	2	269
Горбанівка	77	42	35	123	61	62	2	0	2	202
Жуки	651	330	321	1002	512	490	49	30	19	1702
Диканька	1670	841	829	2430	1243	1187	110	58	52	4210
Куклинці	174	94	80	266	128	138	15	7	8	455
Пушкарівка	148	69	79	262	132	130	7	4	3	417
Рибці	400	197	203	611	296	315	18	12	6	1029
Розсошенці	54	25	29	101	45	56	16	12	4	171
Стасовці	494	267	227	684	346	338	25	13	12	1203
Триби	75	30	45	131	61	70	4	4	0	210
Щербані	10	5	5	17	11	6	1	1	0	28
Разом	3826	1935	1891	5820	2932	2888	250	142	108	9896

У другій великій віковій групі (15-59 років) у шести селах кількість чоловіків перевищувала кількість жінок: Головачах (97/96), Диканьці (1243/1187), Жуках (512/490), Пушкарівці (132/130), Стасовцях (346/338), Щербанях (11/6). Лише в п'яти селах жінок було більше, ніж чоловіків: Горбанівці (61/62), Куклинцях (128/138), Рибцях (296/315), Розсошенцях (45/56), Трибах (61/70). Отже, у перших шести населених пунктах перевага чоловічого населення над жіночим відповідала загальним тенденціям для цього віку, оскільки в дітородних вікових групах (15-49 років) простежувалася значна смертність жінок при пологах. В інших п'яти селах статеве співвідношення було на користь жіноцтва, що не відповідало традиційним тенденціям для цієї великої вікової групи. Причиною можна вважати недооблік чоловічого населення в зв'язку з нерегулярним відвідуванням церкви в святую чотиридесятницю, а також зростання смертності серед чоловіків.

Більш глибокий аналіз статевого співвідношення в малих вікових групах населення с. Диканьки демонструє дещо іншу ситуацію. У групах шлюбного віку простежуємо різне співвідношення чоловічого та жіночого населення, що створювало додаткові шанси одруження жінок і, навпаки, породжувало жіночу самотність. Так, у віковій групі (15-19 років) молоді хлопці переважали дівчат (253/219). Більша кількість хлопців створювала можливість вибору шлюбного партнера з цієї ж вікової категорії. Ідеальна, з точки зору селян, різниця у віці нареченого та нареченої повинна була становити 2-3 роки [13, с. 164], тобто бажаним був шлюб представників обох статей з однієї малої вікової групи або із суміжних. У наступних вікових групах (20-24, 25-29 років) жінки переважали над чоловіками (202/238; 172/187). Таке співвідношення демонструвало недооблік чоловіків або збільшення смертності серед чоловічого населення. Водночас традиційним явищем для цієї вікової групи було збільшення смертності жіночого населення під час пологів. Як наслідок виникала проблема укладання шлюбу в середині цих вікових груп, і створювалися умови для поширення феномена жіночої самотності.

Подібне співвідношення простежуємо в інших групах шлюбного віку (45-49, 50-54 років), де так само переважали жінки (90/93; 75/79), в інших вікових групах (30-34, 35-39, 40-44, 55-59 років) переважало чоловіче населення (154/140; 117/108; 116/92; 64/31). Таке статево-вікове співвідношення демонструвало додаткові шанси для жінок молодших вікових груп брати шлюб із чоловіками старшого віку. В більшості — це вдівці, хоча були поодинокі випадки неодружених. Рідше створювалися умови для укладання шлюбу між особами одного віку, переважно вдівця із удовою.

Отже, аналіз співвідношення статей у малих шлюбних вікових групах с. Диканьки свідчить, що в п'яти з них (15-19, 30-34, 35-39, 40-44, 55-59 років) чоловіче населення переважало над жіночим, а в інших чотирьох групах (20-24, 25-29, 45-49, 50-54 років) лідерами у статевому поділі були жінки. Така ситуація, з одного боку, не завжди створювала можливість укладання рівноцінних шлюбів серед партнерів з невеликою віковою різницею. З іншого — виникали умови до вступу в шлюб жінок з чоловіками, значно старшими за віком: зрідка з неодруженими, але передовсім із удівцями. Водночас частина останніх залишалася одинаками до кінця життя.

Після закінчення дітородного віку в групі (60 і старші) статеве співвідношення демонструє перевагу жінок над чоловіками у зв'язку із збільшенням смертності

серед чоловіків [1, с. 27-29]. У досліджених нами восьми селах у третій великій віковій групі (60 і старші), навпаки, відзначаємо перевагу чоловіків похилого віку над жінками: Диканьці (58/52), Жуках (30/19), Пушкарівці (4/3), Рибцях (12/6), Розсошенцях (12/4), Стасовцях (13/12), Трибах (4/0), Щербанях (1/0), тобто є невідповідність традиційному співвідношенню статей. Причина цього полягала в недореєстрації жінок похилого віку, особливо недооблік удів та одиноких самотніх жінок, зростання смертності серед літніх жінок. Іншими причинами відсутності відомостей про жінок цієї групи можна вважати тяжкий стан здоров'я, коли не всі могли прийти на сповідь і причастя. Лише у трьох селах: Головачах (1/2), Горбанівці (0/2) та Куклинцях (7/8) — є перевага з різницею в 1-2 особи жіночого населення над чоловічим. Це відповідає класичним тенденціям, які характеризують цю вікову групу.

Підраховавши загальну кількість людей обох статей у зазначених населених пунктах, можемо відзначити, що у трьох великих вікових групах переважали чоловіки (див. таблицю 1). Так, у дитячій віковій групі (0-14) співвідношення чоловіків та жінок становило 1935/1891, у середній працездатній групі (15-59) — 2932/2888 та групі людей похилого віку (60 і старші) — 142/108.

Загалом в основній віковій групі шлюбного віку (15-59) та старшій віковій категорії було достатньо чоловіків для створення сім'ї, тому це не було підставою щодо безшлюбності. В інших селах: Головачах, Горбанівці, Куклинцях, Рибцях, Розсошенцях та Трибах — було менше чоловіків. У Диканьці ж у трьох великих вікових групах переважали чоловіки, тому це не було визначальним для самотності диканських жінок.

Отже, вищездійснений аналіз коефіцієнтів маскулінізації та фемінізації в досліджуваних населених пунктах підтверджує спільність показників, за винятком сіл Щербанів та Трибів, із середнім статевим співвідношенням, загальноновизнаним в історичній демографії. Аналіз розподілу населення за статтю та віком у великих вікових групах доводить, що чоловіки переважали над жінками, а в с. Диканьці в деяких малих вікових групах, навпаки, перевага була за жінками, але не в значній кількості, і це не впливало на загальний шлюбний ринок.

На безшлюбність жінок впливали норми звичаєвого, канонічного та державного права. Дівчат змалку навчали тим соціальним ролям, які їм доводилося виконувати в дорослому віці. У гендерній соціалізації дівчат найважливішим було поступове опанування основного жіночого призначення — матері та господині [6, с. 99], а їм передувала особлива участь — дівчини-нареченої. Дорослою вважалася восьмирічна дівчинка, а в 12-13 років вона вже ставала нареченою. Зусилля жінки, її розум та почуття з метою майбутнього одруження максимально використовувалися під час дівування. Утім, такі загальноприйняті традиції родинного виховання не завжди спрацьовували, вони не сприймалися частиною дівчат, які потім ставали самотніми жінками. За народними звичаями, незаміжню жінку чекала невесела доля, співчуття, неприйняття та осуд односельців. Її невизначений, маргінальний, соціальний статус відтворює приказка: «Перестояна трава — ні сіно, ні солома, а стара дівка — ні жінка, ні вдова» [6, с. 123]. За сільськими поняттями, жінка без чоловіка не мала самостійницької значущості: «Без мужа жона — завжди сирота», «Жінка без мужа і жити не дужа» [23, с. 670]. Така самотня жінка в більшості випадків була приречена на бідність, тому на протигагу дівоцтву вважала за

краще найгіршу шлюбну партію. Підтвердження такої поведінки дівчат так само знаходимо в українських приказках: «Хоч за старця, аби не остаться», «Сякий-такий, аби був, аби хліба роздобув», «Я за мужа затулюсь та нікого не боюсь» [23, с. 640, 656]. Деякі вибирали інший шлях — постриг у черниці, «и девство захова(в)ши на старо(ст) че(р)нце(мъ) ста(т)» [8, с. 127].

Виокремимо деякі суб'єктивні причини безшлюбності дівок. Ще в «Требнику» 1646 року П. Могили [18, с.381] та III Литовському статуті 1588 року (Р.ІІІ, Арт.39) [17] наголошувалося на непримусовості, добровільному вступі в шлюб різних категорій самотніх жінок. Навіть суд не міг примусити вийти заміж [5, с.29]. Хоча зрозуміло, що в реальному житті було по-різному. Так, жодної згоди не запитували батьки у своїх малолітніх дітей під час сватання та заручин. Тому згодом деякі «девки», не обравши достойного улюбленця, не хотіли виходити заміж за будь-кого. Про таких жінок, які довгий час шукали вигідну шлюбну партію, писав у своїх віршах український поет XVIII століття І. Некрашевич: «...дівоцтво их, як трава, завяне. Чи любо дивитися на Верку Стецьківну що волос посидев та й не знайде ривню» [7, с. XXIII]. Іншою складовою укладання шлюбу була обов'язкова згода батьків або найближчих родичів нареченої. «Коли б яка дівка без волі батьківської й материнської йшла заміж, така втрачає право на посаг і на мастки батьківські та материнські, а якби одна була у батька, тоді отчизна до родичів переходить мимо такої дівки», — зазначалося у II Литовському статуті 1566 р. (Р.І, Арт.7) [25, с. 414]. Отже, якщо дівчата не слідували порадам батьків щодо шлюбу, то вони могли залишитися без посагу, а незгода батьків на шлюб стримувала процес заміжжя.

Решта причин, через які жінки не виходили заміж, полягали у фізіологічних вадах та психічній нерівноваженості жінок і зумовлювали непрацездатність і непотрібність таких осіб у сільському соціумі. Про них у джерелах зазначено, що «работать не могут», а в народі відомим було прислів'я: «Родила мама, да не взяла яма» [8, с. 244]. Наприклад, 20-річна дівка-козачка Тетяна із с. Диканьки була «увечна, нема и глуха» [21, арк. 106], а стара діва 55-річна посполита «девка» Марія, із того ж села, не володіла ногами та «взята на пропитание» в сім'ю 35-річного Петра Петренка [20, арк. 331]. Ці ж чинники спричиняли й чоловічу самотність, робили чоловіків непридатними до сімейного життя та звужували шлюбний ринок.

Причиною безшлюбності було й дівоче сирітство, оскільки за відсутності частки посагу або виправи від померлих батьків жінка ставала безприданницею [25, с. 412-414], і це зменшувало її шанси на заміжжя. Народна мудрість зазначає, що «не то сирота, що роду нема, а то сирота, що долі не має» або «як сироті женитися, так і ніч мала» [23, с. 674-675]. Дівки-сироти жили переважно в наймах при чужих людях чи при братах, сестрах, племінниках, племінницях, дядьках, тітках, мачухах та вітчимах. Прикладом «девки» сироти-наймички, яка виховувалася «без найму» (безоплатно), тільки за панські плаття та харч, була 17-річна Феодосія, яка працювала в «дворових» у диканському маєткові Павла Кочубея [20, арк. 122]. Іншою дівчиною-сиротою цього ж села була «пасербиця» 10-річна Христина, яка жила при вітчимі 56-річному вдівцю Семенові Ковалю, який, окрім неї, мав трьох рідних синів [20, арк. 252].

Вищесказане дозволяє зробити висновок, що незаміжні жінки становили численну групу (13%) у загальній структурі жіночого населення сіл Полтавського

полку та, як свідчать джерела, зазвичай називалися «девками». Серед цієї категорії жіноцтва виділяються окремі групи: незаміжні молоді дівчата (віком від 15 до 24 років); група ризику жіночої самотності (віком від 25 до 49 років); старі діви (особи старше від 50 років). У більшості з досліджених сіл була достатня кількість чоловіків для створення сімейних пар. Тому це не могло бути основною причиною безшлюбності, її зумовлювали інші чинники: пошук більш вигідної шлюбної партії, незгода батьків на шлюб, фізіологічні вади та дівоче сирітство.

Список використаної літератури

1. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм; [пер. с фр. С. Хока и Ю. Егоровой]. — М.: РГГУ, 1997. — 207 с.
2. Боряк О. Баба-повитуха в контексті «полювання на відьом»: українсько-західноєвропейські паралелі / О. Боряк // Соціум. Альманах соціальної історії. — Київ: 2003. — Випуск 3. — С.249-262.
3. Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) / Ю. Волошин // Київська старовина. — 2011. — №1. — С.13-32.
4. Генеральный опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Показчик населених пунктів / [Уклад. Л.А. Попова, К.Г. Ревнивцева. Під ред. І.Л.Бутич]. — К.: ЦДІАК УРСР, 1959. — 185 с.
5. Дербина Г. Брачно-семейные отношения и статус женщин на белорусских землях по законодательству XVI века / Г. Дербина // Женщины на краю Европы / [Под ред. Е. Гаповой]. — Мн.: ЕГУ, 2003. — С. 24-32.
6. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (II половина XIX — поч. XX ст.) / О. Кісь. — Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2008. — 229 с.
7. Кістяківська Н. Твори Івана Некрашевича — українського письменника XVIII ст. (Розвідка й тексти) / Н. Кістяківська. — Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. — 32 с.
8. Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті / Климентій Зіновійв. — Київ: Наукова думка, 1971. — 392 с.
9. Котляревський І. Енеїда. Наталка Полтавка. Москаль-чарівник. / І. Котляревський. — К.: Вид-во худ. літератури «Дніпро», 1987. — 365 с.
10. Kuklo С. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / С. Kuklo. — Warszawa: Wydawnictwo DiG Sp. J., 2009. — 521 с.
11. Лихтенштедт И.Р. О причинах большой смертности детей на первом году жизни и мерахъ къ ея отвращенію / И.Р. Лихтенштедт. — Санктпетербургъ: Типографія И. Глазунова и К°, 1840. — 149 с.
12. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-их — 90-их рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / В. Маслійчук // Соціум. Альманах соціальної історії. — Київ: 2005, Випуск 5. — С. 197-207.
13. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В двух томах. Т.1 / Б.Н. Миронов. — С.-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. — 339 с.
14. Романова О. Сповідні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / О. Романова // Український історичний журнал. — 2008. — №4. — С.122-148.
15. Сердюк І. Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень) / І. Сердюк // Краєзнавство. — 2009. — №3-4. — С.214-220.

16. Сердюк І. Вдівці і вдови у Рум'янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) / І. Сердюк // Краєзнавство. — 2008. — №1-4. — С.175-181.
17. Статут Великого князства Литовського 1588 года / Подг. О. Лицкевич. [Електрон. ресурс]. — Мн., 2002-2003. — Режим доступу: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.
18. Требник митрополита Петра Могили. Київ 1646. — Київ: Інформаційно-видавничий центр Української православної церкви, 1996. — 860 с.
19. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. / М. К. Цатурова. — Москва: Юридическая литература, 1991. — 111 с.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). — Ф.57. — Оп.2. — Спр.252. — 362 арк.
21. Там само. — Спр.526. — 215 арк.
22. Там само. — Ф.990. — Оп.2. — Спр.34. — 1327 арк.
23. Українські народні прислів'я та приказки / [Упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут.]. — К.: Держ. вид-во худ. літератури, 1963. — 792 с.
24. Froide A.M. Hidden women: rediscovering the singlewomen of early modern England / A.M. Froide. // Local Population Studies. —2002. — No. 68. — P. 26-42.
25. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / [Упоряд. Т. Гошко]. — Львів: Вид-во Укр-го Католиц. Університету, 2011. — 685 с.

Е.А. Бороденко

**НЕЗАМУЖНИЕ ЖЕНЩИНЫ ГЕТМАНЩИНЫ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII ВЕКА
(ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ НА ПРИМЕРЕ
УЧЕТНЫХ ИСТОЧНИКОВ СЕЛ ПОЛТАВСКОГО ПОЛКА)**

В статье анализируются демографические характеристики категории незамужних женщин, особенности записей таких лиц в Генеральной описи Левобережной Украины 1765-1769 годов и исповедных росписях 1775 года, определяются группы незамужних женщин и причины женского одиночества.

Ключевые слова: женское одиночество, исповедная роспись, незамужняя женщина, одинокая женщина, Румянцевская опись.

О.А. Borodenko

**UNMARRIED WOMEN OF THE HETMANATE IN THE SECOND
HALF OF THE 18TH CENTURY (THE HISTORICAL AND
DEMOGRAPHIC ASPECT AT THE CORE OF THE REGISTERS OF
POLTAVA REGIMENT VILLAGES)**

Demographic characteristics of the category of unmarried women and peculiarities of the records of such persons in the General census of Left-bank Ukraine of 1765-1769 and confessional registers of 1775 are analyzed in the article. Groups of unmarried women are identified and the reasons of women's loneliness are determined.

Keywords: women's loneliness, an unmarried woman, a single woman, Rumyantsev census, a confessional register.

Надійшла до редакції 17 жовтня 2011 року

СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ НА ПРОБЛЕМУ ДЕФІНІЦІЙ ЩОДО НОВОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ)

У статті аналізуються різні підходи до визначення феномена нової релігійності, відображені в сучасних наукових дослідженнях.

Ключові слова: *деструктивний культ, нова релігійна течія, секта, тоталітарна секта.*

Серед значної частки населення поширені й залишаються доволі стійкими упередження стосовно нових релігійних течій (далі — НРТ), які вважаються «деструктивними культурами» релігійними утвореннями, «чужими», «ворожими» українській культурі. Але з наукової точки зору нові релігійні течії не несуть загрози для соціуму. Тому на сьогодні основним завданням є аналіз особливостей нових релігій, виявлення характеру їх впливу на особистість і суспільство в цілому, що залишається надзвичайно актуальним.

У наукових та науково-популярних виданнях, друкованих та електронних засобах масової інформації існують різні підходи щодо встановлення ефективності й доцільності використання того чи іншого терміна стосовно нової релігійності.

Дослідження НРТ в Україні у нових соціально-політичних умовах полягає у необхідності достовірних знань про них для суспільства, державних структур з метою подолання негативних стереотипів, запобігання міжконфесійній нетерпимості та ворожнечі на релігійному ґрунті. На порядку денному залишається питання щодо збереження сектантських пережитків у традиційній церкві, викликає тривогу не завжди толерантне втручання іноземних місіонерів у релігійну ситуацію країни, зростає важливість співробітництва віруючих різних конфесій між собою, а також діалогу з державними і громадськими інституціями.

Метою цієї статті є розкриття сутності полеміки різноманітних дослідників з приводу доцільності використання різних термінів для означення нової релігійності на сучасному етапі. Для розкриття загальної мети необхідно сконцентрувати увагу на таких завданнях, зокрема на дослідженні термінологічного апарату безпосередньо релігійних громад, засобів масової інформації, традиційних церковних інституцій, вітчизняних та зарубіжних антикультури рухів для означення феномена нової релігійності; здійснити аналіз різниці між характерними рисами секти і нової релігійної течії; надати звіт, з якою метою академічно нейтральний термін «секта» використовується в негативному, дискримінуючому значенні.

З моменту виникнення у країнах західного світу релігійно-містичної хвилі, одним із доміантних завдань культурологів, соціологів, істориків та релігієзнавців стало вивчення специфіки нової релігійності. Але часто замість чіткого наукового аналізу дефініцій стосовно нових релігій існує лише упереджене, необґрунтоване, зневажливе трактування.

У сучасній науковій літературі історико-релігієзнавчого спрямування використовуються різноманітні визначення нових релігійних утворень, які набули поширення на межі 1960 — 1970-их років у країнах Заходу, а наприкінці 1980 — на початку 1990-их років — у державах колишнього СРСР.

Нові форми релігійності, за швидким розвитком котрого спостерігали у наукових виданнях, як явище нове й не вивчене, не мали сталого означення. Як відзначає російський філософ та релігієзнавець Є. Балагушкін, різноманітність нових релігій, сект і культів настільки велика, що для них важко відшукати спільну назву. Недивно, що одна з присвячених їм праць мала назву «Странные культы» [2, с. 96].

Відомий український релігієзнавець А. Колодний вважає, що особливо важким завданням виявилось термінологічно визначити новий феномен. Ще й досі немає єдиного, загальнозживаного терміна, який би позначив усе різноманіття новітніх явищ у релігійній сфері. Існує багато понять, якими описують одне й те ж явище. Серед найбільш уживаних є «секта», «тоталітарна секта», «культ», «псевдокульт», «психокульт», «квазірелігія», «неорелігія», «новітня релігійна течія» (*лапки.* — *В.О.*) [1, с. 782].

Для англomовних праць характерне використання поняття «новий культ», для німецьких — «молодіжна релігія», тому що серед представників нових релігій спостерігається значна концентрація саме молоді. Однак, на думку польського дослідника П. Й. Слівінського, найпоширенішим стає поняття «новий релігійний рух», більш широкий, аніж «культ» чи «молодіжна релігія» і для якого є не притаманним негативне ставлення до нового феномена [17, с. 7]. У західних дослідженнях визначення більш нейтральні, незаідеологізовані, спрямовані на описовий характер явища. Тоді як більшість вітчизняних термінів несуть на собі тягар часу, в них закладене емоційне ставлення до предмета вивчення. Тому їх називають «альтернативними», «опозиційними», «виникаючими», «нетрадиційними», «позаконфесійними» або застосовують до них термін «культ», «деструктивна секта» [21, с. 37].

Але і в закордонних джерелах теж простежується вживання щодо нової релігійності поняття «секта». Деякі поширені терміни привнесені в ужиток неспеціалістами, котрі не стільки вивчають, скільки оцінюють явище як деструктивне, тоталітарне чи авторитарне. Саме такі визначення ввійшли до буденної свідомості, відповідаючи загальним настроям пересічних громадян.

В академічному релігієзнавстві термінами «секта» або «культ» позначаються типи релігійних організацій, які існують поряд із такими релігійними спільнотами, як церква та деномінація [1, с. 780].

Але досить тривалий період часу поняття «секта» застосовується до різноманітних релігійних об'єднань, у тому числі й до НРТ [15, с. 4].

Представники основних зацікавлених груп мають різноманітне, часто протилежне ставлення до нової релігійності [8, с. 388-390]. Так, прихильники різних релігійних утворень можуть використовувати термін «тоталітарна секта» з метою компрометації інших релігійних напрямів, які можуть стати їх конкурентами.

Засоби масової інформації достатньо часто послуговуються термінами «тоталітарна секта», «деструктивний культ» та «псевдорелігія» з метою надання конкретній релігійній організації негативного забарвлення [21, с. 36, 38].

На думку українського релігієзнавця В. Єленського, для визначення організацій нової релігійності журналісти досить часто використовують поняття «секта», «деструктивний тоталітарний культ». У цьому випадкові, ці визначення є некоректними, не мають жодної юридичної сили, мають принизливий характер. Було відзначено, що ЗМІ застосовують одне й те саме кліше по відношенню до різних нетрадиційних релігійних течій незалежно від їх характеристики [9, с. 9].

Богослови найчастіше вживають термін «секта». У церковних колах семантиці слова «секта» було надано негативного значення. «Секти» називали «покидьками церковної історії», а їх прихильників — «ізгоями» [12, с. 4]. Термін «тоталітарна секта» використовується для «викривання інаковірних», оскільки недвозначно ототожнюють релігійні об'єднання, дуже різні за своїм характером і засобами впливу на особистість та суспільство, з тоталітарними режимами, які дискредитували себе. Подібна підміна релігійної специфіки не тільки заважає глибокому розумінню суті нових релігій, але й повністю стирає їх відмінність від історичних релігійних об'єднань [2, с. 96].

Сучасні антикультові рухи категорично виступають проти НРТ. Вони розглядають будь-яке відгалуження від основної церковної інституції як ересь, сатанізм, відступ від істинної релігії. Первісне значення слова «секта» знівельовано, і сьогодні його використовують не за призначенням, називаючи цим поняттям будь-яку релігійну групу, яка не належить до традиційної церкви [1, с. 780]. Характерно, що, незважаючи на процес відродження релігії, кількість представників антикультових рухів не зменшується. Відзначаючи негативну роль НРТ, вони обвинувачують їх у насадженні нової глобалістської, антидержавної ідеології [13, с. 2].

У шкідливості «сатанинських сект» поспішають запевнити і представники закордонних антикультових рухів. Так звані «доброзичливці» навряд чи здатні усвідомити згубність загострення міжконфесійної ворожнечі; їх позиції, скоріше за все, продиктовані інтересами утвердження монополії власних релігійних об'єднань.

Немало дослідників, зокрема російський філософ В. Кулаков та політолог Є. Плужников [16], теж не позбавлені упередженого погляду на нову релігійність, зображуючи антидержавну позицію окремих громад. Вони екстраполюють недоліки, притаманні конкретним релігійним громадам, на всі нові релігійні течії.

Подібна позиція властива дослідникам, ангажованим у структури історичних церков, зокрема у цьому контексті варто спинитися на концепціях П. Бройде та О. Дворкіна. Аналізуючи позицію О. Дворкіна, можна відзначити так звану «підміну понять». Терміном «секта» він називає і об'єднання п'ятидесятників та єговістів, котрі не належать до неорелігій, а є представниками традиційних релігій євангелістського спрямування. А такі представники нових релігійних течій, як саєнтологи й неохристияни (зокрема мормони), ототожнюються з агентами спецслужб Сполучених Штатів Америки [11, с. 5].

П. Бройде у переліку так званих «сект» поряд з новими релігійними течіями («Білий лотос», Міжнародне Товариство свідомості Крішни, Церква саєнтології) відзначає й Українську Православну Церкву Київського Патріархату («*філаретівський розкол*». — П. Б.), що свідчить про тенденційність автора і прагнення охопити терміном «секта» всі релігійні групи, які навіть неможливо співвіднести з вищезазначеним поняттям [4, с. 39].

Подібне негативне ставлення до нової релігійності можна простежити не лише у вітчизняних дослідженнях. Як зауважує німецький соціальний психолог та історик Л. Фроріп, на побутовому рівні досить часто по відношенню до нових релігійних груп використовують термін «секта» або «культ»; а в наукових дослідженнях — «нова релігія» або «нова релігійна течія» [26, с. 58-59].

Критичне ставлення, викликане випадками негативної діяльності окремих нових релігійних громад, у суспільстві часто поширюють і на всі інші НРТ. Але серйозні неупереджені науковці впевнені, що єдино можливим шляхом є академічний аналіз НРТ [8, с. 388-390].

Російський дослідник М. Штерін констатує, що проблема грамотного та коректного використання таких понять, як «культ», «секта», «альтернативні», «маргінальні релігії» або «нові релігійні меншини», є особливо важливою і складною [18, с. 151].

Насправді поняття «секта» й «нова релігійна течія» мають різне походження, неоднорідні за віроповчальними положеннями та етичними принципами, за ритуалами, за ставленням до жінок, дітей, людей старшого покоління, віруючих інших релігій. На думку української дослідниці-релігієзнавця Л. Филипович, вони відрізняються типом і принципами своєї організації, характеристиками своїх засновників та лідерів (Бог, месія, священник, пророк, гуру, батько, обраний лідер), формуванням і розпорядженням бюджету своєї організації (десятина, вуличний збір, пожертви, бізнес) [10, с. 817].

Як зауважує український дослідник О. Шуба, достатньо часто свідомо ігнорується різниця між характеристиками сектантських організацій і сутністю сучасних нових релігійних груп [21, с. 37].

Щоб зрозуміти, визначити хибність і спростувати поняття «тоталітарна секта», російська дослідниця Л. Григор'єва запропонувала низку особливих ознак. На відміну від секти, для НРТ характерним є релігійний синкретизм, тобто вірування, в якому існують елементи різних релігійних учень [6, с. 206-207].

Нові релігійні течії відрізняються від попередніх сектантських рухів усередині домінуючих церковних організацій. Нетрадиційна релігійність представлена сьогодні євангелістськими вченнями (неохристиянством), орієнтальними релігіями, окультизмом і медично-оздоровчими кльцями [2, с. 96].

Російський історик Є. Торчинов застосовує поняття «секта» як релігійну конфесію, що відокремилась від панівної релігії й протиставляється їй. Дослідник указує, що проведення поділу між новою релігією і сектою є антинауковим, оскільки вони є релігійними утвореннями, але відрізняються характерними для кожної властивостями, де прикметою секти може бути малочисельність груп та існування в рамках пануючої релігії [20, с. 358].

Важливою різницею секти та НРТ є їх кількісний склад. Так, чисельність прихильників НРТ може досягати кількох мільйонів, у той час як кількість членів секти може становити лише декілька осіб [6, с. 207].

Німецькі дослідники Г. Чьорнер, Г. Х. Дідріх, Г. Штріккер відзначили, що використання визначення «нова секта» щодо нової релігійності є непропорційним, тому що до останніх належать і самостійні релігійні формування, не пов'язані із сектантським рухом [23, с. 288].

На сьогоднішній день секти традиційних конфесій відзначаються тривалою історією свого існування, що суттєво відрізняє їх від нових релігійних течій [14, с. 109].

Представники більшості НРТ відкриті до світу, проповідують гуманістичні ідеї (за окремими винятками, наприклад, Велике Біле Братство) [6, с. 208]. З подібною позицією погоджується російська дослідниця Ю. Яковлева, яка наголошує, що представники НРТ намагаються налагодити взаємовідносини з представниками традиційних релігій. Вона наводить приклад прагнення Міжнародного Товариства свідомості Крішни встановити контакт з існуючими православними конфесіями [25, с. 102].

На думку німецького теолога У. Шеффера, серед характерних рис секти варто відзначити прагнення до самоізоляції, а також жорстокість моральних принципів, які можуть виражатися у відособленні, відході від соціуму [24, с. 17-19].

Українська дослідниця Л. Филипович повністю заперечує застосування термінів «секта» і «культ» для визначення нових релігій, наголошуючи, що вони «... не несуть на собі ніякого етичного навантаження і можуть бути визначенням чого завгодно. До того ж ці нейтральні терміни набули негативного забарвлення. І коли НРТ називають «сектами», не розуміють величезних відмінностей, які існують між ними» [10, с. 818].

Американська дослідниця, адепт НРТ М. П. Фішер зауважує, що самі поняття «секта» або «культ» є нейтральними, але часто через свою невживаність на певній території представниками історичних релігій вони характеризуються досить негативно [22, с. 303].

Російський дослідник, правник С. Бур'янов також відзначає з юридичної сторони некоректність у використанні таких понять, як «секта», «культ», «деструктивний культ», і розподілу релігій на традиційні й нетрадиційні, констатує, що, згідно з нормативно-законодавчими актами, всі релігії та релігійні об'єднання мають рівні права [5, с. 12-13].

Український науковець С. Сьомін не радить називати нові релігійні течії сектами, оскільки в останніх він убаचाє «нищення особистості» [19, с. 205].

Британська соціолог релігії А. Баркер указує, що негативне зображення секти не зможе надати адекватної оцінки цьому феномену. Для того, щоб дати об'єктивну оцінку релігійним організаціям, треба зрозуміти, що їх існує велика кількість, зовсім не однорідних, не однотипних за своєю організацією, видами діяльності, пропозиціями, які вони надають своїм прихильникам, методами проведення роботи, вивчити діяльність кожної конкретної з них, не тільки НРТ, усвідомити наслідки цієї діяльності [3, с. 151-152].

Більшість сучасних дослідників релігії, як відзначає білоруський науковець О. Дьяченко, також відмовилися від використання поняття «секта» стосовно НРТ у зв'язку з відсутністю чіткості, універсальності та об'єктивності змісту, що містить це поняття [7, с. 21].

Авторитетні дослідники, праці яких заслуговують на увагу і визнання, дійшли висновку, що для наукового вжитку, об'єктивним, найбільш придатним слід вважати термін «нова релігійна течія» [10, с. 818].

Проблема вивчення НРТ на професійному чи аматорському рівні цікавить суспільні організації, науково-дослідницькі, правозахисні центри та церковні

групи. Їх позиції не завжди включають необхідність досягнення глибинного розуміння феномена нової релігійності.

У цьому дослідженні характеризуються різноманітні підходи до найпоширеніших дефініцій відносно нової релігійності, відображені у працях істориків, філософів, дослідників релігії, та запропонована власна позиція стосовно визначення нових релігійних утворень.

Таким чином, у цій розвідці було здійснене структурування основних позицій щодо нової релігійності у такі категорії: позитивне ставлення до НРТ; позиція повного заперечення та науковий (академічний) підхід, який характеризується толерантністю до різноманітних релігійних організацій. Так, у процесі дослідження було з'ясовано, що у своїх взаємовідносинах з новими релігіями традиційні церкви намагаються утвердити власну релігійну монополію; інші релігійні групи прагнуть позбутися конкурентів; засоби масової інформації, у гонитві за сенсацією, недосконало вивчають предмет, їм бракує фахового аналізу; антикультові рухи спрямовують свою діяльність на їх ігнорування і повне заперечення з метою поширення власного впливу. Більшість із зазначених вище репрезентантів не враховують тих значних відмінностей, які несуть на собі поняття «секта» й «нова релігійна течія». Найбільш допустимим є науковий аналіз феномена нової релігійності, який заперечує упереджене, оціночне ставлення. Таким нейтральним терміном, на думку багатьох сучасних науковців, є поняття «нова релігійна течія».

Список використаної літератури

1. Академічне релігієзнавство: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / [за наук. ред. А. М. Колодного]. — К.: Світ знань, 2000. — 862 с.
2. Балагушкин Е. Г. Новые религии как социокультурный и идеологический феномен / Евгений Геннадьевич Балагушкин // *Общественные науки и современность*. — 1996. — № 5. — С. 90—100.
3. Баркер А. Новые религиозные движения: практическое введение / Айлин Баркер; [предисл. В. Федорова]. — СПб.: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, 1997. — 284 с.
4. Бройде П. Проблема деструктивных сект в Украине / Павел Бройде // *Вісник прес-служби УПЦ*. — 2002. — № 14 (листопад). — С. 39—40.
5. Бурьянов С. А. Ксенофобия, нетерпимость и дискриминация по мотивам религии или убеждений в субъектах Российской Федерации: специализированный информационно-аналитический доклад за 2006 — первую половину 2007 годы : [монография] / Сергей Анатольевич Бурьянов. — М.: Московская Хельсинкская группа, 2007. — 240 с.
6. Григорьева Л. И. К вопросу об использовании понятия «тоталитарная секта» по отношению к новым нетрадиционным религиозным движениям [Электронный ресурс] / Людмила Ильинична Григорьева // *Личность, творчество и современность: сб. научных трудов / [отв. ред. Д. Д. Невирко]*. — Красноярск: Сибирский юридический институт МВД России, 1999. — Вып. 2. — С. 206—210. — Режим доступа: <http://cultus.org.ru>. — Назва з екрана.
7. Дьяченко О. В. Новые религиозные организации / Олег Викторович Дьяченко // *Духовно-нравственное состояние общества: религиозные организации и межконфессиональные отношения в Могилеве и Могилевской области : материалы для участников науч.-практ. конф., 25 авг. 2010 г., Могилев / сост. И. А. Столярова*. — Могилев: Могилевский горисполком, отдел идеологической работы горисполкома, Координационный совет общественных и национальных объединений, политических партий и профсоюзных организаций г. Могилева, 2010. — С. 20—50.

8. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / Віктор Євгенович Єленський. — К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. — 419 с.
9. Єленський В. Українське суспільство і «секти» / Віктор Єленський // Людина і світ. — 1998. — № 9. — С. 9—12.
10. Історія релігії в Україні : у 10 т. / за ред. А. Колодного ; редкол.: Колодний А. (голова) [та ін.]. — К.: [б. в.], 2010. — . — Т. 8: Нові релігії України. — 2010. — 828 с.
11. Как «не сорваться» в секту // Труд. — 2003. — 24—29 января. — С. 5.
12. Клибанов А. И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем / Александр Ильич Клибанов. — М.: Наука, 1973. — 256 с.
13. Кулаков В. В. Религиозный фактор и национальная безопасность России (на материалах Южного Федерального округа) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология, философия культуры» / Владимир Васильевич Кулаков. — М., 2006. — 22 с.
14. Опарин А. А. Религии мира и Библии : [монография] / Алексей Анатольевич Опарин. — [3-е изд.]. — Х.: Факт, 2004. — 176 с.
15. Пленники религиозного экстаза: психология религиозных сект / [авт.-сост.: А. В. Тимченко, В. Б. Шапар]. — Х.: Прапор, 1998. — 477 с.
16. Плужников Е. Н. Религиозный экстремизм в современной России: проблемы теоретической интерпретации и политической практики : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии» / Евгений Николаевич Плужников. — М., 2010. — 34 с.
17. Слівінський П. Й. Релігійний вінегрет: кілька слів про нові релігійні і парарелігійні форми / Пйотр Йордан Слівінський ; [пер. з пол. Г. Теодорович]. — Л.: Свічадо, 1999. — 120 с.
18. Старые церкви, новые верующие: религия в массовом сознании постсоветской России / [под ред. К. Каарияйнена, Д. Е. Фурмана]. — СПб.-М.: Летний сад, 2000. — 248 с.
19. Сьомін С. В. Міжнародні християнські організації та національна безпека України: [монографія] / Сергій Валерійович Сьомін. — К.: НІСД, 1999. — 267 с.
20. Торчинов Е. А. Религии мира: опыт запредельного: психотехника трансперсного состояния / Евгений Алексеевич Торчинов. — СПб.: Центр «Петербургское востоковедение», 1998. — 384 с.
21. Тоталітарні і деструктивні секти: це реальність чи зла вигадка? // Релігійна панорама. — 2008. — № 5. — С. 36—44.
22. Фишер М. П. Живые религии / Мэри Пат Фишер ; [пер. с англ.]. — М.: Республика, 1997. — 368 с.
23. Чёрнер Г. Хорошего держитесь: Церкви и религиозные объединения в Российской державе, Советском Союзе и независимых государствах, возникших после его распада / Чёрнер Гельмут, Дидрих Ганс-Христиан, Штриккер Герд; пер. с нем. Ю. А. Голубкина. — Х.: Майдан, 1998. — 488 с.
24. Шеффер У. Вера Бахаи: секта или религия? / Удо Шеффер ; [пер. с англ.]. — СПб.: Единение, 2003. — 48 с.
25. Яковлева Ю. А. Нетрадиционные религиозные организации и социальная среда (Дисфункциональность взаимодействия) / Юлия Александровна Яковлева // Общественные науки и современность. — 2009. — № 3. — С. 100—108.
26. Froriep L. Die Debatte um Neue Religiöse Bewegungen in der BRD — kirchliche Deutungsmuster und die Rolle der Religionswissenschaft / Lida Froriep // Zeitschrift für junge Religionswissenschaft. — 2007. — Vol. II. — S. 57—81.

В. Н. Орлов

**СОВРЕМЕННЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА ПРОБЛЕМУ ДЕФИНИЦИЙ ПО
ОТНОШЕНИЮ К НОВОЙ РЕЛИГИОЗНОСТИ
(ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)**

В статье анализируются различные подходы к определению феномена новой религиозности, отраженные в современных научных исследованиях.

Ключевые слова: *деструктивный культ, новое религиозное движение, секта, тоталитарная секта.*

V. M. Orlov

**MODERN VIEWS ON THE ISSUE OF DEFINITIONS IN RELATION
TO THE NEW RELIGION
(HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS)**

The author of the article analyzes different approaches to the definition of the phenomenon of the new religion reflected in modern researches.

Keywords: *destructive cult, new religious movement, sect, totalitarian sect.*

Надійшла до редакції 20 січня 2012 року

Історія народного господарства

УДК:94(477)+94(47-57):314.74»1800-1850»

Д. Ф. Розовик, О. Д. Розовик

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА СЕЛЯН ПОЛТАВЩИНИ НА ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ РУХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розкривається соціально-економічне становище селянства Полтавщини до реформи 1861 року та причини його еміграції з краю у різні регіони Російської імперії.

Ключові слова: *обезземелення, неврожай, переселення.*

Ліквідація автономного устрою на Лівобережній Україні у 1770 — 1780-их роках і запровадження кріпосного права значно посилили гніт селян краю поміщиками, фабрикантами й іншими панівними верствами населення. Це гноблення особливо посилилося на початку ХІХ століття. Великі землевласники захоплювали собі все більше земель, запровадили панщину до чотирьох — п'яти днів на тиждень, переводили вільні козацькі села у кріпосні, а ті, хто не потрапив у поміщицьку залежність, обкладалися різними повинностями на користь поміщиків та місцевої адміністрації. Це найбільше практикувалося, насамперед, у залученні їх до збору врожаїв у поміщицьких господарствах, перевезення різних вантажів, ремонту доріг, будівництва приміщень, догляду за великою рогатою худобою, кіньми, вівцями тощо.

Поряд з посиленням гноблення селянства, поміщики мало турбувалися про поліпшення умов життя своїх підлеглих. Цей гніт посилювався з початком промислового перевороту в Російській імперії, поширенням товарно-грошових відносин, переходом багатьох поміщицьких господарств до вирощення технічних культур та іншої сільськогосподарської продукції на ринок. Але для реалізації такої аграрної політики необхідні були великі земельні площі. Однак родючих земель, особливо для культивування технічних культур, було мало. Їх розширити можна було лише шляхом скорочення селянських земельних наділів, а вивільнені площі передати під засів зернових і технічних культур та випаси овець, корів, коней. Особливо після закінчення війни Росії з Францією 1812 року, поміщики ще більше посилили експлуатацію селянства.

Капіталізація поміщицьких господарств призвела до того, що вже впродовж 1820 — 1830-их років на Полтавщині з'явилася маса сімей, які за статусом були кріпосними, але не мали жодної десятини землі, щоб там заснувати своє господарство і вирощувати хоча б мінімум сільськогосподарської продукції для свого існування [4, арк. 45]. Таких селян називали халупниками, а ті, які мали хати та невеликі при них ділянки землі, — городниками. Безземельні селяни майже цілорічно працювали у поміщицькому господарстві: на полях, доглядали за

тваринами, на пасіках, млинах, гуральнях, переробці технічної сировини тощо, а поміщики за їх працю розраховувалися помісячно натуральними продуктами. Така форма оплати праці на Полтавщині названого періоду була досить поширеною й називалася місячною.

Не в кращому становищі знаходилися і козацькі сім'ї. З 96 тис. козаків (7594 двори) на 1820-і роки 45,4 тис. втратили землю й утримували свої сім'ї випадковими заробітками [5, арк. 3 — 4].

Не особливо піклувалися поміщики та власники мануфактури про підвищення врожайності земель, які знаходилися у їх кріпосних або у державних селян чи козаків. Якщо в останніх двох верств населення врожайність земель упродовж багатьох років була хоч і не висока, але зберігалася стабільною, то у кріпосного населення вона залишалася низькою. Основною причиною цього становища було те, що поміщики своїм кріпосним віддавали землі, малоприсадатні для вирощування сільськогосподарських культур. Тому врожайність на них сягала рівня сам 3 — 4, тобто, за нормою висіву зернових на десятину 6 — 8 пудів отримували урожай 15 — 18 пудів. Цього не завжди було достатньо навіть для мінімального річного хлібного забезпечення сім'ї, середня чисельність якої становила 6 — 7 осіб. А хліб був потрібний ще й для утримання домашніх тварин та птиці.

Названі труднощі доповнювалися ще й низькою культурою обробітку земель. Це зумовлювалося відсутністю у селян необхідних агрономічних знань з ведення землеробства та можливості застосування у ньому мінеральних добрив. Ці труднощі також доповнювалися частими посухами в краї, що в комплексі приводило до частих неврожайів. У 1810-их роках учений В.Н.Каразін заснував у сусідній Харківщині хімічну лабораторію, дослідницьке поле і розробив для цього регіону новітні, як на той час, методи ведення землеробства та підвищення родючості ґрунтів. Але, через відсутність у селян грошей, запровадження цих методів у землеробство залишалось для них практично недоступним.

Обезземелення селян і низька врожайність полів призвели до того, що вже у 1810-их роках, насамперед, державні селяни розпочали залишати Полтавщину і переселятися у більш придатні для землеробства райони Півдня України, Дону, Поволжя, Уралу та Сибіру. У ці регіони тікали й кріпосні селяни. Зокрема, у 1810 році у Таврійську губернію з Полтавщини переселилося 115 осіб різночинного стану, 700 козаків, 236 державних селян, 124 душі кріпосних [3, арк.3].

Особливо переселенський рух з краю посилювався у середині 1830-их років. Його причиною стала велика посуха. Вона тривала на Полтавщині три роки і спричинила голод, який охопив усю губернію. За свідченням архівних джерел, на Полтавщині, розпочинаючи з 1830 по 1833 роки, влітку, практично не було опадів, а взимку — належної кількості снігу. Наслідком цих природних аномалій став у 1831 році значний недорід хліба. Було мало заготовлено сіна та коренеплодів для утримання тварин. Ці труднощі посилювалися ще й тією обставиною, що зима 1832-1833 років виявилася надто холодною і практично вся озима пшениця та жито вимерзли, й навесні 1833 року їх довелося пересівати. Однак і весна 1833 року була засушливою, тому що за травень цього ж року випали лише чотири невеликі дощі. Ці опади не дали достатньої вологи для належного росту зернових культур, коренеплодів і трав. До того ж, у червні 1833 року в губернії пройшли великі бурі з градом, які знищили тисячі десятин посівів зернових культур. Зокрема, на

Переяславщині у Мазінках, Дем'янцях, Волошиновці та інших населених пунктах град знищив майже весь урожай. Урагани і град побив посіви і сади у Кобеляцькому, Хорольському, Гадяцькому, Миргородському та інших повітах губернії. Наслідком лиха стало те, що восени 1833 року з десятини було зібрано по 10 — 12 пудів (сам два) зернових. Майже не вродили овочі, посохла картопля, трава, сади. Тому селяни потрапили у надзвичайно складне становище, оскільки не зібрали з полів навіть тієї маси зерна, яку вони засіяли навесні, й це спричинило голод взимку 1833 — навесні 1834 року. В середньому по губернії кількість голодуючих становила майже 50 відсотків. По повітах ця статистика виглядала так [2, с. 66 — 67]:

Назва повіту	Загальна кількість селян казенного відомства обох статей	Нужденних у продовольстві	%
Полтавський	52, 400	33, 201	64
Константиноградський	29, 686	21, 012	72
Кобеляцький	63, 948	32, 243	50
Кременчуцький	50, 142	20, 379	40
Зіньківський	59, 838	32, 191	53
Хорольський	35, 631	18, 019	50
Миргородський	48, 624	27, 339	55
Лохвицький	48, 232	23, 182	48
Гадяцький	44, 836	19, 425	44
Золотоніський	53, 337	28, 815	54,7
Переяславський	52, 336	19, 251	36,5
Прилуцький	37, 359	10, 465	27
Пирятинський	23, 899	11, 448	46
Лубенський	37, 918	18, 635	50
Роменський	58, 512	23, 206	39
УСЬОГО	696, 698	338, 847	48,6

Назва повіту	Поміщицькі селяни обох статей	Нужденних в продовольстві	%
Полтавський	45, 422	24, 876	55
Константиноградський	55, 513	28, 380	50,8
Кобеляцький	26, 827	25, 173	93
Кременчуцький	33, 162	18, 462	54
Зіньківський	19, 478	16,567	84
Хорольський	48, 858	28, 921	58
Миргородський	38, 842	24, 310	63
Лохвицький	40, 616	17, 549	42
Гадяцький	38, 058	14, 750	37
Золотоніський	50, 716	17, 283	34
Переяславський	38, 016	10, 231	26
Прилуцький	63, 681	10, 251	17
Пирятинський	59, 936	19, 649	33
Лубенський	25, 958	12, 941	50
Роменський	40, 851	10, 235	25
УСЬОГО	625, 936	278, 678	44,5

Вищевикладені дані показують, що з 696698 осіб державних селян і козаків, голодували й потребували допомоги 338847, тобто 48,6 %, а з 625936 кріпосних — 278678 осіб, або 44,5 відсотка. Всього селян по губернії, у яких не було навіть мінімальних запасів продуктів й вони потребували допомоги, становило 617525 осіб [6, арк. 16].

Неврожай зернових і кормових культур та висихання сіножатей призвели до нестачі кормів для великої рогатої худоби, свиней та овець. Селяни масово розпочали продавати худобу, що різко понизило її вартість і розорення господарств. Наприклад, ціна пари волів знизилася з 150 до 60 крб., корови — з 30-40 до 10 крб., вівці мериноса — з 2,5 до 1 крб. тощо. У той же час ціна на пуд хліба зросла з 50 коп. до 3 крб.

Однак частина поміщиків, купців та фабрикантів, замість того, щоб надати із своїх резервів продуктову допомогу селянам, самоусунулися від цього. Інші — підняли ціни на хліб і розпочали обмінювати його на землю селян, які неспроможні були купити бодай мінімум хліба, щоб їх сім'ї не померли з голоду. Таке становище до краю загострило і без того важкі соціально-економічні умови життя селян і сколихнуло їх маси до антипоміщицької боротьби за землю. А кріпосних — до втечі цілими сім'ями, родинами та навіть хуторами на вільні землі.

Однак потрібно віддати належну увагу військовому Малоросійському губернаторові князю М.В.Репніну, цивільному губернаторові Полтавщини М.Малишевському, повітовим адміністраціям, окремим поміщикам і колоністам. Уже влітку 1833 року вони розгорнули роботу щодо надання допомоги голодуючим селянам. З їх ініціативи в губернії була створена продовольча комісія. Її члени, враховуючи матеріальне становище населення й рівень неврожайності в повіті, склали дані про кількість хліба, котру необхідно було закупити та роздати голодуючим селянам як продовольчу допомогу. Ця статистика виглядала так [2, с.73-74]:

На скільки місяців	Назва повіту	Для поміщицьких селян	Для селян казенного відомства
		Виділяючи на кожну душу по 1 ф. муки на добу	
		четвертей	четвертей
На 18 місяців	Полтавський	18657	24900
	Константиноградський	21285	15759
	Кобеляцький	18879	24182
	Кременчуцький	13846	15284
	Зіньківський	12425	24143
На 6 місяців	Хорольський	14185	10135
	Миргородський	13674	15378
	Лохвицький	9871	13039
	Гадяцький	8296	10926

На 4 місяці	Золотоніський	6481	10819
	Переяславський	3831	7219
	Прилуцький	3844	3924
	Пирятинський	7368	7293
	Лубенський	4852	6988
	Роменський	3838	8702
УСЬОГО		161338	195960

Отже, підрахунки комісії показали, що для забезпечення голодуючих хлібом слід було закупити 195690 четвертей зерна на харчування і 100000 — на посівну кампанію 1834 року. З урахуванням ринкових цін на хліб в імперії — 15 крб. за чверть продуктового зерна і 6 крб. за посівний матеріал, то на цю допомогу потребувалася на той час астрономічна сума грошей — 3,335 млн. крб. Таких грошей у казні губернії не було. Тому з урахуванням місцевих ресурсів і допомоги меценатів у краї було зібрано близько 1 млн. крб., а решту суми у 2,364 млн. крб. було взято як кредит у державному банкові та приватних осіб. Було також направлено в Крим на солеварні групи робітників у кількості 300 осіб. Тут вони повинні були заготовити сіль на продаж, а виручені гроші переадресувати на закупку хліба голодуючому населенню.

Окрім фінансового розв'язання проблеми, було вжито і низку адміністративних заходів, спрямованих на подолання голоду. Зокрема, щодо поміщиків, які не забезпечували селян продуктами, були застосовані покарання. А саме — продовольча комісія, при підтримці губернатора Полтавщини, заборонила їм «по-хижацькому ставитися до своїх кріпосних» та зобов'язала поміщиків, які не могли «прохарчувати своїх кріпосних й не бажали брати в державі кредити на їх утримання», відпустити селян на повну свободу [2, с. 77].

Восени 1833 року була створена спеціальна комісія із закупки хліба для голодуючих Полтавщини у губерніях імперії. Її очолили Переяславський очільник дворянства Іваненко і губернський секретар Величковський. Комісія за зібрані та виділені державою кошти закупила, зокрема, у Мінській губернії 182 тис. п. хліба, Київській — 162 тис., Курській — 81 тис. пудів тощо. Всього за осінньо-зимову закупівельну кампанію названою комісією у різних регіонах європейської частини Російської імперії було куплено 2,656 млн. пудів хліба на суму 3,186 млн. крб. та витрачено на доставку хліба до Полтавщини 163 тис. крб. [2, с. 82].

Допомогу голодуючому населенню Полтавщини надавали й окремі особи. Так, імператор Микола I, дізнавшись про стихійне лихо, яке уразило край, виділив на допомогу зі свого сімейного бюджету 16 тис. крб., московський купець Хаджі-Конста пожертвував голодуючим 2 тис. крб., архієпископ Полтавський Нафанаїл — 8 тис. крб., Полтавський купець Ворожейкін упродовж восьми місяців за свої гроші утримував 120 душ голодуючих, Панасенко — 175 осіб, архімандрит місцевого монастиря — 50 осіб [2, с. 83]. Збір коштів і хлібна допомога голодуючому населенню Полтавщини проводилася й у прилеглих до краю Київській, Чернігівській, Харківській, Подільській губерніях. Унаслідок цих акцій були зібрані десятки тисяч карбованців і за ці кошти закуплено хліб для голодуючих селян.

І хоч у голодні роки рівень смертності, викликані голодом, недоїданням, був на декілька тисяч осіб вище від щорічного середньостатистичного, всі ці заходи сприяли тому, що від трагічних наслідків голоду було врятовано сотні тисяч жителів краю.

Важкі наслідки посухи на Полтавщині 1830 — 1833 років були подолані, та вже у наступні роки соціально-економічне становище в краї стабілізувалося. Але пережитий голод і обезземелення породило у селян невпевненість у завтрашньому дні й посилювало їх еміграцію, яку практично вже неможливо було зупинити. Незважаючи на те, що у вересні 1830 року був виданий урядовий указ про заборону самовільного переселення селян (тобто втечі) з одних губерній в інші, потік переселенців з Полтавщини на вільні землі у другій половині 1830-их років, уключно до скасування кріпосного права, постійно зростав [8, арк. 2].

З губернії переважно на Південь України, а також Дон, Кубань, Північний Кавказ, Поволжя, Урал і навіть Сибір офіційно або нелегально, тобто самовільним шляхом, переселилися сотні сімей. Легальним переселенцям (козакам та державним селянам) уряд надавав грошову допомогу в сумі 50 — 80 крб. на будівництво житла на новому місці проживання та виділяв земельні ділянки по 40-60 дес. на кожне господарство. Підрахунки з різних джерел показали, що якщо впродовж з 1815 по 1830 рік з Полтавщини виїхало 7,5 тис. осіб, то вже на початку 1840-их років їх чисельність зросла в декілька разів. Наприклад, лише в 1843 році край офіційно залишило 14,5 тис. душ або 2,1 тис. сімей. Щодо кріпосних, то і серед них також посилювався рух на вільні землі. Вони тікали від своїх поміщиків поодиночки, групами і цілими сім'ями. Їх чисельність щорічно становила по декілька тисяч осіб [8, арк. 5].

На посилення еміграції з губернії вплинула й Кримська війна (1854-1856 роки). Користуючись тим, що через Полтавщину надходило матеріально-технічне забезпечення армії та перевезення різних вантажів у Крим, багато селян, особливо кріпосних, які брали участь у доставці їх до місця бойових дій, залишалися частково в Криму, інші — переїздили на Кубань або оселялися у Херсонській і Таврійській губерніях.

Посилився виїзд селян Полтавщини в інші регіони Російської імперії й після скасування кріпосного права. Реформа надала селянам особисту свободу, але земля залишилася у поміщиків. Її наслідком стало те, що селянське землекористування скоротилося з 806 тис. дес. до 505 тис. угідь, тобто було відрізане на користь поміщиків 301 тис. дес. землі (37,5 %). Це привело до того, що впродовж 1860-их років чисельність безземельних або малоземельних селянських дворів зросла до 258 тис. і фактично без землі залишилося 1,506 млн. сільського населення. Тому з 1861 по 1896 рік з Полтавщини на Далекий Схід, Сибір, Урал, Поволжя та Північний Кавказ переселилося 443,5 тис. осіб. В окремий період, особливо у 1880-их роках щорічно з краю виїздило до 10 тис. душ. Зокрема, з 1877 по 1893 рік край залишило 117,5 тис. осіб, а, наприклад, у 1891 — 1893 роках подали заяви на переселення 50473 особи [7, арк.4; 1, с. 1, 2, 8, 9].

Процес міграції селянства Полтавщини на вільні землі Російської імперії тривав уключно до початку Першої світової війни та в радянські часи у 1920-их — початку 1930-их років.

Список використаної літератури

1. Переселение из Полтавской губернии с 1861 по 1900 год. — Вып.1. — Полтава, 1900. — 345 с.
2. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Выпуск 11. — Полтава: Тип. Г.И.Маркевича, 1914. — 211 с.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України). — Ф.1. — Оп. 1. — Спр. 108. — 175 арк.
4. Там само. — Спр. 156. — 124 арк.
5. Там само. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 14. — 81 арк.
6. Там само. — Спр. 81. — 92 арк.
7. Там само. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 51. — 98 арк.
8. Там само. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 571. — 75 арк.

Д. Ф. Розовик, О. Д. Розовик

**ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ
КРЕСТЬЯН ПОТАВЩИНЫ НА ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА**

В статье рассматривается социально-экономическое положение крестьянства Полтавщины до реформы 1861 года и причины его эмиграции из края в разные регионы Российской империи.

Ключевые слова: *безземелье, неурожай, переселение.*

D. F. Rozovuk, O. D. Rozovuk

**THE INFLUENCE OF SOCIAL AND ECONOMIC CONDITION OF
PEASANTRY IN POLTAVA REGION ON IMMIGRATION MOVEMENT
IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY**

The article deals with the social and economic condition of the Poltava region peasantry before the reform in 1861 and the reasons for their immigration from the land into different regions of the Russian Empire.

Keywords: *lack of land, bad harvest, migration.*

Надійшла до редакції 10 квітня 2012 року

**«КОНТРОЛЬ КРЕДИТОМ І КАРБОВАНЦЕМ»:
КОНТРОЛЬНО-РЕВІЗІЙНІ ПЕРЕВІРКИ БАНКІВСЬКИМИ УСТАНОВАМИ
ФІНАНСУВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ ОБ'ЄКТІВ В УРСР**

Досліджено специфіку ревізійної роботи банківських установ в УРСР в умовах сталінської індустріалізації. Проаналізовано докорінну перебудову взаємовідносин між радянськими банками і клієнтурою, перетворення банківських інституцій на апарат не тільки фінансування, але й державного контролю за використанням отриманих коштів.

Ключові слова: банківська система, Державний банк, контрольно-ревізійна діяльність, п'ятирічки, УРСР.

Банківське фінансування є головною запорукою успішної діяльності будь-якого підприємства, незалежно від галузі та форми власності. Незрівнянно зростає значення інвестицій в умовах перехідних періодів. Доба перших п'ятирічок, індустріалізація та сталінізація суспільства характеризувалася докорінними трансформаціями всієї парадигми життя радянського суспільства. Чільне місце у системі сталінського переродження зайняла фінансово-банківська система, яка повинна була забезпечити безперервне фінансування масштабного промислового будівництва. Відповідно радянські банки набули низки характерних рис і функцій, які визначили специфіку їх роботи на багато десятиліть наперед.

У сучасних умовах, коли перед Україною стоять надзвичайно складні завдання подолання наслідків командно-адміністративного керування, виведення економіки України з глибокої кризи, а також інтеграції країни в світову економічну систему, — важко переоцінити роль ефективно діючої банківської системи, яка є базовим визначальним елементом ринкової системи. Відтак наукове дослідження власного історичного досвіду функціонування банківських інституцій в умовах становлення ринкових відносин диктується самими потребами життя.

Навіть короткий історіографічний огляд засвідчує значну зацікавленість дослідників проблематикою вказаного періоду, таких, як: В.Даниленко, Г.Касьянов, С.Кульчицький, В.Литвин, О.Реєнт та інших [5; 11; 12; 13; 14; 16]. Утім питання трансформації банківської системи підрадянської України, особливості їх роботи в нових умовах, форми і методи банківської контрольно-ревізійної діяльності на промислових об'єктах, потребують більш детального комплексного вивчення.

Метою публікації є аналіз ревізійної діяльності банківських установ республіки в умовах перших п'ятирічок.

Основне завдання — дослідження особливостей, форм і методів банківської контрольно-ревізійної діяльності на промислових об'єктах.

В умовах проголошеної індустріалізації капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди з кожним роком усе збільшувалися. Їх загальний обсяг зріс з 438 млн. крб. у 1929 році до 743 млн. крб. у 1930 році, становив 997 млн. крб. у 1931 році й досяг 1 млрд. 229 млн. крб. у 1932 році (збільшення майже втричі у порівнянні із 1929 роком) [13, с.201]. На побудову та подальшу

модернізацію заводів-гігантів держава грошей не шкодувала. Так, кошторисна вартість «Запоріжсталі» — найбільшої в Україні новобудови за роки довоєнних п'ятирічок — дорівнювала 933 млн. крб. Вартість усіх об'єктів «Криворіжсталі» становила 818 млн. крб. тощо [12, с.222].

Настільки значні капіталовкладення ставили перед банківською системою республіки відповідальне завдання забезпечення безперервного й безпроблемного переведення фінансових потоків. Збільшувалася мережа банківських відділень, стрімко зростав фінансовий потенціал радянських державних банків. Тільки за 1935 рік розрахункові рахунки Держбанку в Україні збільшилися на 415 млн. крб., а поточні рахунки на 190 млн. крб., бюджетні активи збільшилися на 620 млн. крб. Активи українських філій зросли на 48%, а пасиви (без урахування бюджетних коштів) на 102%. Тільки по важкій промисловості пасиви зросли на 75 млн. крб. Обороти українських філій Держбанку за 1935 рік збільшилися на 55% і досягли 1400 млрд. крб. [15, с.4].

Утім, промисловий стрибок країна повинна була робити в надзвичайно несприятливих умовах. Брак кваліфікованих кадрів, устаткування, загальна економічна відсталість, а найголовніше — постійний гострий брак коштів, відсутність зовнішнього фінансування і як наслідок розрахунок виключно на внутрішні резерви, які, звісно, були далеко не безмежними. Масштабні соціальні експерименти-злочини: колективізація, розкуркулювання, примусова праця в'язнів, а також розгортання соціалістичного змагання й боротьба за режим економії — стали головними джерелами фінансування «будівництв століття». Принципово, що досвід буквальної спроби побудови утопічної моделі — «воєнного комунізму» — був урахований, незважаючи на певне розкручування маховика емісії, влада все ж не пішла цим звабливопростим шляхом наповнення Державного бюджету.

Радянські фінансисти питанням фінансування об'єктів індустріалізації приділяли особливу увагу. Так, у 1929 році голова Всеукраїнської контори Держбанку Певзнер у своєму зверненні до ЦК КП(б)У радикально і категорично виступав проти розкручування емісії, аргументуючи тим, що це неминучим чином підірве стабільність радянської валюти, призведе до стрімкої інфляції. Також фінансист застерігав від надмірного захоплення кредитуванням економіки, наголошуючи на необхідності максимально ефективно використовувати мобілізовані кошти. Адже більшість ресурсів на індустріалізацію діставалися шляхом карколомного маневрування — встановленням голодного пайка для інших, «непріоритетних» галузей народного господарства, що призводило до максимального виснаження економіки країни.

В таких умовах надмірне кредитування, коли завод або фабрика отримували більше грошей, ніж могли ефективно використати й поглинути, коли на рахунках новобудов накопичувалися мертвим вантажем невикористані кредити, могло б із самого початку перекреслити всі плани промислового розвитку: «кошти, яких не вистачає, повинні бути отримані не стільки по лінії збільшення банківського кредитування, скільки по лінії мобілізації внутрішніх ресурсів промисловості (неліквіди, зниження собівартості, зменшення дебіторської заборгованості) й кооперації (максимальне залучення паїв, внесків, авансів). Необхідно корінним чином змінити психологію для того, щоб скерувати увагу всіх господарських

органів і наркоматів не стільки на вимоги додаткових кредитів, скільки на роботу в зазначеному вище напрямку» [20, арк. 9].

Позиція радянських банкірів була врахована. Вище керівництво держави тримало питання фінансування індустріальних новобудов на постійному контролі. Й. Сталін у політичному звіті Центрального комітету XVI з'їздові ВКП(б) підкреслив, що «раціональна організація кредитної справи і правильне маневрування грошовими резервами мають серйозне значення для розвитку народного господарства» та проголосив важливість перетворення Держбанку «в загальнодержавний апарат обліку виробництва й розподілу продуктів» [17, с.326]. На той момент уже стало зрозумілим, що надання фінансування «за планом» на безповоротній основі повністю підривало будь-які стимули оптимізації виробничих процесів та перекреслювало принципи господарського розрахунку. Й. Сталін на нараді господарників у 1931 році гнівно відмітив «на ряді підприємств і господарських організацій давно вже перестали рахувати, калькулювати, складати обґрунтовані баланси прибутків та витрат... вони розраховують на те, що Держбанк «у будь-якому разі нам видасть необхідні суми» [6, с.LXXIX].

Ситуація вимагала докорінної перебудови взаємовідносин між радянськими банками і клієнтурою. Так, в умовах індустріалізації банківські установи були змушені виконувати певні додаткові функції, перетворившись на апарат не тільки фінансування, але й державного контролю за використанням підприємствами і будівництвами отриманих коштів. Згідно з постановою Раднаркому СРСР від 2 липня 1935 року були встановлені щоквартальні терміни введення у дію новозбудованих підприємств. Система Промбанку (головним завданням якого було фінансування промислового комплексу країни) була «зобов'язана у своїй роботі виділити ці об'єкти і взяти їх під свій особливий нагляд». Постанова вимагала, щоб щомісячно не пізніше від 10 числа банк надавав вичерпну інформацію щодо будівництва по кожному такому об'єктові [7, арк. 131-132].

Як наслідок банківські працівники отримали функції та повноваження ревізорів, щорічно обстежуючи сотні й тисячі заводів, фабрик і будівництв. Тільки у другому кварталі 1935 року працівниками Промбанку (а їх в УСРР нараховувалося всього 321 особа) було проведено 490 відвідувань і обстежень будівництв промислових об'єктів. Суцільна перевірка проектів та кошторисів по головних будівництвах силами банківських службовців була проведена у Кременчуці, Константиновці, Кадіївці, Лисичанську, Харкові, Дніпропетровську, Красному Лучі, Маріуполі, Вінниці, Одесі, Ворошиловграді.

Певні проблеми, виявлені під час перевірок, спричинили припинення фінансування у 379 випадках (на 329 об'єктах після виправлення недоліків фінансування було згодом поновлене), а на деяких об'єктах закінчилися для адміністрації й карною відповідальністю. Так, виявлені банківськими ревізорами порушення з виплатами заробітної плати на шахті №3 імені К.Лібкнехта (місто Артемівськ) завершилися передачею справи у прокуратуру. Порушення на Вінничині на Чудновському спиртовому заводі призвели до зняття з посади директора тресту. Керівництво заводу з виробництва скла у Константиновці було віддане під суд. Також розпочалося слідство на Краматорському заводі безалкогольних напоїв, була заведена справа по Артемівському щебеневому заводу тощо [7, арк. 143, 146].

Відповідно банківські інспектори дістали практично безмежні повноваження. Виявлені порушення кредитної дисципліни, невчасне або неповне надання звітності, неефективне використання отриманих коштів та інші подібні негаразди — несли за собою максимально негативні наслідки: від припинення фінансування й повного заморожування банківських рахунків до звинувачення у «шкідництві» й кримінальної відповідальності. Приміром, проблеми із наданням фінансової документації спричинили те, що Всеукраїнська контора Промбанку віддала розпорядження заморозити всі рахунки Макбуду (місто Макіївка), що призвело до найсерйозніших проблем на будівництві (невиплати заробітної плати, неможливість розрахунків із підрядниками й постачальниками тощо), втім навіть скарги керівника організації Мамишвілі до ЦК КП(б)У, а також його звернення до прокурора республіки жодного результату не мали [21, арк. 74]. Фінансування було припинено аж до повного виконання всіх вимог банку.

Проте не тільки дотримання фінансової дисципліни цікавило банківських інспекторів. Одним із провідних завдань при проведенні обстежень і ревізій були перевірки цільового використання підприємствами отриманих коштів. Так досягалася максимальна ефективність використання виділеного фінансування. Перевірки Промбанку виявили за 1934 рік украї незадовільне використання кредиту в деяких регіонах. Наприклад, підприємства Київської області — використали в роботі всього 55% виділеного ним фінансування, в Донецькій області показник був ще гіршим — усього 43%, а на Вінниччині майже 60% усіх наданих коштів весь рік мертвим вантажем пролежали на банківських рахунках, не беручи жодної участі у виробничих процесах. Найгірші результати використання виділених коштів продемонстрували Одеський цукровий трест — 55%, Укртютюномахортрест — 76%, Полтавський завод «Метал» — 78%, Полтавський трикотажний комбінат — 73% тощо [21]. Величезні кошти місяцями без жодного руху зберігалися на рахунках.

Слід наголосити, що принциповою особливістю сталінської індустріалізації стало те, що на відміну від більшості країн світу розвиток промисловості здійснювався не заради задоволення споживчих потреб населення, тобто не для людини, не заради поліпшення життя людини, а навпаки, споживання промислової продукції населенням обмежувалося. Рівень життя падав. Держава стала не тільки власником усіх промислових об'єктів, а й головним споживачем виробленої ними продукції. Структурна диспропорція стала однією з головних ознак новоствореного промислового комплексу, що призвело до тотального дефіциту навіть товарів першої потреби. Таким чином, люди недосипали і недоїдали, отримували жорстокі покарання за прогули, або «шкідництво», втрачали здоров'я, а інколи й життя, виконуючи й стахановськи перевиконуючи плани-завдання — мільйони ж карбованців лежали забутими на банківських рахунках, не беручи ніякої участі у виробництві.

Зрозуміло, що виявлення подібних фактів не могло не хвилювати вище партійно-господарське керівництво країни. Просте звинувачення недбайливих керівників у безгосподарності, а то й свідомому «шкідництві» далеко не розв'язувало всієї проблеми. Вчасно виявити всі випадки надмірного фінансування й не допустити його повторення у майбутньому — стало одним із головних завдань роботи банківських інспекторів в умовах перших п'ятирічок. «Головні наші завдання — сприяти, допомагати кредитом і контролем

карбованцем господарству в його боротьбі за рентабельність, допомагати господарству, яке йде широким стахановським шляхом», — закликав голова Держбанку СРСР Л. Мар'яїн на початку 1936 року у своїй промові на нараді передовиків українських філій. Контроль карбованцем повинен був стати головним завданням радянського банківського працівника в умовах індустріалізації [3, с.3].

Друга сесія ЦВК СРСР віддала наказ Наркомату фінансів ще більше посилити роботу банків фінансування капітального будівництва з контролю за дотриманням всіма без жодних винятків будівництвами проектної й кошторисної дисципліни. На 1936 рік було поставлене масштабне надзавдання — зменшити собівартість капітального будівництва на 11%, підвищити продуктивність праці на 30%, зменшити адміністративно-господарські витрати на 25%, на 10% зменшити вартість матеріалів на будівельних майданчиках. Усе це у підсумку повинно було дати економію у 3,5 млрд. крб. «Величезну роль повинен і може відіграти також дієвий банківський контроль карбованцем», — закликала у лютому 1936 року передовиця «Экономической жизни» — друкованого органу Наркомфіну СРСР, Держбанку СРСР, Промбанку, Сільгоспбанку, Цекобанку, Торгбанку та ЦК Союзу фінансово-банківських робітників: «Наші банки довгострокових вкладень — державні контролери над витрачанням коштів, які відпущені на капітальне будівництво. І лише в тому випадку вони виконують покладені на них партією й урядом завдання, якщо цей контроль вийде з вузьких формальних рамок, якщо він буде дієвим, оперативним» [10, с.1].

Утім, щомісячно банківські перевірки викривали чисельні факти порушення фінансової дисципліни. Приміром, керівництво заводу з виготовлення жерсті у Новомосковську «Жерстьбуд» повідомило у річному звіті щодо проведеної на підприємстві повної інвентаризації; проте службове розслідування, здійснене інспектором Промбанку, довело, що насправді жодної перевірки наявних активів завод давно не проводив. В цей же час керуючий Дніпродзержинською контролюючою банку Палаш проявив службову недбалість й, не обтяжуючи себе ретельною перевіркою документації, сплатив підрядчику — конторі Союзхіммонтажу всі надані рахунки, складені за завищеними цінами; як наслідок «підрядчик збагатився за рахунок держави на декілька сотень тисяч карбованців» [2, с.3].

Працівники контори Промбанку в м. Сталіно виявили, що на будівництвах в регіоні було закуплено «про запас» зайвого обладнання майже на 9 млн. крб., а також матеріалів ще на 2,6 млн. крб. Приміром, завод «Азовскло» цілий рік боровся-вибивав для себе шахтну лебідку, проте за результатами ревізії з'ясувалося, що на заводі вже зберігаються на складах цілих 2 лебідки, про які керівництво просто забуло. Всього на 1937 рік на 100 найбільших будівництвах Донбасу мертвим вантажем осіло 36,4 млн. крб. запасів, які ніяк не використовувалися. Підприємства купували матеріали й обладнання просто «про всяк випадок». Утім, цілком у дусі часу та офіційної партійної лінії у зазначеній проблемі банківські ревізори звинуватили виключно «троцькістсько-бухаринських шкідників», які навмисно і свідомо закуповували для будівництв абсолютно непотрібні запаси. Працівники обласної контори Промбанку за результатами перевірок зробили доповідь на нараді будівельників при Донецькому обкомі КП(б)У, закликаючи покінчити зі «шкідництвом» [8, с.4]. Унаслідок цього, сотні й

тисячі «ворогів народу» на підприємствах отримували покарання, яке вони «заслужували».

Проте іноді подібні надмірні запаси були пов'язані не тільки із некомпетентністю керівництва або навмисним шкідництвом. Досить часто проблема була в самій системі командно-адміністративного ручного керування економікою, з її повним ігноруванням логіки і законів ринкових процесів. Адже плани будівництв і відповідно кошториси не були постійною величиною, а, навпаки, мали тенденцію до регулярного змінювання й коригування. Приміром, по Південно-Західній залізниці у кошториси за рік було внесено 119 виправлень та змін. Державне керівництво цікавило тільки одне — показники. І вони повинні були зростати. Ціна нікого не хвилювала. Все це призводило до постійної «штурмівщини», посилювало хаос у фінансовій звітності. Треба було мати неабияку сміливість, щоб відверто порушувати ці питання. Так, група працівників Київської обласної контори Промбанку прямо стверджувала, що надлишки й зайві запаси були пов'язані не тільки зі шкідництвом, але і з недоліками планування та постійними «надзавданнями», що призводило до частого переписування планів-кошторисів. Хоча, зрозуміло, банківські працівники однозначно схвалили ліквідацію всіх виявлених «шкідників» й наголосили на необхідності ще більшого підвищення пильності [18, с.2].

Досить часто інспектори навіть додатково виконували певну роботу, яка вже зовсім не стосувалася ані їх прямих банківських функцій, ані навіть контрольно-ревізійної діяльності. До прикладу, працівники Київської обласної контори Держбанку проявили ініціативу та не тільки виявили надлишки цементу на складах Київбуду і на фабриці «Київволокно», але й від себе з'ясували, які конкретні будівництва найбільше потребують саме цих матеріалів. Такими виявилися експериментальний завод №8, гумовий комбінат та Полтавська фабрика — саме їм банківські службовці й порадили відправити знайдені надлишки цементу, що і було виконано. Окрім того, працівник зазначеної філії інспектор Бланк виступив із принциповою новацією й на кондитерській фабриці ім. К. Маркса за його ініціативою був установлений контрольний пост боротьби із недоліками. Кожен день інспектор, навіть не маючи можливості особисто відвідати фабрику, все одно негайно отримував інформацію щодо будь-яких ускладнень і недоліків у роботі фабрики.

Зрозуміло, що виконання ще й контрольно-ревізійної функції призводило до непомірного додаткового навантаження на фінансових працівників. Так, через руки інспектора цін з київського комунального банку М. Деражинського тільки за 1938 рік пройшло рахунків на загальну суму в 44 млн. крб. Утім, він устиг ще й «ретельно перевірити кожний документ» і як наслідок відхилити 130 рахунків на загальну суму 719 тис. крб. Більше того, службові розслідування, проведені М. Деражинським, виявили низку фактів порушення фінансової дисципліни. Приміром, інспектор установив, що цегляний завод міста Києва нав'язував покупцям дорогу гжельську цеглу, яку слід було використовувати виключно для виконання певних спеціальних робіт, але ніяк не для кладки стін (що непомірно й непотрібно збільшувало вартість будівництва). Так, місцева кіностудія, закупивши 85 тис. штук, переплатила на цій операції 1600 крб.

Також за пропозицією Деражинського пісок на асфальтно-бетоний завод почали перевозити іншим, більш коротким шляхом, що у підсумку дало економію

у 2 крб. 23 коп. на кожну перевезену тонну, або 15 тис. крб. на місяць. Окрім того, працівник брав активну участь у розробленні довідника тарифів на перевезення вантажів і цінників на будівельні матеріали. Потім цей довідник випустив Київський виконком [4, с.3].

Збільшення навантаження на банківських працівників відбувалося за умов гострого браку кваліфікованих кадрів. Сталінські репресії, пошук і ліквідація «шкідників», нескінченні «чистки» надзвичайно гостро поставили кадрову проблему. Так, на 1937 рік на периферії був некомплект майже 2 тис. кредитних інспекторів, 1200 головних бухгалтерів, сотні керівників банківськими філіями, не кажучи вже про гостру потребу в рядових співробітниках. Намагання розв'язати цю проблему за рахунок масштабного «підсилення» банківських інституцій політично грамотними висуванцями (головним чином комсомольським та партійним активом, а також «посланцями» робітничого класу й колишніми активістами комнезамів) розв'язувало проблему тільки арифметично — на місце репресованого фахівця призначався новий кадр, який дуже часто не те що навіть уявлення не мав про ази банківської справи, а й узагалі мав надзвичайно низький загальний освітній рівень. Відповідно висуванці, які займали місця репресованих, майже весь час витрачали на оволодіння спеціальністю.

Приміром, філія Держбанку в Бердянську наприкінці 1930-их років фактично виконувала функції лікнепу. Тільки з травня по грудень 1939 рік у філії було проведено 234 заняття з вивчення банківської справи серед службовців. Утім, і цього виявилось замало, керівник відділення Закора був змушений запровадити принципovu для банківської системи новацію: у філії після роботи із висуванцями розпочиналося викладання вже не банківських, а загальноосвітніх предметів. Адже більшість висуванців, які прийшли у філію на місця «вичищених» працівників (наприклад, на посаду інспектора з фінансування був присланий Бордют — голова колгоспу, кур'єр Філатова була висунута на посаду операціоністки тощо) не мали елементарних знань із загальноосвітніх предметів навіть у рамках шкільної програми. Тож, для виправлення ситуації керівником цього відділення була запрошена ціла група вчителів із місцевої школи [19, с.3].

Окрім того, слід урахувати, що специфіка «радянського» банку мала наслідком те, що в банківських установах відбувалися численні політінформації, читання, збори та наради з обговорення політичних питань, а також і навчання військової справи: тематичні лекції на теми хімічної оборони, діяли гуртки парашутного й стрілецького спорту тощо. Це само по собі вже залишало не так і багато часу на виконання службовцями своїх безпосередніх обов'язків, тим більше за умов необхідності проведення ще й спеціального навчання або оволодіння шкільними предметами.

Таким чином, у принципі корисна ідея банківського контролю, в умовах сталінізації суспільства, часто-густо перетворювалася лише на добрі побажання та яскраву звітність. Адже від працівників іноді вимагали просто неможливого. Так, консультант Промбанку Агавельян у надрукованому в газеті «Экономическая жизнь» листі ставив питання максимально гостро. Окрім прямих службових обов'язків, на нього було також покладене завдання ревізійного нагляду за 38 будівництвами, проте «щоб докладно вивчити будівництво, треба присвятити йому мінімум 10 днів на місяць. Ось і робіть висновки — скільки декад треба витратити на 38 будівництв» [1, с.3]. Як наслідок, у ревізійній роботі панував

чисто формальний, поверхневий підхід, тут уже не до ревізій — встигнути хоча б просто відвідати всі необхідні об'єкти. Іноді інспектори не встигали зробити навіть це. Так, інспектор Харківської обласної контори Промбанку Дрижерук зумів відвідати тільки 8 з 17 будівництв, які він повинен був регулярно обстежувати [9, с.3]. Відповідно, за таких умов більшість перевірок проводилися виключно на папері, маючи на меті скоріше поліпшення загальної звітності по банківській установі, аніж реальний вплив на народногосподарський комплекс.

Таким чином, контрольно-ревізійна діяльність банківських працівників допомагала державі заощаджувати мільйони карбованців, привчаючи керівників підприємств до фінансової дисципліни. Відмова від непу, ліквідація комерційного кредитування, повне і тоталітарне підпорядкування банківської системи загальному плану, позбавлення її будь-якої самостійності та ініціативи остаточно перекреслили всі основоположні принципи існування банків, породивши такий феномен, як «радянський банк», неможливий у нормальних умовах ринкової економіки. Комерційний кредит був замінений прямим банківським фінансуванням, що по своїй суті нагадувало повернення до методів жорсткого розподілу в умовах «воєнного комунізму». За таких обставин, коли відмова від ринкового механізму регулювання кредитно-банківської діяльності позбавила весь народногосподарський комплекс країни будь-яких стимулів у своїй роботі, таким «стимулом» стала діяльність в умовах постійної загрози звинувачення у «шкідництві» та покарання внаслідок неекономічно складених планів і кошторисів. У цьому сенсі ревізійна діяльність працівників банківських інституцій мала певний економічний ефект. Утім, в умовах гострого браку кваліфікованих фахівців і постійної «штурмівщини» надзавдань, досить часто нестача часу, відсутність реальної можливості проведення об'єктивної широкомасштабної перевірки призводили до того, що обстеження перетворювалися тільки на імітацію діяльності.

Список використаної літератури

1. Агавельян. Из 38 строек знаю только 4 / Агавельян // Экономическая жизнь. — 1936. — 2 лютого. — С.3.
2. Аптекарь И. Усилить контрольную работу Промбанка / И. Аптекарь // Финансовая газета. — 1939. — 20 лютого. — С.3.
3. Банк должен стать образцом культуры и четкости. Речь председателя правления Государственного банка СССР тов. Л.Е. Марьясина на совещании отличников украинских филиалов Государственного банка // Экономическая жизнь. — 1936. — 14 лютого. — С.3.
4. Гарин Н. Инспектор цен / Н. Гарин // Финансовая газета. — 1939. — 2 лютого. — С.3.
5. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-30-роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький — К.: Либідь, 1991. — 340 с.
6. Денежное обращение и кредитная система Союза ССР за 20 лет. Сборник важнейших законодательных материалов за 1917-1937 гг. — М.: Госфиниздат, 1939. — 356 с.
7. Державний архів Миколаївської області. — Ф. Р-1411. — Оп.1. — Спр.14.
8. Дубицкий. Запасы на всякий случай / Дубицкий // Финансовая газета. — 1938. — 6 вересня. — С.4.
9. Ельшанский. «Надо заняться, но... некогда» / Ельшанский // Экономическая жизнь. — 1936. — 2 лютого. — С.3.
10. За действенный банковский контроль // Экономическая жизнь. — 1936. — 2 лют. — С.1.

11. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.) / С.В.Кульчицький. — К.: Основи, 1996. — 396 с.
12. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С.В. Кульчицький. — К.: Альтернативи, 1999. — 336 с.
13. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицький. — К.: Вид-во НАН України, 1995. — 203 с.
14. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр). / В.М.Литвин. — К.: Альтернативи, 2003. — 512 с.
15. Певзнер А.М. Итоги работы украинских филиалов Государственного банка / А.М. Певзнер // Экономическая жизнь. — 1936. — 20 січня. — С.4.
16. Реєнт О.П. Україна між світовими війнами (1914-1939 рр.): Події. Люди. Документи. Нариси історії / О.П. Реєнт, І.А. Коляда. — К.: Школа, 2004. — 542 с.
17. Сталін Й.В. Політичний звіт Центрального комітету XVI з'їздові ВКП(б) / Сталін Й.В. Твори. — К.: Держполітвидав України, 1950. — Т.12. — С.233-368.
18. Укрепляем финансовое хозяйство строек // Финансовая газета. — 1938. — 18 жовтня. — С.2.
19. Учеба в филиале Госбанка // Финансовая газета. — 1939. — 12 січня. — С.3.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф.1. — Оп.20. — Спр.2978.
21. ЦДАГО України. — Спр.6564.

К. В. Никитенко

«КОНТРОЛЬ КРЕДИТОМ И РУБЛЕМ»: КОНТРОЛЬНО-РЕВИЗИОННЫЕ ПРОВЕРКИ БАНКОВСКИМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ ФИНАНСИРОВАНИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ОБЪЕКТОВ В УССР

Исследована специфика ревизионной работы банковских учреждений в УССР в условиях сталинской индустриализации. Проанализирована коренная перестройка взаимоотношений между советскими банками и клиентурой, превращение банковских учреждений в аппарат не только финансирования, но и государственного контроля за использованием полученных средств.

Ключевые слова: банковская система, Государственный банк, контрольно-ревизионная деятельность, пятилетки, УССР.

K. V. Nikitenko

«CONTROL BY THE CREDIT AND ROUBLE»: THE AUDITING OF FINANCING THE INDUSTRIAL OBJECTS IN THE SOVIET UKRAINE PERFORMED BY THE BANKING INSTITUTIONS

The author has studied the specific character of audit operations performed by banking institutions under Stalin's industrialization plan. The radical reorganization of relations between banks and their clients, and the transformation of banking institutions not only into financial machines, but also into the state organs controlling the utilization of extended funds is analyzed.

Keywords: banking system, State Bank, audit operations, five-year plans, the Ukrainian SSR.

Надійшла до редакції 29 лютого 2012 року

Освіта і культура

УДК 061.1:58(477)+929 Фомін

Ю.О. Кривенко

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ІНСТИТУТУ БОТАНІКИ АН УКРАЇНИ

У статті висвітлено шлях створення О.В. Фоміним Інституту ботаніки АН УРСР та перші роки функціонування під його керівництвом.

Ключові слова: ботаніка, О.В. Фомін, Академія наук УСРР, Інститут ботаніки АН УСРР, флористичні дослідження, гербарій.

У роки революції ботанічні дослідження в Києві проводилися на природничому відділі фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира. В приміщенні університету, крім педагогічної, проводилася й науково-організаційна робота. Олександр Васильович Фомін був одним з тієї плеяди науковців, котрі намагалися досягнути наукових успіхів в галузі ботаніки. У перші роки Української революції постало питання про організацію ботанічної роботи в Україні. Перші спроби були зроблені лише після заснування Української Академії наук (УАН) 14 листопада 1918 року. На першому настановчому Спільному зібранні 27 листопада 1918 року В.І. Вернадського було обрано першим президентом. УАН складалася із трьох відділів: історико-філологічного, фізико-математичного та соціальних наук [9, с. 9].

Академія повинна була стати не тільки науковим центром України, але й відігравати велику роль у становленні та розвитку продуктивних сил. До її завдань входило вивчення запасів природних багатств України, тому при УАН було створено кафедри прикладних наук, які планувалося обладнати лабораторіями і тісно пов'язати з дослідними інститутами. Перші кроки організації ботанічної роботи були в 1919 році під час створення комісії з вивчення спорових рослин на чолі з професором О.В. Фоміним [5, с. 5]. На посаду завідувача кафедри квіткових рослин було обрано В.І. Липського. Основним завданням науковців було вивчення різних груп рослин на території України.

Співробітники досліджували вищі і нижчі рослини, мохи, лишайники, гриби, але рослинність України ще не могла вважатися вивченою, тому що науковці не мали детального опису рослинних формацій території України. Не мали вони також і повних, критично оброблених відомостей про системний стан флори, без чого вивчення ботаніко-географічних питань є дуже ускладненим. Багатство рослинного покриву України складалося, з одного боку, з флори Полісся, а з іншого — з лісостепових і степових формацій, які були не дослідженими. Менше всього вивчена флора спорових рослин, особливо листяні мохи печіночники і торф'яні мохи, які становлять більший інтерес не лише з науково-теоретичної точки зору, а також і з науково-прикладної. Науковцям необхідно було вивчати не лише форму, але й біологічні умови, за яких флора існувала. Зважаючи на ці

умови, співробітники комісії могли правильно дослідити рослинність. Екологічні дані, що подавалися в різних гербаріях у різних журналах і виданнях, потребували літературного зведення.

З іншого боку, межі пізнання видів на той час уже не відповідали певному стану відомостей про таксономічні одиниці, тому науковці вважали за необхідне повною мірою зробити монографічний аналіз усього гербарного матеріалу флори України. До цього слід додати, що деякі губернії, як, наприклад, Полтавська й особливо Чернігівська, у флористичному відношенні майже не досліджені.

У першу чергу комісія звернула особливу увагу на дослідження спорових рослин та підготовку фахівців відповідного рівня. Цією роботою зайнявся професор О. В. Фомін, і вже через деякий час, крім керівника, у складі цієї комісії працювали Д.Я. Персидський, який вивчав печіночники та торфові мохи, О.З. Архимович досліджував обрісники (Lichenes), М. Ю. Вагнер вивчав тістуваті мохи (Bryales) та О.Г. Радде-Фоміна яка була співробітником-препаратором [5, с.5]. За час існування цієї комісії з 1919 по 1921 роки включно науковці досягли значних результатів у ботанічних дослідженнях і зумовили поштовх до систематичного вивчення флори України.

У цей час у державі відбуваються істотні зміни, зокрема реформація вищої школи та науки. Зміни очікували й в Академію наук. Постановою від 14 червня 1921 року Українську Академію наук (УАН) було перетворено на Всеукраїнську Академію наук (ВУАН) [9, с.12]. Штат було скорочено, деякі наукові установи було передано іншим організаціям. Олександра Васильовича Фоміна 23 вересня 1921 року було обрано завідувачем кафедри ботаніки при Ботанічному саду [4, с.4]. Основне завдання кафедри полягало у вивченні флори України та її природних багатств. Співробітниками досліджувалися ліси, луки, торфовища. Територія України ґрунтовно вивчалася як в ботанічному відношенні, так і в географічному. За час функціонування кафедри було виконано значний обсяг дослідницької та наукової роботи. З 1921 по 1923 роки О.В. Фомін написав такі праці:

1. Монографія р. *Juniperus* Криму та Кавказу, що була надрукована в Ленінграді у «*Flora caucasica critica*».

2. «До вивчення торфових мохів Київщини та Чернігівщини» — надрукована в «Наукових записках», Т. I — органі дослідних кафедр у Києві.

3. Карта ботаніко-географічних районів України — надрукована у «Збірнику по районізації України» у Харкові [9, с. 402-403].

На спільному зібранні ВУАН 26 вересня було ухвалено проведення виборів стосовно професора О. В. Фоміна в дійсні члени ВУАН по кафедрі ботаніки. На черговому засіданні 3 жовтня 1921 року таємним голосуванням було обрано академіком [17].

Наприкінці року було організовано Ботанічний музей та Гербарій на чолі з О.В. Фоміним. Співробітниками цієї установи були ботаніки, котрі раніше входили до комісії з вивчення флори України. Науковці, що працювали в Ботанічному музеї та Гербарії, продовжували дослідження, які розпочали в попередні роки. Олександр Васильович мріяв організувати Ботанічний музей при Українській Академії наук ще задовго до 1921 року. У записці до комісії для вироблення законопроекту про створення Ботанічного музею при УАН від 8 серпня 1918 року професор писав: «мета Ботанічного музею при Українській

Академії наук — витворити тую необхідну наукову обстанову, серед якої повинна протікати наукова і досліднича праця морфолога, систематика та фітогеографа. Це буде тая обстановка, серед якої морфолог старасться пізнати структуру форми та закони її витворення, систематик — з'ясувати філогенетичне споріднення рослинних форм, а фітогеограф — вяснити історію походження флори країни». На початковому етапі функціонування необхідного приміщення Ботанічний музей та Гербарій не мали, хоча для того, щоб ця установа стала центром дослідження ботаніки, відповідний крок було зроблено вже в 1922 році. Олександр Васильович визначив головні завдання, щоб організувати Ботанічний музей та Гербарій, і вони полягали в тому, щоб

«1) зібрати для наукового досліду у виді гербарію рослинні форми всього світу. Така колекція істотно необхідна при дальшій конструкції природничої системи рослинного царства на підставі філогенетичного споріднення форм, а також і удосконалення других близьких дисциплін, як морфології, анатомії й ботанічної географії;

2) зібрати повну для краю колекцію палеонтологічних рослинних останків, особливо третинної епохи, а також і пізніші рослинні останки, які добуваються, наприклад, при розроблюванні торф'яників. Ці колекції дуже важні, бо ж вони послужать фундаментом при виучуванню історії розвитку флори України, що стане остаточною метою ботанічно-географічних дослідів краю;

3) зібрати цінну та цікаву в вивченні морфологічну колекцію, включаючи до неї найрізноманітніші зразки тератологічних появ, що, як відомо, мають величезне значіння при виучуванню морфології того чи іншого органу рослин, а також вяснення еволюційних шляхів розвою форми взагалі;

4) зібрати багату карпологічну колекцію місцевих і чужоземних рослин, а також і, по змозі, повну колекцію рослинних продуктів, корисних людині, як наприклад лікарські субстанції, рослинні смоли, краски та ін.;

5) зібрати дендрологічну колекцію: зразки місцевих, субтропічних, тропічних порід і нарешті тих чужоземних, які можуть успішно виростати на Україні;

До складу цих дендрологічних колекцій можна включити і дуже цікаві своєю біологією кущівники та дерева наших південних і південно-східних пуш, як наприклад, саксаул *Haloxylon Ammodendron* або види *Calligonum*, які можуть зберігатись у повному своєму об'ємі — з галузями, пнем і корінням.

Обидві останні групи колекцій мають значення як для спеціалістів-ботаніків, так і для звичайних осіб, що відвідуватимуть музей, для яких подібні колекції будуть найцікавіші.

6) зібрати колекції старих ботанічно-географічних мап, а також і тих мап, що ілюструють наші сучасні відомості про ботанічну географію всіх держав і, зокрема, України;

7) зібрати багату підручну літературу не лише з різних журналів, що виходять в світ, але й з цілої низки класичних ботанічних творів, а також і різного роду монографій родин, родів і т. ін., без чого ні систематик, ні фітогеограф не можуть вести праці»[6, с. 50-51].

Натомість науковець уважав, що установа, крім дослідницької та наукової, функції повинна виконувати ще й просвітницьку. Кожен ботанік міг скористатися колекціями музею для своїх потреб. Чим більша кількість гербарних колекцій знаходиться в музеї, тим більша їхня роль у розвитку ботанічної науки в Україні.

Організуючи Ботанічний музей та Гербарій, директор розмірковував над тим, щоб «придбати цінні гербарні колекції — це справа нелегка, через те, що цінні гарно оброблені колекції можна придбати шляхом купівлі тільки завдяки щасливому випадку, а придбати колекції шляхом обміну можливо лише при наявності гарно оброблених колекційних дублетів і то з країн та областей, що славляться оригінальністю своєї флори.

Через те для виконання першого завдання, себто зібрання гербарних колекцій, Академії наук перш усього доведеться виправити ботанічні експедиції в найцікавіші в флористичному відношенні закуточки України, а також і в південні та південно-східні степи поза межами України, наприклад, у Донську область і в надкаспійські степи, що так оригінальні своєю флорою, бо мають навіть своїх представників почасти й у флорі України» [9, с. 102-103].

Дослідження флори України було на початковому етапі. Частина території вважалася цілком не дослідженою. Працівники Ботанічного музею намагалися глибоко опанувати флору України. О. В. Фомін поставив мету, яка полягала у розробленні планомірного дослідження території. Спочатку з'ясували, що до цього було оброблено, а потім науковці почали наполегливо освоювати флору України.

О.В. Фомін говорив, що дослідження можна розділити на стадії. За його словами, «щоби вийти з цієї першої стадії досліджування й перейти до пізнішої, стадії себто до ботанічно-географічного її екологічного досліджування Флори краю, необхідно перед тим перевести критично-монографічне перероблення флори України, а це і повинен взяти на себе Ботанічний музей Академії. Для таких праць необхідний великий за обсягом матеріал, який можна одержати лише шляхом спорядження цілої низки ботанічних експедицій. Зібраний при таких експедиціях гербарний матеріал буде оброблено, а після він стане фундаментом гербарних колекцій Академії наук, а дублети цих колекцій слугуватимуть подальшому збагаченню Ботанічного музею гербарним матеріалом шляхом обміну з різними ботанічними установами Європи, Америки, Азії, Африки й Австралії» [9, с.102-103].

Олександр Васильович Фомін зумів об'єднати навколо себе колектив однодумців, які наполегливо займалися дослідженнями. Д. Зеров — консерватор та П. Оксіюк — науковий співробітник були штатними працівниками. Крім них, при Ботанічному музеї та Гербарії з 1922 року працювали нештатні співробітники: О. Фоміна, Ю. Клеопов, А. Лазаренко, А. Окснер, О. Архимович та В. Матюшенко [2, с.6-7]. Заснування Ботанічного музею потребувало значної фінансової допомоги. Уряд не асигнував належну кількість коштів, тому основним завданням ботаніків було збільшення Гербарію. Ботаніки почали складати гербарій, основою якого була колекція П. В. Сюзева. Науковець зібрав його на Галичині, під час воєнних дій. Пізніше гербарій поповнився колекціями С.І. Єгорова, Д.К. Зерова та П.Ф. Оксіюка. У 1922–1923 роках колекція збільшилася до 4500 гербарних аркушів [9, с.341].

Завідувач Ботанічного музею О.В. Фомін звернувся до різних ботаніків і ботанічних установ з проханням надіслати гербарні зразки для збільшення колекції. Брак коштів не дозволяв збільшити Гербарій шляхом закупівлі рослин. Ботаніки з різних куточків України відгукнулися, і за короткий проміжок часу колекція налічувала близько 15000 гербарних аркушів. До цього Гербарію, крім рослин Української флори, ввійшли рослини з Кавказу (О. Фомін), Туркестану

(В. Різниченко), Сибіру (Ю. Каневський), Криму та Білорусії (А. Окснер). Крім збірок співробітників кабінету, до Гербарію надійшли більші або менші колекції від таких осіб, як В. Різниченко, О. Іллічевський, Г. Неводовський, М. Дубовик, М. Левенець, Ю. Каневський, М. Гродзинський, проф. А. Ракочи, проф. Н. Гаморак, М. Підплічка, Р. Кравченко, С. Постригань, Г. Липківська, О. Сторона, а також студенти різних вищих шкіл міста Києва К. Карлаш, Биков, Ю. Манойленко, В. Сластьоненко, Д. Бондарчук. З весни 1923 року Ботанічний кабінет приступив до обміну гербарними колекціями з ботанічними установами України і СРСР. Крім гербарію квіткових рослин, було засновано також гербарій обрісників (Lichenes), над складанням якого працювали О. Архимович та А. Окснер. Завдяки наполегливій роботі ботаніків, не витративши майже ніяких коштів, гербарій було значно збільшено [1, с. 3].

Стан краєзнавства в Україні зумовив необхідність організації Всеукраїнською Академією наук Комісії краєзнавства. Вона була заснована наприкінці листопада 1922 року в Києві [19]. До її складу входили академік А.М. Лобода (від I відділу), академік О.В. Фомін й академік І.І. Шмальгаузен (від II відділу), академік М.В. Птуха (від III відділу). Перше засідання комісії в зазначеному складі відбулося 2 грудня 1922 року [9, с. 378]. Уже на другому засіданні значно збільшилася чисельність штатних працівників. За перший рік роботи відбулося 22 засідання комісії. Основним завданням, поставленим перед членами комісії, було поширення краєзнавчої роботи в Україні. Комісія повинна стати головним органом, який міг би об'єднати всі місцеві краєзнавчі організації.

За ініціативи О. В. Фоміна в 1922 році була організована науково-дослідна кафедра ботаніки [15, с. 9], яка була приєднана до Ботанічного саду, оранжерей та гербарію університету. До її складу, крім голови О. В. Фоміна, входили три наукових співробітники В. В. Фінн, М. Г. Холодний, Я. С. Модилевський [2, с.7]. За короткий проміжок часу кафедра розвинулася, були створені нові лабораторії (систематики спорових рослин, систематики квіткових рослин, фізіології, цитології, ембріології). Систематичне вивчення флори України допомогло з'ясувати нові види рослин, збільшити обсяг матеріалів. Такі зміни спонукали ботаніків до опрацювання нової критичної «Флори УРСР». У 1926 році О.В. Фомін написав монографію «Папоротеподібні (Pteridophyta) України», що пізніше ввійшла до першого тому «Флори України» [4, с. 4]. Олександр Васильович Фомін зі співробітниками намагалися займатися не лише організацією ботанічної науки, а й належну увагу приділяли підготовці молодих учених.

Науково-дослідна кафедра ботаніки, завдяки наполегливій праці її науковців, досягала вагомих звершень. За п'ять років існування вона включала декілька лабораторій: морфології, систематики квіткових, систематики спорових, геоботаніки, цитології, ембріології. Щороку в різних виданнях друкувалося багато матеріалів про флору України. Вчені весь час здійснювали екскурсії як по території України, так і за її межами. Ботанік О. В. Фомін був одним з таких ентузіастів, який досліджував папоротеподібні, голонасінні України, а також опрацював папоротеподібні Сибіру й Далекого Сходу. Восени він був відряджений до Ленінграда, де працював у гербаріях та бібліотеках Російської Академії наук.

У 1927 році науково-дослідна кафедра ботаніки була перетворена в Науково-дослідний інститут ботаніки Управління наукових установ (Упрнауки) Народного комісаріату освіти [5, с. 6]. Співробітники мали на меті розвинути в Україні

науково-дослідницьку роботу в галузі ботаніки, а також підготувати спеціалістів із морфології, цитології, ембріології, анатомії, фізіології рослин, загальної мікробіології, екології, геоботаніки. Основними завданнями, які поставлено перед працівниками установи, були такі:

- розробляти різні питання з ботаніки і в першу чергу найактуальніші, що мають найважливіше значення для культурного будівництва УСРР;
- вивчити з геоботанічного боку природні багатства рослинного світу України: лісів, боліт, луків, торфовищ, плавнів річок, озер та ін.;
- використовувати дослідження в сільському господарстві, у меліоративних роботах;
- розв'язувати наукові, теоретичні питання загального характеру з усіх галузей ботаніки, проводити наукову консультацію;
- вивчати флору України і країн-сусідів з метою видання наукових праць з цієї проблематики, складання геоботанічних карт України;
- підготувати висококваліфіковані кадри наукових співробітників і викладачів вищих навчальних закладів з відповідної спеціальності;
- навчати за геоботанічними та фізіологічними методами дослідження агрономів, лісоводів, дендрологів для підвищення продуктивності їхньої праці в науково-дослідних установах [1, с. 5].

Ботанічний кабінет (музей) і гербарій Академії наук та Науково-дослідний інститут ботаніки Упрнауки були об'єднані в єдиний Інститут ботаніки Академії наук Української СРР 1 квітня 1931 року [2, с.7]. З часу заснування Інститут ботаніки безупинно розвивався. Після того як удалося об'єднати бібліотеки, гербарні колекції, Інститут став дійсно центральною ботанічною установою республіки. Створення Інституту ботаніки стало завершальним етапом у розвитку ботанічної науки. Директором Інституту ботаніки Академії наук УРСР було призначено академіка О. В. Фоміна. Він мав на меті продовжувати поглиблене вивчення флори вищих рослин. Увесь час науковця не полишали думки про створення нової фундаментальної «Флори УРСР». З перших днів функціонування Інституту О.В. Фомін приступає до її випуску на основі зібраних матеріалів про папоротеподібних і голонасінних території України. Крім цього, співробітниками Інституту було надруковано низку монографій з дослідження флори УСРР [5, с.7].

У січні 1934 року до Інституту ботаніки Академії наук УСРР було приєднано шість кафедр біоботанічного циклу — фізичної фізіології рослин (зав. М.Г. Холодний), хімічної фізіології (зав. В.М. Любименко), генетики рослин (зав. А.О. Сапегін), біології рослин сільського і лісового господарства (Є.П. Вотчал), систематики квіткових рослин (В. І. Липський) й акліматизації з акліматизаційним садом (М. Ф. Кашенко), а у 1936 році була приєднана кафедра селекції та генетики акад. Т. Д. Лисенка [2, с. 7].

Перший директор Інституту ботаніки Академії наук УСРР Олександр Васильович Фомін помер 16 жовтня 1935 року, так і не побачивши першого тому «Флори УРСР» [3, с. 565]. Його життєвий шлях тісно пов'язаний з розвитком флористичних досліджень в Україні. Флорист зі своїми колегами завдяки наполегливій науково-дослідній і організаційній роботі зумів з кафедри ботаніки створити могутню установу. Сам же, досягнувши величезних успіхів, пройшов шлях від завідувача кафедри ботаніки до директора Інституту ботаніки Академії наук ВУАН. Науковець був членом Комісії зі створення законопроекту про

заснування Української Академії наук у Києві (1918), членом Комісії для організації установ при Фізично-математичному відділі (1918-1919), головою Комісії для вивчення флори України (з 1919), керівником ботанічного кабінету-музею та гербарію Академії, академіком Фізично-математичного відділу УАН (з 1921), головою Кафедри ботаніки при ботанічному саду (з 23.IX.1921), членом Комісії для вивчення природних багатств України [9, с. 511-512].

Отже, ботанік О.В. Фомін зробив вагомий внесок у заснування Інституту ботаніки УАН. Комісію з вивчення флори України на чолі з О. В. Фоміним можна вважати початковим етапом організації ботанічної роботи в УАН. Якщо на початку існування флористичних досліджень більше уваги приділяли вищим рослинам, то співробітники комісії намагалися працювати з нижчими (споровими). Вивчення лишайників, мохів, водоростей, грибів велося на всій території України. Олександр Васильович займався підготовкою молодих спеціалістів, які пізніше стали провідними флористами в різних галузях ботаніки. У Ботанічному кабінеті (музеї) й гербарії Академії наук та Науково-дослідному інституті ботаніки Упрнауки, що також очолював О. В. Фомін протягом усієї їхньої діяльності продовжувалася наукова робота і підготовка наукових кадрів. Інститут ботаніки Академії наук ВУАН, завдяки академікові О.В. Фоміну, став осередком ботанічної науки в Україні, який об'єднав багато відомих учених морфологів, ембріологів, фізіологів рослин, геоботаніків, екологів та інших.

Список використаної літератури

1. Зеров Д. К. Ботанічні колекції та музеї / Д. К. Зеров // Український ботанічний журнал. — 1924. — Т. II. — №1. — С. 3-7.
2. Зеров Д. К. Двадцятиріччя Інституту ботаніки Академії Наук Української РСР / Д.К. Зеров // Український ботанічний журнал. — 1956. — Т. XIII. — №1. — С. 6-16.
3. Зеров Д. К. Олександр Васильович Фомін — перший директор Інституту ботаніки АН УРСР / Д. К. Зеров // Український ботанічний журнал. — 1969. — Т. XXVIII. — №5. — С. 560-565.
4. Зеров Д. К. Олександр Васильович Фомін / Д.К. Зеров. — К.: Український ботанічний журнал. — 1936. — №7 (15). — С. 3-5.
5. Зеров Д. К. Інститут ботаніки Академії наук УРСР / Д.К. Зеров, Я.С. Модилевський // Ботанічний журнал АН УРСР. — 1947. — Т. IV. — №3-4. — С. 5-16.
6. Із записки О.В. Фоміна до комісії для вироблення законопроекту про створення ботанічного музею при УАН. — Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — К., 1921. — С. 50-53.
7. Із записки О.В. Фоміна до комісії для вироблення законопроекту про Ботанічний сад при УАН. — Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — С. 54-56.
8. Історія Академії наук України. 1918-1993. — К.: Наук. думка, 1994. — 318 с.
9. Історія Академії наук України: 1918-1923. Документи і матеріали / [упоряд. В. Г. Шмельов та ін.; ред. кол.: П. С. Сохань та ін.]. — К.: Наук. думка, 1993. — 375 с.
10. Історія Академії наук України: 1924-1928. Документи і матеріали / [відп. ред. В. А. Кучмаренко]. — К., 1998. — 762 с.
11. Історія Національної академії наук України 1929-1933. Документи і матеріали. — К.: Національна академія наук України, 1998 — 543 с.
12. Пояснювальна записка Міністерства народної освіти та мистецтва Ради Міністрів Української держави до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — Історія Академії наук України: 1918-1923. Документи і матеріали /

- [упоряд. В. Г. Шмельов та ін.; ред. кол.: П. С. Сохань та ін.]. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 148-161.
13. Проект закону про заснування Української Академії наук у м. Києві. — Центральна наукова бібліотека НАН України імені В.Вернадського (далі ЦНБ НАН України). — ІА. — Ф. 251. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 29-31.
  14. Ситник К. М. Академія наук і ботаніка / К. М. Ситник // Український ботанічний журнал. — 1993. — Т.50. — №6. — С. 5-12.
  15. Ситник К. М. Інститут ботаніки: історичний поступ, творчість, завдання (до 70-річчя від дня заснування) / К. М. Ситник // Український ботанічний журнал. — 1991. — Т.48. — №6. — С. 9-11.
  16. ЦНБ НАН України. — ІА. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 26226. — Арк. 1.
  17. Там само. — Спр. 26228. — Арк. 1.
  18. Там само. — Спр. 26230. — Арк. 5.
  19. Там само. — Спр. 26265. — Арк. 1.

Ю.О. Кривенко

ПРЕДПОСЫЛКИ СОЗДАНИЯ ИНСТИТУТА БОТАНИКИ АН УКРАИНЫ

В статье отражен путь создания А. В. Фоминым Института ботаники АН УССР и первые годы функционирования под его руководством.

Ключевые слова: ботаника, А. В. Фомин, Академия наук УССР, Институт ботаники АН УССР, флористические исследования, гербарий.

Y.O. Kryvenko

PREMISES OF FOUNDING THE BOTANY INSTITUTE OF UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES

The article is devoted to the foundation of Botany Institute of Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic by O.V. Fomin and the first years of its operating under his guidance.

Keywords: botany, O.V. Fomin, Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, Botany Institute of Academy of Science of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, floristic researches, herbarium.

Надійшла до редакції 7 лютого 2012 року

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ МЕРЕЖІ В УСРР В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-ИХ РОКІВ

Аналізуються особливості становлення державних, партійних, кооперативних, професійних та інших громадських книжкових видавництв в УСРР у першій половині 20-их років ХХ століття в контексті соціокультурних умов того часу.

Ключові слова: *видавництво, друкована продукція, ідеологія, книга, книгопоширення, література.*

Уважаючи одним із показників культурного розвитку держави кількість виданих книг та наявність розгалуженої мережі книговидавничих установ, радянський уряд приділяв велику увагу організації видавництв, друкарень, книжкових магазинів і бібліотек. Нині, враховуючи історичний досвід 1920-их років, необхідно створити належні умови для видавничої діяльності, що сприятиме інтелектуальному та духовному зростанню нації, її поступальному руху вперед, до надбань світової цивілізації.

Деякі аспекти діяльності видавництв були досліджені радянськими істориками. Проте в наш час існує необхідність об'єктивного аналізу й нового погляду на цю проблему. Її необхідно розкривати з урахуванням сучасного трактування періоду 1920-их років, а це вимагає подальшого переосмислення критеріїв в оцінюванні діяльності видавництв.

У цій статті автор ставить за мету показати вплив державної політики на формування книговидавничої справи в УСРР в першій половині 1920-их років.

У рамках нової економічної політики наприкінці 1921 року Всеукраїнське державне видавництво (ВДВ) було позбавлене свого монопольного положення в галузі книгодрукування. Згідно з положенням «Про роботу радянських, партійних, кооперативних і приватних видавництв» [24, арк.11], влада сприяла активізації самостійної видавничої діяльності радянських, професійних, партійних органів і дозволила діяльність приватних видавництв і вільний продаж книжок [4, с.64]. Діяльність приватних видавництв зумовлювалась необхідністю повернути додаткові кошти до книговидавничої справи та збільшити випуск книжкової продукції [9, с.67]. Але, зважаючи на те, що видавнича справа являла собою одну з «командних висот» соціалізму, допускаючи до неї приватний капітал, радянська держава зовсім не збиралася поступатися тут своїми позиціями. Приватні видавництва могли виникати і діяти лише за певних умов, у рамках правил, установлених урядом, що мали на меті захистити інтереси держави й ідеологічні засади радянського суспільства [10, с. 94].

Приватні видавництва в основному працювали для забезпечення книжкового ринку україномовною літературою. Як зауважив І. Кулик, «Рух», «Друкар», «Слово» — це три кити, на яких тримається українська спільнота. У видавничій галузі вони успішно конкурують з Держвидавом, що, безперечно, створює велику загрозу завоювання ними масового читача» [14, арк.31]. Тому, щоб створити

«нездорову» конкуренцію для вищезгаданих видавництв і поступово витіснити їх з книжкового ринку, було створено низку державних українських видавництв [26, арк.98, 115].

Зокрема, у січні 1922 року відбулася реорганізація видавничого і книготорговельного апарату Всеукраїнського державного видавництва. Всеукрвидав змінює назву на Державне видавництво України (ДВУ) й значно розширює свою діяльність, залишаючи за собою право контролю, координування, забезпечення матеріально-технічними засобами всіх видавництв УСРР [13, с.72]. Тобто ДВУ наслідувало всі права свого попередника в галузі видання та розповсюдження творів друку [2, с.622].

Основне місце щодо назв в продукції видавництва посідав підручник, що цілком відповідало монопольному праву ДВУ на його видання [5, с.29]. Також особливо велику роль відіграло ДВУ у випуску книг із соціально-політичної тематики. В книжковій продукції УСРР продукція ДВУ щодо назв становила: у 1923/1924 роках — 14,98%, у 1924/1925 роках — 24,93%, у 1925/1926 роках — 14,59%; щодо тиражу — у 1923/1924 роках — 27,81%, у 1924/1925 роках — 45,95%, у 1925/1926 роках — 40,58%. Однак кількість назв не забезпечувала ДВУ місця абсолютного монопольного видавця в Україні, тільки цифри щодо тиражу залишали за видавництвом перевагу в загальній продукції УСРР [5, с.30].

Літературу вузькопрофільного характеру друкували відомчі видавництва [13, с.79]. Зокрема, в лютому 1922 року в Харкові за рішенням Колегії Всеукрвидаву при Наркомздорів'ї УСРР було створено Всеукраїнське видавництво медичної літератури «Наукова думка». Крім наукових книг, тут видавались науково-популярні брошури з питань санітарії і гігієни (у 1923 році видало «Соціальну гігієну» Френкеля [27, арк.78]), а також журнали відповідної тематики. Якщо у 1923/1924 роках видавництво випустило 4 назви тиражем 11,2 тис. прим., то у 1924/1925 роках 100 назв тиражем 28,9 тис. прим. [33, арк.24].

При Наркомосі УСРР 1 лютого 1923 року створюється видавництво «Шлях освіти» («Путь просвещения»), яке спеціалізувалось на виданні політосвітньої, педагогічної, відомчої (офіційної) літератури [4, с.110, 449]. Видавництво випускало й журнали: «Шлях освіти», «Путь к Коммунизму», «Ученые записки», «Радянська освіта» [27, арк.19]. Усього протягом 1923 року воно видало 187 назв тиражем 1184000 примірників. З них українською мовою — 55 назв (29%) тиражем 365000 прим. [11, с.127].

Правову літературу, законодавчі кодекси — трудовий, кримінальний, земельний, цивільний, акти союзного законодавства випускало «Юридичне видавництво Народного Комісаріату Юстиції УСРР» [8, с.59], яке було організовано в 1923 році [4, с.449]. Книжки юридичного видавництва мали порівняно високий тираж, який з 3,8 тис. у 1923/1924 роках зріс до 7,2 тис. у 1925/1926 роках [5, с.36].

Та серед відомчих видавництв найактивнішою видавничою діяльністю відзначались економічно-фінансові заклади та установи транспорту й зв'язку (444 назви з 923 та 827,1 тис. прим. з 2199,0 тис. прим. — для 1923/1924 років; 508 назв з 1182, 1002,2 тис. прим. з 4054,3 тис. — для 1924/1925 років й 533 назви з 1422, 1080,6 тис. прим. з 4163 тис. 1925/1926 років) [5, с.36].

На початку жовтня 1922 року на пайових кооперативних засадах при Харківському губкомі КП(б)У було створене [22, арк.1] Харківське кооперативне

видавництво «Пролетарий», яке на поч. 1924 року реорганізується у Всеукраїнське кооперативне видавництво «Пролетарий» [32, арк.8]. На початковому етапі своєї діяльності видавництво в основному спеціалізувалося на науково-популярній літературі. У серпні 1923 року почало видавати літературу для сільського господарства, забезпечувало книгами з соціально-політичної тематики майже всі радянські установи Харківської губернії й більшість міст України. Але Агітпроп ЦК КП(б)У в 1923 році, констатуючи «відсутність у видавничій діяльності плану і систематичності, відсутність необхідного узгодження з іншими державними та партійними видавництвами України у видавничій роботі, недостатню кількість виданої марксистської літератури, ухил в сторону видання ходових ринкових книг та прояв нездорової конкуренції з державним видавництвом РСФРР», постановив: «зосередити увагу на основній марксистсько-ленінській» [25, арк.76] та соціально-економічній літературі й соціальній белетристиці». Крім того, заборонено видавництву друк літератури для села та друк будь-якої літератури українською мовою. Також з плану видавництва було вилучено видання підручників. Видавничі плани «Пролетария» затверджував Агітпропом ЦК КП(б)У [25, арк.136; 32, арк.34].

У середині 1920-х рр. «Пролетарий» видавав 30% усієї книжкової продукції видавництв УСРР й став провідним партійним видавництвом України [32, арк.4]. 75% видань «Пролетария» припадало на марксистсько-ленінську й науково-популярну літературу [8, с.55], тобто ті видання, які в першу чергу використовувалися для пропаганди ідей марксизму-ленізму, політики партії та держави.

Протягом 1922-1925 років значну кількість літератури з питань марксизму-ленізму для широких мас видавали й інші партійно-кооперативні видавництва, створені під керівництвом губкомів партії: у Харкові — «Рабочий Донбасса» (на базі якого було створене видавництво «Український робітник» [30, арк.9]), у Києві — «Більшовик», Бахмуті — «Донбас», в Одесі — «Комуніст», які видавали агітаційно-пропагандистську книжку [11, с.119]. Ці видавництва друкували книги науково-популярної тематики, періодичні видання, художню літературу для культосвітніх організацій [13, с. 75].

У січні 1923 року на базі сектора друку ЦК ЛКСМ України з ініціативи IV Всеукраїнської наради політпросвіт, яка відбулася в 1922 році, у Харкові було організоване видавництво «Молодий робітник» («Молодой Рабочий») [4, с.444], яке випускало книги для молоді. План видавництва затверджував Агітпроп ЦК КП(б)У [25, арк.15]. Та 25 червня 1924 року видавництво «Молодий робітник» було злито з видавництвом «Червоний шлях» [4, с.444].

У становленні видавничої системи в Україні також варто відзначити діяльність «Книгоспілки» — Всеукраїнського кооперативного, книготорговельного і видавничого об'єднання. Відродження видавництва припадає на 21 листопада 1922 року, коли організаційними зборами упорядників був прийнятий статут, а також вибрані члени правління видавництва [20, арк.7]. «Книгоспілка» ставила собі за мету сприяти розвитку національного книговидання, вивчаючи потреби населення України в книзі. Тому книжкова продукція видавництва відповідала насамперед запитам сільського населення України. Видавництво випускало масову літературу з питань кооперації, сільськогосподарського виробництва, підручники, художню літературу,

суспільно-політичні видання [8, с. 56-57]. Література, видана «Книгоспілкою», ділилася на 14 основних серій, серед них — українознавство, «Красне письменство», критика та історія літератури, кооперація та економіка, дитяча, театральна й ін. [21, арк. 2].

У середині 1920-их років «Книгоспілка» за тиражами займала друге місце в УСРР, а за кількістю випущених назв книг третє місце після ДВУ і «Пролетарія». Щодо назв помітно таку тенденцію: якщо для продукції 1923/1924 років художня й підручна література стояли на перших місцях, то вже 1924/1925 років видавництво зосереджується на виданні масової літератури [5, с.31].

На базі видавництв ВУРПС «Укрпрофвидав» та «Робітник Донбасу» постановою II Всеукраїнського з'їзду профспілок у 1924 році в Харкові було організовано спеціалізоване видавництво «Український робітник» [31, арк.187; 4, с.446]. Свою продукцію видавництво випускало українською, російською та іншими мовами [16, арк.1]. Уся література видавництва розподілялася за серіями: професійна, белетристика, підручники, різне. Видавництво випускало також і журнали профспілкової та культосвітньої тематики. Частина видань виходила у вигляді бібліотечок. В них висвітлювалася історія профспілкового руху, його завдання, питання ідейного і трудового виховання робітничого класу УСРР [8, с.58]. До 1925 року видавництво друкувало книжки виключно російською мовою. Зокрема, у 1923/24 р. видавництво видало 39 назв обсягом 136, друк. арк., тиражем 408,5 тис прим.; у 1924/1925 роках — 60 назв обсягом 243,8 друк. арк., тиражем 596 тис. прим. [5, с.34].

Потреби в художній літературі задовольняла низка видавництв письменницьких угруповань України. Так, 2 квітня 1923 року засноване видавництво «Гарт» [19, арк. 17 зворот] та видавництво спілки селянських письменників «Плуг». Члени спілки «Плуг» прагнули об'єднати селянських письменників, які «...грунтуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріатом, ідуть разом з останнім до утворення нової соціалістичної культури й ширять ці думки серед селянських мас України без різниці національності» [6, с.244]. У 1925 році відділ друку ЦК констатував, що «Плуг» розвинув велику діяльність у галузі видавництва. В основному видавництво видавало художню літературу для всіх вікових категорій населення, а також книги з літературознавства та мистецтвознавства. За мовною ознакою видавництво орієнтувалося на видання українською, російською та німецькою мовами [23, арк.1-2].

З 1922 року почало функціонувати видавництво Академії наук, що спеціалізувалося на випуску наукової літератури з різних галузей знань [8, с.58-59]. Видавництво випускало періодичні й неперіодичні видання. З неперіодичних видань — «товсті історичні монографії, присвячені далекому минулому України, окремим її містам або районам, діячам, важливим подіям». З періодичних видань головні — науковий двомісячник з українознавства «Україна» за редакцією М.С. Грушевського і «Записки історично-філологічного відділу» за редакцією голови відділу вченого-філолога академіка А. Кримського [33, арк.14], який очолив і редакційно-видавничу комісію [12, с.46]. Якщо в 1923/1924 роках продукція УАН становила 16 назв, 147,5 друк. арк., тиражем 22 тис., то у 1924/1925 роках — 28 назв, 158,1 друк. арк., тиражем 78,4 тис. примірників. Свої видання випускало українською мовою [5, с.37].

Особливість розвитку книговидавничої справи у 1922-1923 роках полягала в тому, що саме в цей час були зроблені перші кроки до типізації видавництв УСРР за видами літератури й обслуговування певних категорій читачів. Типізація видавництв мала на меті підвищити якість видаваної літератури стосовно попиту окремих категорій читачів. Намагання деяких видавництв до універсалізму вважалось негативним явищем [3, с.224-225].

Період 1924-1925 років у розвитку книговидавничої справи в УСРР характеризується загальним посиленням контролю за діяльністю видавництв, їх концентрацією і більш чіткою типізацією. Для посилення контролю над діяльністю видавництв ЦК КП(б)У на початку 1924 року вирішує провести повну централізацію видавничої галузі, згідно з якою усі великі видавництва повинні були об'єднатися в один центр [18, арк.20].

Першим заходом було укрупнення видавництв. Так, з метою випуску літератури українською мовою, замість невеликих видавництв «Шлях освіти», «Знання», «Плуг», «Гарт», «Космос» (Берлін), «Молодий робітник», «Червоний шлях» та деяких інших, у 1924 році створено велике радянсько-партійне видавництво Наркомосвіти УСРР «Червоний шлях» [7, с.24; 4, с.444; 17, арк.3]. Знаходилось воно у Харкові, філії були в Києві, книжкові магазини — в Харкові, Києві, Одесі. Видавництво вважалось державною політико-просвітньою організацією, було організоване як пайове товариство, засновниками якого були ЦК КП(б)У та Наркомос УСРР, повинне було видавати українською мовою літературу, розраховану на робітників, селян і трудову інтелігенцію, а саме: класичну й популярну марксистську літературу, книги з теорії та практики ленінізму, пролетарську художню белетристику, бібліотеки самоосвіти, спеціальну бібліотеку для села і робітників, агітаційну та політико-просвітню літературу й періодичні видання ЦК КП(б)У і Наркомосвіти УСРР [29, арк.77].

З метою видання літератури українською мовою для молоді при видавництві «Червоний шлях» на базі видавництва «Молодий робітник» був створений юнсектор, який запланував у 1924 році випуск майже 100 назв книг для молоді [28, арк. 20].

За короткий період видавництво випустило низку серій: бібліотечка ленінізму, «Ленінський призив», бібліотечка з художньої літератури [11, с.125], «Бібліотечка селянина», «Бібліотечка природознавства», «Бібліотечка малограмотного» та брошури антирелігійного змісту [10, с.95]. Та в кінці 1924 року ЦК ставить питання про об'єднання видавництва «Червоний шлях» з ДВУ [28, арк.34]. За рішенням відділу друку ЦК КП(б)У від 28 січня 1925 року видавництво «Червоний шлях» навесні цього ж року було об'єднано з Держвидавом України [4, с.445]. Також у 1924 році відділ друку ЦК скорочує кількість відомчих видавництв [28, арк.11].

Злиття дрібних видавництв у великі видавничі центри привело до зменшення кількості видавництв в УСРР. Якщо у 1922-1923 роках в УСРР діяло 49 видавництв, у тому числі 23 державних, 4 партійних, 5 профспілкових, 10 кооперативних і 7 приватних [15, арк.85] (за даними Білозуба — понад 100 у 1922 році [1, с.215]), то у 1924 році їх стало 38, у тому числі 19 державних, 3 партійних, 1 профспілкове, 10 кооперативних і 5 приватних [3, с.225; 9, с.69]. Хоча, за даними Наркомпросу УСРР, станом на 1 квітня 1924 року в Україні діяло 56 видавництв, з них: 25 державних, 14 партійних, 3 професійних, 4 кооперативні і

10 приватних [4, с.111; 6, с.336]. Розбіжності в кількості видавництв пояснюються недосконалістю методики статистичного обліку (філії великих видавництв вважали за самостійні).

У 1925 році відділ друку ЦК знову порушує питання про централізацію книжкової справи та розмежування видавничих функцій між видавництвами. Звісно, центральне місце у випуску книжкової продукції відводилось ДВУ. Видавництво «Український робітник» розраховувалось на робітничого читача, а видавництво «Пролетарий» мало бути єдиним видавництвом в Україні, що випускає книжки російською мовою [30, арк.9].

У лютому 1925 року була прийнята постанова Оргбюро ЦК РКП(б) «Про періодичну літературу для селян», яка намітила конкретні заходи для розширення видання літератури для села. Питання про необхідність упорядкування видання сільськогосподарської літератури було поставлене в доповідній записці Наркомзему УСРР Раднаркому УСРР від 24 травня 1924 року. В квітні 1924 року було ліквідовано видавничий відділ при НКЗ УСРР, а на початку 1925 року на його базі було створене Всеукраїнське сільськогосподарське видавництво «Радянський селянин» (у формі пайового товариства, за умови, що Наркомзем зі свого боку вносить не менше ніж 50% паїв по відношенню до всього капіталу [31, арк.119]. 3 липня пленум сількомісії ЦК КП(б)У затвердив список пайовиків видавництва [31, арк.229] та статут [31, арк.144]. У грудні 1926 року Колегія Наркомзему УСРР відзначила, що за короткий час «Радянський селянин» стало основним (48,6%) у республіці видавництвом сільськогосподарської літератури [4, с.449].

Отже, якщо в 1922-1923 роках радянська влада робить «перші кроки» до типізації видавництв УСРР за видами літератури й обслуговуванню певних категорій читачів, то період 1924-1925 років у розвитку книговидавничої справи в УСРР характеризується загальним посиленням контролю за діяльністю видавництв, їх концентрацією і більш чіткою типізацією. Провідним видавництвом цих років стало Державне видавництво України (ДВУ), яке розгорнуло «плідну діяльність» із забезпечення книжковою продукцією читачів України. ДВУ (єдине з видавництв республіки) залишалось універсальним з орієнтацією на видання навчальної літератури й стало «важливим осередком української радянської культури, одним із найбільших центрів пропаганди ідей марксизму-ленінізму». «Пролетарий» призначався для видання марксистсько-ленінської та науково-популярної літератури російською мовою. Книжкова продукція «Книгоспілки» відповідала насамперед запитам сільського населення України. Видання «Украинского рабочего» призначалися для робітничого класу і профспілкових організацій України. Радянсько-партійному видавництву «Червоний шлях» доручалося видання суспільно-політичної, марксистсько-ленінської літератури українською мовою, а також науково-популярної й художньої літератури, книг для села, періодичних видань ЦК КП(б)У і Наркомосвіти України. Видавництво «Радянський селянин» випускало літературу для села. Видавництво «Наукова думка» спеціалізувалася на випуску медичної літератури. Інші видавництва УСРР також більш чітко визначили характер своєї друкованої продукції та коло читачів. Запроваджуючи процес класифікації видавництв, радянська держава прагнула монополізувати й централізувати видавничу галузь в Україні.

Список використаної літератури

1. Білозуб В. Розвиток видавничої справи в республіці / В. Білозуб //Українська радянська культура: Зб. статей. — К.: Політвидав, 1957. — С. 215.
2. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. — К., 1922. — Ч. 38. — Вересень. — С. 622.
3. Книга і друкарство на Україні / За ред. П.М. Попова. — К.: Наук. думка, 1965. — 315 с.
4. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. материалов 1917-1941. — К.: Наук. думка, 1985. — 478 с.
5. Козаченко А. Книжкова продукція УСРР (1923-1926) / А. Козаченко // Бібліологічні вісті. — 1927. — № 2. — С. 24-45.
6. Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927: Збірник документів і матеріалів / Укл. Ю.Ю. Кондуфор. — К.: Наук. думка, 1979. — 666 с.
7. Меженко Ю. Українська книжка часів Великої революції/Ю. Меженко. — К., 1928. — 32 с.
8. Молодчиков О.В. Книга радянської України / О.В.Молодчиков. — К.: Політвидав, 1974. — 176 с.
9. Молодчиков О.В. Книгоиздательское дело в Украинской РСР (1917-1960 гг.) / О.В.Молодчиков. — Книга: исследования и материалы. — К.: Держвидав, 1961. — Вып. 5. — С. 57-88.
10. Подгорнова А.И. Советское книгоиздание в 20-е годы / А.И. Подгорнова. — М.: Наука, 1984. — 109 с.
11. Радченко С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б)У в 1918-1925 гг. / А. Радченко. — К.: Наук. думка, 1989. — 337 с.
12. Радченко А. Флагман наукового книговидання: Видавництво «Наукова думка» / А. Радченко // Вісник Національної академії наук України. — 2007. — Вип. 12. — С.46-48.
13. Скрипник Т.О. Становлення видавничої системи в Українській РСР / Т.О. Скрипник // Теорія та історія радянської книги на Україні: Зб. наук. праць / Ред. кол. Б.П. Ковалевський (від. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 66-82.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України). — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 922. — 79 арк.
15. Там само. — Оп. 5. — Спр. 76. — 191 арк.
16. Там само. — Ф. 174. — Оп. 2. — Спр. 10. — 48 арк.
17. Там само. — Ф. 178. — Оп. 1. — Спр. 165. — 30 арк.
18. Там само. — Спр. 197. — 98 арк.
19. Там само. — Ф. 271. — Оп. 1. — Спр. 103. — 16 арк.
20. Там само. — Ф. 292. — Оп. 1. — Спр. 24. — 14 арк.
21. Там само. — Спр. 47. — 43 арк.
22. Там само. — Ф. 555. — Оп. 1. — Спр. 49. — 102 арк.
23. Там само. — Спр. 429. — 18 арк.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 749. — 116 арк.
25. Там само. — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 1770. — 172 арк.
26. Там само. — Спр. 1771. — 208 арк.
27. Там само. — Спр. 1775. — 136 арк.
28. Там само. — Спр. 1847. — 40 арк.
29. Там само. — Спр. 1848. — 81 арк.
30. Там само. — Спр. 2011. — 66 арк.
31. Там само. — Спр. 2013. — 253 арк.
32. Там само. — Спр. 2263. — 70 арк.
33. Там само. — Спр. 2695. — 71 арк.

В.К. Молоткина

**СТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ИЗДАТЕЛЬСКОЙ СЕТИ В УССР
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1920-ЫХ ГОДОВ**

Анализируются особенности становления государственных, партийных, кооперативных, профессиональных и других общественных книжных издательств в УССР в первой половине 20-ых гг. XX столетия в контексте социокультурных условий того времени.

Ключевые слова: *издательство, печатная продукция, идеология, книга, книгораспространение, литература.*

V.K. Molotkina

**THE FORMATION OF THE SOVIET PUBLISHING NETWORK
IN THE UKRAINIAN SSR IN THE FIRST HALF OF THE 1920S**

The peculiarities of formation of state, party, cooperative, professional and others public publishing houses in Ukraine in the first half of the 1920s in the context of social-cultural conditions of that time are analyzed.

Keywords: *publishing, print production, ideology, book, book distribution, literature.*

Надійшла до редакції 6 березня 2012 року

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЧОЇ КУЛЬТУРИ ТА ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА В НАЗВАХ ТВАРИН

У назвах тварин акумульовані характеристики збиральництва, рибальства, полювання, скотарства, землеробства та інших етапів розвитку виробничої культури та історії людства, назви етносів, священнослужителів, зброї та знарядь для захисту, назв знарядь і предметів праці, грошей, роду занять і професій.

Ключові слова: назви тварин, етноси, знаряддя та предмети праці, гроші, професії, суспільна ієрархія, богослужіння.

Народні назви характеризують не лише особливості біології тварин, а й етапи розвитку виробничої культури та історії людства. Найважливішими у хронологічній послідовності серед сходинок розвитку виробничої культури вважають збиральництво, рибальство, полювання, скотарство, землеробство. Серед народних назв на позначення **Вовка** *Canis lupus* L. є — **костожер**, **лупіжник**, **одорак**, **пітекурник** [26]. Найдавнішими серед цих теріонімів є назва **пітекурник** і **костожер**, які могли виникнути саме на етапі збиральництва й полювання, тому що в них закладена інформація про вовка як звіра, що роздирає та жере. Наступні етапи (скотарство, землеробство) зумовили появу нових назв — **лупур** [11]; **луп**, **лупич**, **лупіжник** [26], які походять від **луп** «грабунок, здобич із грабунку»; **лупити** «пожадливо їсти, обдирати», **лупир** «шкуродер»; **луп'яр** «живодер» тощо та **драбіжник** «розбишака», адекватних одній з найважливіших проблем скотарів того часу. Сучасна назва **вовк**, очевидно, відбиває характерні особливості хижака як страшної істоти, відлюдника, грабіжника, хижака, що роздирає. Теріонім **бирюк** [27] на позначення вовка зумовлений значенням слова **бирюк** «відлюдник, вовк».

Назви професій, роду занять досить широко використовувались у зоологічній номінації. Найчастіше тварин уподібнювали до коваля, наприклад, птаха **Вівчарик-ковалик** *Phylloscopus collybita* Vieill., у народі називають — **ковалик** [28]. Решта назв тварин цієї тематичної групи мають прозору етимологію, наприклад, **Посмітюха** *Galerida cristata* L., **орач** [12]; **Одуд** *Upupa epops* L., **жандарик** [13]; **Очеретянка велика** *Acrocephalus arundinaceus* L., **швачка** [21]; **Галстучник** *Charadrius hiaticula* L., **кравець** [21]; **Рибалочка голуба** *Alcedo atthis* L., **риболов** [21]; **Окунь кам'яний** *Serranus scriba* L., **писар** [7]; **М'якотілка руда** *Cantharis fusca* L., **доктор** [29]; **Борошноїд рудий** *Laemophloeus testaceus* Fabricius, **мірошник** [29]; **Гробарик звичайний** *Necrophorus vespillo* L., **могиляк гробар** [29]; **Кравчик звичайний** *Lethrus apterus* Laxmann, **стригун** [29].

Деякі народні зооніми пов'язані із назвами предметів праці — **Гагара** *Gavia Forster*, **кожара** [10]; **Совка зернова польова** *Nadena basilinea* F., **мarmorка** [29]; **Ковалики** *Elateridae*, **дротяний черв'як** [29]; **Каракатиця** *Sepia* L., **сенія** [13].

Майже у всіх народів частини тварин слугували мірилом цінності і виконували функції грошей — **Білка** *Sciurus vulgaris* L., **вивірка** [3]; **Куниця**

лісова *Martes martes* L., **куна** [28]; **Порцелянка грошова** *Syptraea moneta* L., **грошівка** [22] та ін.

Народні назви тварин акумулювали в собі позначення груп людей, об'єднаних спільними ознаками, — рід, плем'я, народність, народ, нація: **Чибіс** *Vanellus vanellus* L., **циганка, турецька птаха** [6]; **Лин звичайний** *Tinca tinca* L., **циганська риба** [11]; **Анчоус європейський**, або **Хамса** *Engraulus encrasicolus* L., **москаль** [10]; **Йорж звичайний** *Acerina cernua* L., **хохол** [14]; **Тарган рудий** *Blatella germanica* L. **прус, прусак** [29]; **Тарган звичайний**, або **чорний** *Blatta orientalis* L. **шведь, прусакъ** [29], **москаль, швед** [29].

Частина тварин дістали зооніми від назв зброї та знарядь для захисту — **Осетер довгорилий**, або **Севрюга** *Acipenser stellatus* Pall., **шпага** [14]; **Чехоня** *Pelecus cultratus* L., **шабля** [4]; **Щитоноска зелена** *Cassida viridis* L., **шоломик зелений** [29]; **Белемніти** *Belemnites* Lister, **громова стріла, громова куля** [6].

Деякі аспекти зазначеної проблеми у свої роботах розглядали Л. С. Берг, В. Т. Коломієць, І. В. Марисова, І. І. Турянин, В. В. Куйбіда та інші [1,15,16,17,26], однак її комплексний аналіз остаточно ще не зроблений. У зв'язку з вищесказаним вибрана тема дослідження є *актуальною*.

Метою цієї статті є аналіз взаємозв'язків між народними назвами тварин і людей у суспільній ієрархії та богослужінні.

Частина народних назв тварин беруть свій початок від позначень ієрархічного положення людей у суспільстві, назв міфофауни тощо. Зокрема, невеличку пташку **Королька жовтоголового (золотомушку)** *Regulus regulus* L. у народі називають **король, королік, миший краль, пташиний краль** [11]; **царик, царьок** [26]. Народні назви можуть бути пов'язані з легендою про те, як Бог призначив орла королем птахів, а золотомушку — корольком чи царьком [2]. Легенда та назви виникли на основі асоціації золотаво-червоної плями на голові *золотомушки* (рос. «золотая родинка») з короною царя та «королівськими замашками пташки» — відомо, що корольок, як і вивільга, п'ють росу. Ця думка підтверджується етимологією народної назви **Горихвістки звичайної** *Phoenicurus phoenicurus* L., **королець** [11]. Народна назва походить від *король* і зумовлена тим, що у шлюбному вбранні самця горихвістки лоб виділяється своїм білим забарвленням подібно до королівської корони. У **Кропивника**, або **Волового очка** *Troglodytes troglodytes* L., немає такої яскравої королівської корони, як у золотомушки чи горихвістки, але аналогічних народних назв чимало: **король, королік, крілик**, [11]; **мишачий король** [18]; **мишокрилик, миший кріль, царик, ломовий королік** [28]. Ці давні народні назви можуть бути пов'язані зі світлими «бровами» у дорослих кропивників, які під час настовбурчування пір'я на голові нагадують корону. Спільним для **Золотомушки** та **Волового очка** є їхній незначний розмір (біля 9-10 см) і спільна легенда про пташиного короля, про яку не згадує Г. Булашев [2], але подано у словникові [11]. За В. Далем, лексема *королекъ* «князекъ, бѣлая мышь, бѣлый воробей, ласточка; бѣлый или пестрый соболю, куница; осетръ съ икрою тѣльного цвѣта; бѣлый кроликъ», «сельдь вожакъ, передовая рыбка, матка; если она погибнетъ, то весь косякъ (стая, руно) разбивается и не доходит до мѣста» тощо [8]. На ґрунті синонімічного стосунку до первісного значення слова *королік* виникла назва **рихтарик** [13] на позначення

кропивника. Орнітонім походить від лексеми *рихтарик* «війт, суддя, сільський староста».

Барабуля звичайна *Mullus barbatus* L., *султанка, султанъ-балик* [4] — назва походить від слова *султан* «титул монарха у країнах Сходу»; «оздоба з пучка пір'я або кінського волосу на головних уборах, на головах коней». Назва зумовлена асоціацією схожості зовнішнього вигляду риби із султаном. Барабуля має досить велику голову, ніби вона в чалмі. На нижній щелепі розташовані пара довгих вусиків-султанів. Під час нересту в самців на тілі з'являються три золотисті смужки, що асоціюються зі вбранням султанів, розшитим золотом. М'ясо барабульки дуже смачне і здавна використовувалося як їжа султанів магометанських країн та інших знатних людей. За переказами, великі султани у Стародавньому Римі оплачувалися рівним за вагою сріблом.

Верховодка *Alburnus alburnus* L., *сирота, сиротка* [15] — народні назви пов'язані з малими розмірами цієї риби. Образ сироти в народній уяві асоціювався із худюю, малою дитиною.

Карась срібний *Carassius gibelio* Bloch., *царьок* [26] — народна назва походить від слова *цар*. Воно пов'язане із давньоруським *цесарь*, що виникло при швидкому темпі мовлення: *цесар* — *цесарь* — *царь* — в укр. *цар*. Мотивація іхтіоніма *царьок* залишається непрозорою і може бути пов'язана із іронічно-жартівливим ставленням до дрібних риб. Серед представників виду **Краснопірка звичайна** *Scardinius erythrophthalmus* L., зрідка можуть траплятися нетипові представники із червоною лускою, яких називають *корольок, князьок, виродок* [23].

Білуга *Acipenser huso* L., *виз* [9] — народна назва зумовлена певною схожістю білуги із міфічними уявленнями про рибу *Виз*. За народними уявленнями, *Виз* — вожак, вождь, князь, поводитир, за яким іде руно, або зграя, чи косяк осетрових риб. У народі її називають *цар-риба, золота риба, дівчина рибчина*. Риба-Виз — символ водної стихії. За давніми повір'ями, вона — перше втілення Всевишнього і брала участь у створенні Землі. У людській уяві Риба-Виз виступає як найбільша риба серед усіх інших риб — цар-риба. На спині в неї був цілий ряд шипів. Слід зазначити, що за неперевершені смакові якості м'яса та чорної ікри білугу й сьогодні відносять до царських риб. Вона найбільша серед прісноводних риб та може досягати 5-7 метрів довжини (раніше бували випадки, коли ловили екземпляри довжиною 9 метрів і вагою близько 1500 кілограмів). Як й інші осетрові риби, білуга має 5 рядів жучок-шипів. Цікаву слов'янську легенду про *стерляжого царя*, яка перегукується із іхтіонімом *виз*, записали біля місця впадіння Сури у Волгу [25, с. 323]. Як зазначає академік Л. С. Берг, словом *виз* у гирлі Дніпра і Дністра позначають гібридів осетрових риб, румуни в дельті Дунаю — **Шипа** *Acipenser nudiventris*, а болгари цю ж рибу називають *виза* [1]. У «Визначнику прісноводних риб УРСР» О. П. Маркевича серед місцевих народних назв шипа записана — *виз*, а **Чоп** *Aspro zingel* L. позначений як *риб'ячий цар* [19]. Можна припустити, що мотивація іхтіоніма *риб'ячий цар* схожа із орнітонімом *царик, царьок* [26] на позначення **Королька жовтоголового**.

Народні назви тварин віддзеркалюють елементи схожості зовнішнього вигляду тварин з одягом священиків, їхньої поведінки з окремими культовими діями людей, позначають професійне служіння в ієрархії світових релігій. Так, невеличку пташку **Коноплянку** *Sannabina sannabina* L. здавна називають *попиком*

[18, 28]. Етимологія народної назви не зовсім прозора, але пов'язана з *nin* чи *non*. Назва могла бути зумовлена тьмяно-болотяним забарвленням самки. Народну назву з коренем *non* мають ще й інші птахи: **Снігур** *Pyrrhula pyrrhula* L., **попик**, **попичка** [12]; **Чекан луговий**, або **Трав'янка лучна** *Saxicola rubetra* L., **попикь**, **попичка** [6]; **Синиця чорноголова**, або **Гаїчка пухляк** *Parus montanus* Bald., **попокь**, **попичка** [3]; **попичка** [12]; **Очеретянка тонкодзьоба** *Luscinola melanopogon* Temm., **попичка**, **попок** [12]; **Лиска** *Fulica atra* L., **nin** [3]; **Широконоска** *Anas clupearata* L., **попадя** [28]. Чорний колір оперення **Черні червоноголової**, або **Попелюха** *Aythya ferina* L., зумовив появу орнітоніма **монашка** [18]. Тьмяно-чорне, чорно-синє, рудо-брунатне забарвлення деяких видів комах також могло стати основою для виникнення подібних народних назв: **Тарган-перипланета** *Periplaneta orientalis* L., **попик**, **nin** [12]; **Листоїд** *Chrysomela* L., **попик** [12]; **Бронзівка** *Cetonia* F., **nin** [12]. За даними Ю.Кобіва, трав'янисту рослину **Калюжницю болотяну** *Caltha palustris* L., що росте на темних болотах, народ називає **попики** [24].

Корольок жовтоголовий, або **Золотомушка жовточуба** *Regulus regulus* L., **ксьондзик** [11,18,28] — народна назва походить від *ксьондз* «польський католицький священик» і зумовлена певною схожістю чорних широких смуг, що облямовують верх голови золотомушки до голови ксьондза з волоссям навколо тонзури.

Жайворонок польовий *Alauda arvensis* L., **богастійник**, **богостійник** [9] — походження назви не зовсім зрозуміле, можливо, це результат видозміни форми *богаспівник*. Така думка підтверджується давніми уявленнями слов'ян про птаха, про які йдеться в енциклопедичному словнику слов'янської міфології. Жайворонка називали співцем Божої Матері. Коли Христос ходив по землі, жайворонок щоденно приносив їй вісті про нього, втішав від горя і віщував воскресіння Христа. Божа Матір взяла жайворонка на небеса і біля престолу пташка прославляла її своїм співом «*Ave Maria*». У давньоруському «Сказанні о птицах небесних» жайворонок говорить про себе: «Я високо літаю, пісні співаю, Христа прославляю». За легендою, жайворонок, як і ластівки, виймали колючі тернини із тернового вінка розп'ятого Христа. У поляків Галичини існує легенда про походження жайворонка із грудочки землі, яку Бог підкинув високо в небо. Тому жайворонок сіренький, як земля. За деякими повір'ями, жайворонок проводить зиму високо в небі. Ангели тримають його в руках, ніжать і голублять до першої блискавки навесні. На свято Сорока святих з тіста випікали сорок жайворонків, які їли діти. Вони бігали по селу, підіймали вгору і підкидали «пташок», ніби заново їх створювали за Божим сценарієм, і запрошували до себе весну, тепло. Висловлене припущення підсилюється народними назвами **Жайворонка лісового** *Lullula arborea* L., **молибі**, **хвалибі** «молибогами зовуть тежъ и *Alauda arvensis* L.» [5, с. 5], **набогастій**, **набогастійко** [28] **Жайворонка польового**, **набогастійка** [12]. Орнітонім **набогастійка** І. Верхратський пояснює поведінкою птаха: «не дуже втікає відь чоловіка, стоить мовь на Бога» [5, с. 6]. На наш погляд, це результат видозміни форми *богаспівник*. Народна назва **корибіг** [11] утворена на основі словосполучення *корити Бога*. «За народним переказом, жайворонок злітає високо в небо із стеблиною і лякає бога: «Тікай боже, бо кіл упаде» [11, с. 18].

Шишкар *Loxia L.*, *Исусове потя* [5] – у назві відбиті народні уявлення про роль птаха у врятуванні Ісуса Христа. Легенду записав І. Верхратський: «Тоті потята винимали цвяхи з хреста, на котрімъ Исусъ бувъ розпятий; — отъ тому у нихъ и позакривлялись дзѣбики — и такъ вже буде до суду-віку» [5, с. 5]. Лексема *потя* походить від праслов'янського *рѣтъка* «пташка». Крім дзьоба-кліщів, якому за легендою, відведена роль інструмента для витягування цвяхів, у самців шишкарів криваво-червоні груди, голова, частина спини. Кривавий колір оперення птахів, очевидно, посилював асоціації про легендарну участь шишкаря у витягуванні цвяхів з Ісусового тіла.

Гірчак звичайний *Rhodeus sericeus Pallas.*, *попадя* [3]; *попадиця, попадька, попачка* [15]. В. Т. Коломієць зазначає, що назва етимологічно пов'язана з лексемою *попадя* «дружина попа», але семантична мотивація залишається незрозумілою. Можна припустити, що народні назви мотивовані тим, що очеревина гірчака та підуста має чорний колір. Припущення підтверджується народними іхтіонімами на позначення **Підуста дніпровського** *Chondrostoma nasus nasus borysthenicus Berg.*, *чорнопуз* [14]; рос. *чернобрюшка* [23], що має чорний колір очеревини, особливо в період нересту, асоціюється із одягом попаді.

Богомол звичайний *Mantis religiosa L.*, *богомолька* [4]; *богомілька* [29] — назви походять від *богомол* «той, хто молиться» і зумовлені характерною позою хижої комахи під час засідки. Очікуючи здобич, богомол сидить нерухомо з піднятими догори передніми ногами і специфічно складеними, ніби він завмер у «молитовному екстазі». Народні назви *ловилка богомолька, ловилка богомольна, богомолка хища* [29] характеризують богомола як класичного хижака, який підстерігає інших комах і ловить свою здобич із засідки.

Бронзівка *Cetonia F.*, *ніп* [12] — народна назва результат перенесення на жуків назви *ніп* «священик», зумовленого подібністю золотисто-зеленого блискучого забарвлення бронзівки до попівських риз. **Тарган звичайний**, або **чорний** *Blatta orientalis L.*, за подібність кольору тіла до чорної рясі священика дістав назви *попик, ніп* [12] та до одягу працівника кузні — *коваль* (бо чорний), **Скарабей священний** *Scarabaeus sacer L.*, [6] — *ніпъ* «Попами звать впрочімъ много иншихъ хрущівъ блискучихъ зъ родинъ Cetonia, Scarabus и пр. Подібно зветься свіргунъ (*Gryllus*) у Кроатівъ *попакъ*, а у Сербівъ *попацъ*» [6, с. 25], **Вусач земляний** *Dorcadion Dalm.*, — *дячокъ* [6], **Мертва голова** *Acheontia atropos L.*, *монашка* [29], *попик* [12]. Прозорою є мотивація наукової назви метелика *Монашка* *Osnegia monacha L.* та народних назв *прядка черниця, шуриця монашка, черниця* [29]. Лексема *монах* у перекладі із грецької «самітний, одинокий» є в основі ентоніма завдяки асоціації схожості зафарбування метелика з одягом черниць. Крім екземплярів із біло-чорними та сірими тонами в зафарбуванні крил, часто трапляються метелики дуже темні, з чорним малюнком на крилах. У відкладених улітку яйцях монашки розвиваються личинки, але з'являються на поверхню навесні. У цей час вони майже повністю чорні. Навряд чи в народі могли помітити, що в метеликів-монашок не розвинутий хоботок і вони не живляться, а суворо дотримуються посту, ніби черниці.

Вусач-хрестоносець *Dorcadion equestre Laxm.*, *дячок хрещатий, хрестник* [29] — ентоніми зумовлені особливостями кольору і малюнка надкрил вусача. На чорних надкрилах, які викликають асоціацію подібності із одягом дяка,

знаходиться схожий на хрест малюнок із білих волосків. За здатність жука утворювати скрипучі звуки його називають ще й **музикою** [29].

Павук *Aganeus Clerck*, **погоденка**, **погоденик** [7] — народні назви є похідним утворенням від іменника *погода* і мотивовані тим, що восени в погожі теплі дні («бабине літо») павуки літають на павутинних нитках і є провісниками погожих днів. Відомий дослідник народних назв І. Верхратський стверджує, що «*Погоденка, погоденик* — літає на погоду. — Як летит погоденка, баби надіються, що буде літо тай кажут: маєм ще час колопні терти!» [7, с. 23]. Схожі арахноніми **баболітник**, **погодєнка**, **погодєник**, **літавець** [22] на позначення **Бокохода бродячого** *Thomisus viaticus* L. записав С. Паночині.

Походження виразу **Прядиво Божої матері** на позначення літаючого павутиння дослідив Блаж. Митрополит Іларіон [20]. Він зазначає «Прядиво Божої матері, тобто летюче павутиння, скрізь можна побачити, що наче звисає восени з неба. Розказували собі в старому краю селянки, що то не тільки вони труть щоосені на терлиці льон та коноплі, але що таке робить і Божа Мати в Небі. І Свята Матінка Божа тре льон на прядиво, щоб було з чого пошити біленьку ляну сорочку для її Святого Сина, і в такий спосіб показує, що й усі жінки так повинні робити, ну, трохи того прядива Божої Матері вихоплюється з терлиці та й спадає аж на землю» [20, с.109-110].

Арка Носва *Arca noe* L., **ковчезок Ноя** [22] — назви пов'язані із біблійним міфом, про судно, або ковчег, у якому врятувався від усесвітнього потопу Ной зі своєю родиною та тваринами (звідки вираз *Нойів ковчег*). Малаконіми мотивовані асоціаціями схожості судна Ноя з молюском.

У народних назвах тварин зафіксовані збиральництво, рибальство, полювання, скотарство, землеробство й інші етапи розвитку виробничої культури та історії людства.

Назви тварин акумулювали в собі позначення груп людей, об'єднаних спільними ознаками, — рід, плем'я, народність, народ, нація та інших спільнот. Вони позначають ієрархічне положення людей у суспільстві, віддзеркалюють елементи схожості зовнішнього вигляду тварин з одягом священиків, їхньої поведінки з окремими культовими діями. Частина зоонімів походить від назв зброї та знарядь для захисту, назв предметів праці, професій. На певному етапі історичного розвитку народів елементи тіла тварин слугували мірилом цінності й виконували функції грошей.

Список використаної літератури

1. Берг Л. С. Названия рыб и этнические взаимоотношения славян / Л. С. Берг // Советская этнография. — М.;Л. : Издательство Академии наук СССР. — 1948. — 556 с.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Булашев. — К. : Довіра, 1992. — 403 с.
3. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и терминологіи природописної, народнєї / І. Верхратський: [членъ товариства «Просвіта»]. — Львів : Зъ друкарні Ставропигийського Институту, Т.2. — 1869. — 40 с.
4. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и терминологіи природописної, народнєї / І. Верхратський: [членъ «Просвіти» и «Физиографичнєго товариства» въ Кракові]. — Львів : Зъ друкарні Ставропигийського Институту, Т.3. — 1869. — 23 с.

5. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї / І. Верхратський; [членъ «Просвіти» и «Физиографичнєго товариства» въ Кракові].– Львів : Зъ друкарні Ставропигийського Институту, Т.4.– 1872.– 23 с.
6. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї / І. Верхратський [членъ «Просвіти» и «Физиографичнєго товариства» въ Кракові].– Львів : Зъ друкарні Ставропигийського Институту, Т.5.– 1872.– 40 с.
7. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї / І. Верхратський.– Львів : 3 печатні Товариства имени Шевченка, Т.6. — 1879.– 24 с.
8. Даль В.Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль.– М. : Гос. изд. иностр. и нац. словарей, Т. 2: И-О.– 1956. — 779 с.
9. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / [ред-кол. : О. С. Мельничук (голов.ред.) та ін.].– К.: Наукова думка, 1982.– Т.1: А-Г / укл. Р.В. Болдирев та ін. – 1982. – 631 с.
10. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / [ред. кол.: О.С.Мельничук (голов.ред.) та ін.].– К. : Наукова думка, 1982.– Т.2: Д-Копці / [укл. : Р. В. Болдирев та ін.].– 1985.– 570 с.
11. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / [ред-кол. : О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін.].–К. : Наукова думка, 1982.–Т.3 : Кора-М / [укл. Р.В. Болдирев та ін.]. – 1989.– 549 с.
12. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / [ред-кол. : О. С. Мельничук (голов.ред.) та ін.].– К. : Наукова думка, 1982.– Т.4 : Н-П / [укл. Р.В. Болдирев та ін.: ред. тому: В.Т. Коломієць, В.Г. Скляренко]. – 2003. – 656 с.
13. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / [ред-кол.: О. С. Мельничук (голов.ред.) та ін.].– К. : Наукова думка, 1982.– Т.5 : Р-Т / [укл. Р.В. Болдирев та ін.]. – 2006.– 703 с.
14. Єрко В. М. Назви круглоротих та риб прісних і солонуватих водних об'єктів України / В. М. Єрко, А. І Кулинич. — К., 2000.– 67 с.
15. Коломієць В. Т. Происхождение общеславянских названий рыб / В. Т. Коломієць: К ІХ Международному съезду славистов.– К. : Наукова думка, 1983.– 158 с.
16. Коломієць В. Т. Роль іхтіологічних назв у визначенні найдавнішої прабатьківщини слов'ян і напрямків їх розселення / В. Т. Коломієць // Мовознавство .– К.: Наукова думка, 1978.– С. 22-31.
17. Куйбіда В. В. Лінгвокультурологія : монографія / О. І. Потапенко, В. В. Куйбіда, Я.О. Потапенко.– К. : Міленіум, 2011.– 244 с.
18. Марисова І. В. Світ пернатих Чернігівщини у назвах: короткий етимологічний словник-довідник для студентів природничо-географічного факультету / І. В. Марисова, В. М. Бойко.– Ніжин, 1998.– 28 с.
19. Маркевич О. П. Визначник прісноводних риб УРСР / О. П. Маркевич, І. І. Короткий. — К.: Радянська школа, 1954. — 208 с.
20. Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон [за ред. Ю. Мулика-Луцика].— Вінніпег: Волинь, Т. 1. — 1979. — 365 с.
21. Никончук Н. В. Полесские названия птиц / Н. В. Никончук // Лексика Полесья: материалы для полесского диалектного словаря.– М.: Наука, 1968. – С.439-472.
22. Паночині С. Безхребетні тварини (крім комах) / С. Паночині // Словник зоологічної номенклатури (1927-1928).-К. : [факсим. відтворення вид. 1927-1928 pp.], 2005. — С. 116-186. — (сер. Словники України).
23. Сабанеев А. П. Жизнь и ловля пресноводных рыб / А. П. Сабанеев. — К.: Урожай, 1970. — 668 с.
24. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин / Ю. Кобів. — К.: Наук. думка, 2004. — 800 с. (Словники України).

25. Слов'янський світ. Ілюстрований словник-довідник міфологічних уявлень, вірувань, обрядів, легенд та їхніх відлунь у фольклорі і пізніших звичаях українців, братів-словян та інших народів / упорядник О. А. Кононенко.—К.: Асоціація ділового співробітництва «Український міжнародний культурний центр», 2008.—784 с.
26. Турянин І. І. Народні назви тварин / І. І. Турянин // Зелені Карпати. — 1996. — № 1–2. — С. 64–68.
27. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. в 4-х т. / М. Фасмер; пер с нем. и доп. О. Н. Трубачева; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. — 2-е изд. — М.: Прогресс, 1986. — Т. 1 : (А-Д).— 1986.—573 [3] с.
28. Шарлемань М. Назви хребетних тварин: (проект) / М. Шарлемань, К. Татарко // Словник зоологічної номенклатури (1927-1928).—К.: [факсим. відтворення вид. 1927-1928 pp.], 2005.— Ч. 2.— С. 1-67.— (сер. Словники України).
29. Щоголів І. Комахи / І. Щоголів // Словник зоологічної номенклатури (1927-1928): [факсим. відтворення вид. 1927-1928 pp.]. — К.: Наукова думка, 2005. — Ч. 3. — С. 1-114 (Словники України).

В.В. Куйбида

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ И ИСТОРИИ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА В НАЗВАНИЯХ ЖИВОТНЫХ

В названиях животных аккумулированы характеристики собирательства, рыбной ловли, охоты, животноводства, земледелия и других этапов развития производственной культуры и истории человечества, названия этносов, священнослужителей, оружия и средств защиты, названий средств и предметов труда, денег, рода занятий и профессий, общественная иерархия, богослужение.

Ключевые слова: названия животных, этносы, средства и предметы труда, деньги, профессии.

V.V. Kuibida

STAGES OF THE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL CULTURE AND HISTORY OF HUMANITY AND ANIMAL NAMES: SOCIAL HIERARCHY AND RELIGIOUS SERVICE

This article deals with the animal names that reveal the characteristics of gathering, fishing, hunting, cattle breeding, farming and other stages of the development of industrial culture and history of humanity, names of ethnicities, clergymen, weaponry and means of protection, means and objects of labour, money, and professions. It also touches upon social hierarchy and religious service.

Keywords: animal names, ethnicity, means and objects of labour, money, professions, social hierarchy, religious service.

Надійшла до редакції 17 січня 2012 року

Питання зарубіжної історії

УДК 329.7(73)

Н.В. Год

ДВОПАРТІЙНА СИСТЕМА США ТА ПОПУЛІСТСЬКИЙ РУХ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Стаття присвячена історії популістського руху в США. Аналізується процес заснування і діяльність Народної партії, її програма та форми боротьби. Автор підкреслює важливість популізму в соціальному й політичному житті Америки.

Ключові слова: демократія, індустріальне суспільство, ліберальна буржуазія, Народна партія, політична система, політична партія, популізм, США.

Слово «популізм» сьогодні на слуху. Ми чуємо його, коли йдеться про певні законопроекти, вимоги партій, обіцянки кандидатів під час виборчих кампаній. Політики й соціологи вживають його частіше в негативному сенсі, як лайливе, таке, що компрометує владу чи опозицію.

За словником «популізм — різноманітні щодо ідейно-політичного змісту суспільні течії та рухи, що апелюють до широких верств і віддзеркалюють суперечливість масової свідомості» [1, с. 243]. Існує цілий спектр оцінок популізму — від апологетики як моделі «безпосередньої демократії» до різкого несприйняття й ототожнення з демагогією. З'ясування сутності феномена популізму ми спробуємо здійснити, виходячи не з абстрактних схем і моделей, а з конкретно-історичного досвіду.

Наприкінці ХІХ століття у США виник рух популістів, була створена Народна партія (нагадаємо, що «популізм» походить від лат. *populus* — «народ»), яка протиставила себе двом існуючим на президентських виборах, на виборах до конгресу та місцевих органів влади.

Мета статті — розкрити передумови виникнення американського «популізму», з'ясувати його соціальну базу, проаналізувати зміст програми Народної партії, виокремити причини успіхів і невдач, показати значення в історії США. Історіографія має певний доробок у дослідженні цього питання (монографії й статті Л. Байбакової, І. Белявської, І. Волнової, Л. Зубока, Г. Куроп'ятника, Ф. Фонера та інших), проте у вітчизняній науці ця проблема майже не вивчалася.

Коріння й природу популістського руху слід шукати в особливостях соціально-економічного та політичного розвитку Сполучених Штатів Америки в останній третині ХІХ століття. Ліквідація рабовласництва, відновлення Союзу і прийняття гомстед-акта — три важливі наслідки Громадянської війни 1861 — 1865 років — створили сприятливі умови для прискорення економічного

зростання країни. Національний дохід США з 1869 року по 1899 рік майже подвоївся. Середньорічні темпи розвитку виробництва за період 1870-1913 років становили 4,7 %, а частка країни у світовій промисловості збільшилася за цей час з 23,3% до 35,8 % [7, с. 11, 12]. Швидкими темпами зростала концентрація виробництва й фінансів, виникли перші монополістичні об'єднання.

Проте цей прогрес був далеко не безболісним. Він супроводжувався загостренням соціальних суперечностей між монополістами й рештою підприємців, середніх і дрібних, між великими землевласниками та пересічними фермерами, між капіталістами-промисловцями і пролетаріатом, який перебував у стадії формування. За даними перепису населення 1880-их років із 17 млн. мешканців країни, зайнятих у всіх сферах діяльності, понад 7 млн. працювало на землі. Саме тут зав'язався тугий вузол соціальних конфліктів.

Загалом сільське господарство США розвивалося успішно. Остаточою переміг фермерський шлях розвитку. І на величезній території, за річкою Міссурі, працювали мільйони фермерів. Вони вирощуючи дешеву пшеницю, кукурудзу, поставляючи на світовий ринок хліб та м'ясо. Проте американський фермер у розглядуваний час мав багато проблем. Нерідко він не міг скористуватися з гомстед-акта і був вимушений орендувати землю або купувати її у спекулянтів, власників залізниць та гірничорудних компаній. Іншими ворогами американського землероба стали банки, що вимагали високі відсотки за іпотечні кредити; залізничні монополії, бо доводилося сплачувати високі тарифи за перевезення, монополії з переробки сільськогосподарської продукції, котрі встановлювали низькі закупівельні ціни, а продавали продукти харчування за високими. Гострим питанням виявилось й запровадження золотого стандарту. В інтересах фермера було збереження в обігу паперових грошей (грінбеків), тому у 1870-их роках розгорнувся масовий рух грейнджерів і грінбекерів, підтриманий частиною робітників.

Американські робітники теж мали підстави для невдоволення. Незважаючи на те, що їхні життєві стандарти були вищими, ніж у Європі, вони страждали від зростаючої інтенсифікації праці, соціальної незахищеності, безробіття під час криз (а кризи були у 1873, 1883, 1893 роках). Особливо складними були умови життя іммігрантів, індіанців, колишніх рабів-негрів. Панування монополій негативно позначилося на становищі дрібної та середньої буржуазії міст, службовців, інтелігенції. Аналізуючи масову базу популістського руху, Г. Куроп'ятник дійшов до висновку, що загалом її основою стало фермерство, здебільшого дрібне та середнє, яке втрачало землю й незалежний соціальний статус, а також обезземелені фермери-орендарі, наймані сільськогосподарські робітники. Ці прошарки становили 3/5 американських землеробів [4, с. 185].

Саме фермерство було в Америці хранителем і оборонцем демократичних ідеалів, чутливим до будь-яких утисків з боку влади й особливо монополій. Американська свобода, зазначав історик Ф. Тернер, не була привезена на борту «Травневої квітки», а «вийшла з американських пралісів» і брала силу з «рухливої межі» між заселеною й незаселеною територією в ході колонізації Заходу. «Існування простору вільної землі, його поступове та повільне скорочення, просування заселеної смуги на Захід пояснюють розвиток Америки...» [2, с. 537]. У нашому випадкові значення мало саме «скорочення», бо наприкінці століття

західний кордон досяг узбережжя Тихого океану, «вільні землі» закінчилися, а проблема полягала в тому, чиїми вони стали.

Боротьба за землю, здійснення гасла «вільна людина на вільній землі» — частина демократичної традиції американського народу. За нею стояли ідеї Т. Джефферсона, так звана джексонівська демократія і боротьба з Банком 1829-1837 років, ліворадикальний рух «локо-фоко», інші реформаторські проекти і рухи 60–70-их років XIX століття. Значний вплив на масову свідомість мав утопічний твір Е. Беллами «Оглядаючись назад» (1888 рік), яким було започатковано рух «націоналізаторів», прихильників проекту передачі в суспільну власність майна монополістичних корпорацій. Послідовники Г. Джорджа виступали з пропозицією скасування монополії приватної власності на землю.

Для з'ясування передумов і генезису популістського руху 90-их років надзвичайно важливо розглянути головні тенденції політичного життя Сполучених Штатів після Громадянської війни 1861 — 1865 років. Це був час, коли республіканська партія, одержавши перемогу й витіснивши зі своїх лав дрібнобуржуазні демократичні елементи, домінувала на політичній арені, за винятком двох термінів президентства Г. Клівленда, демократа (1885 — 1889 і 1893 — 1897 роки). Різниця між республіканцями та демократами полягала в тому, що перші орієнтувалися на інтереси великої буржуазії Сходу, а другі — на нових господарів Півдня, плантаторів і заможних фермерів, а також фінансистів і промисловців північних штатів, зв'язаних із сільським господарством. Склалися потужні партійні машини як апарат впливу на суспільну свідомість і вловлювання голосів виборців. Спеціально підготовлені професійні політики — «боси» — за допомогою створених ними «рингів» розробляли виборчі технології, не гребуючи брудними методами. Державний апарат формувався за принципом «здобич належить переможцю», тобто всі посади заповнювалися винятково прихильниками партії-переможниці. Тим часом переможена партія відігравала роль опозиції та перетворювалася на центр тяжіння всіх незадоволених. Робилося все, аби третьої партії не було.

На думку Марка Твена, післявоєнний період у США був «позолоченим віком» американської історії (на відміну від «золотого віку» в Англії). Корупція, хабарництво, зловживання стали невід'ємною частиною політичного життя. Ще у 1869 році мільйонер Гулод здійснив грандіозну аферу: скупив усе золото Нью-Йорка і перепродав його за спекулятивною ціною. У 1872 році обурення викликала справа залізничної компанії «Кредит мобільєр», яка тривалий час займалася підкупом конгресменів. Організація демократичної партії Таммані Холл проникла в усі муніципальні установи Нью-Йорка та пограбувала місто майже на 100 млн. доларів. Так само діяв «ринг» республіканців. Епізоди політичного життя Америки яскраво описані Марком Твеном у його «Позолоченому віці» [5, с. 321-328]. А наш співвітчизник В. Короленко, який відвідав США у 1893 році, дав критичну оцінку американській свободі в повісті «Без язика». Дещо пізніше, на початку XX століття, з критикою соціально-економічного та політичного життя Америки виступили макрейкери — «розгрібачі бруду», як їх назвав Теодор Рузвельт: Е. Сінклер І. Тарбелл, Л. Стефенс, Т. Драйзер, Дж. Лондон. Отже, «...сходження Америки до сучасних зразків економічної й політичної демократії було зовсім не безтурботною прогулянкою» [6, с. 64].

Факти корупції й зловживань викликали суспільне невдоволення. Тому влада повинна була якимось чином реагувати на них. У 1890 році конгрес ухвалив «Закон про охорону виробництва та торгівлі від незаконних утисків і монополій» (закон Шермана). За ним, трести оголошувалися поза федеральним законодавством як «...змова, що суперечить ринковій економіці, а винуватці каралися штрафом до 5 тис. доларів або ув'язненням терміном до 1 року». Також зазначалося, що потерпілі від незаконних «змов» мають право домагатися через суд відшкодування заподіяних утрат [7, с. 178-179]. Проте такі заходи не давали очікуваних результатів і доводилося знову й знову повторювати їх на законодавчому рівні. У 1897 році Верховний суд США взагалі скасував антитрестівські закони. Але американські підприємці навчилися застосовувати їх не проти монополій, а проти робітничих професійних спілок. Таким чином, проблема розв'язана не була, і протестантські настрої продовжували наростати.

Що стосується фермерства, то на його матеріальному становищі гостро позначилася світова аграрна криза кінця XIX століття. Якщо раніше, у другій половині століття, американські пшеничні прерії мали великі переваги та поставляли в Європу дешевий хліб у значній кількості, тепер фермерству довелося зіткнутися із конкуренцією з боку Аргентини, Австралії, Канади. Його ціни виявилися вищими за світові. Це призвело до посиленої капіталізації сільського господарства, застосування механізації, зростання концентрації й таким чином боляче вдарило по становищу найбідніших прошарків сільського населення. Загалом рух грінбекерів і грейнджерів не усунув проблем, і на початку 1890-их років назрів новий етап масового демократичного руху — популістський.

Організаційне оформлення руху популістів відбувалося на основі вже діючих фермерських спілок — альянсів. Американське фермерство мало давню традицію народної самооборони. Вона була започаткована ще першими поселенцями на західних землях, яких змушувало об'єднуватися саме життя, його суворі умови. Такі навички допомагали стримувати експансію рабовласників у першій половині XIX століття, протистояти монополістам і земельним спекулянтам пізніше. Щодо політичної боротьби, про створення власних партій загальнонаціонального масштабу загалом не йшлося до того часу, поки не утворилася Грінбекерсько-робітничая партія (1878 рік), що включала до своєї програми такі вимоги, які могли бути втіленими лише на федеральному рівні. На виборах конгресу 1878 року партія отримала 15 місць, але реальної користі це фермерам не принесло. До того ж, грінбекерський рух узагалі у цей час почав згасати.

Тенденція до політизації боротьби відродилася в русі популістів, зокрема після успіху фермерських спілок на місцевих виборах. Наприкінці 80-их років XIX століття фермерські альянси об'єдналися навколо двох центрів — Північного й Південного. Загальна кількість учасників становила біля 2 млн. осіб. На з'їзді в Окалі (штат Флорида) за ініціативи уповноважених від штату Канзас було поставлено питання про створення незалежної політичної партії з такою програмою, яку могли б підтримати також і робітничі організації. У 1891 році така партія була створена під назвою «Народна».

Навколо популістів об'єдналися широкі кола сільськогосподарських виробників, здебільшого дрібних і середніх, почасті заможних і навіть плантаторів, оскільки інтереси останніх певною мірою збігалися з фермерськими. Їх об'єднувало негативне ставлення до промислово-фінансових монополій.

Партію підтримала частина робітників. Робітничий рух у США розвивався в специфічних умовах: класова самосвідомість визрівала повільніше, ніж у Європі, проте вже існували АФП (Американська федерація праці) й досвід страйкової боротьби 1880-их років (Чиказька драма 1886 року). А в 1876 році на базі секцій Інтернаціоналу була створена Соціалістична робітничая партія США, яка страждала сектантською хворобою і негативно поставилася до участі в загальнодемократичному русі. Проте деякі робітничі клуби, професійні спілки та організації «Ордену лицарів праці», утвореного ще 1869 року, а також рядові члени СРП підтримали популістів.

Рішення про виокремлення в незалежну політичну партію і участь у великій політиці далось популістам нелегко. На з'їзді в Окалі редактор фермерської газети Мак'юн заявив: «...якщо народ через своїх уповноважених делегатів висловить думку, що третя партія необхідна, то цього не варто боятися» [4, с. 174]. Ідею третьої партії підтримали фермери Канзасу. Серед них дедалі більше поширювалося переконання, що «...для трудящих прийшов час розірвати колишні політичні зв'язки й об'єднати наші зусилля з політичними діями робітничих організацій для досягнення наших законних прав» [4, с. 176]. Нагадаємо, що Декларація незалежності 1776 року проголосила як «невід'ємне» право «на життя, на свободу і на прагнення щастя» [3, с. 16]. У нових умовах кінця XIX століття соціально-егалітарна доктрина лівого крила батьків-засновників американської держави, у першу чергу Т. Джефферсона, означала курс на демократизацію економічного та політичного життя.

Мері Ліз, одна з організаторів популістської партії, так пояснювала свою позицію: «Ви можете називати мене анархісткою, соціалісткою чи комуністкою... Але я є прихильницею такої теорії, згідно з якою в тому випадку, коли одна людина не має достатньо коштів, аби їсти три рази на день, а інша має 25 млн. доларів, то остання володіє частиною того, що належить першій» [4, с. 182]. Ліз переконувала фермерів, що уряд США не є народним урядом, він «...обирається Уолл-стрітом і для блага Уолл-стріту». Відомо також, що більшість керівників руху вийшла з фермерів Заходу і Півдня: Ігнаціус Доннелі — фермер, оратор і автор утопічного роману «Колона Цезаря»; Томас Уотсон — так само фермер, який доклав багато зусиль, щоб об'єднати своїх колег на Півдні; Джеймс Уївер — ветеран Громадянської війни, генерал федеральної армії, учасник грінбекерського руху.

Оскільки масова база і склад керівників Народної партії були неоднорідними, а інтереси та настрої заможних фермерів, підприємців, колишніх плантаторів Півдня не збігалися повністю, виникли суперечки між правим, консервативним, і лівим крилами. Ліві радикали переконували «мовчазну більшість» партії, що потрібні рішучі дії, аби приборкати всевладдя монополій. Г.Д. Ллойд, ідеолог цієї течії, проголошував необхідність суспільної власності на майно трестів, причому всіх, а не окремих, що заплямували себе в очах громадськості. У його промовах звучали заклики до «соціальної кооперації», дещо розпливчастого суспільного ідеалу, який, зокрема, передбачав, що «кожний долар, вилучений без відшкодування, — це вже пограбування», «хто не працює, той не їсть».

Ліві також вважали, що у фермера і робітника спільні вороги, а їхні інтереси — однакові. В популізмі — й тим він відрізнявся від грінбекерського та грейнджерського руху — спостерігалася тенденція до усвідомлення зв'язків між

монополіями і державним апаратом, розуміння необхідності державного регулювання ринкових відносин. Домогтися цього можна лише в тому разі, якщо народ виступить об'єднаною політичною силою, відокремивши себе від традиційних політичних сил (двох партій). «Популізм, — казав один із радикалів, — це рух мас, повстання народу, й народ, а не політики, буде керувати цим рухом і спрямовувати його» [4, с. 184]. Логіка боротьби привела популістів до рішення взяти участь у президентській виборчій кампанії 1892 року окремо від республіканців та демократів.

Передвиборча платформа Народної партії складалася з трьох частин — преамбули, програми і «міркувань з'їзду» (з'їзд відбувся в Омасі 1892 року). У преамбулі зазначалося, що країна перебуває на межі «морального, політичного та економічного краху». Корупція охопила законодавчу владу штатів, конгрес, розповсюдилася на суди. У більшості штатів не було можливості проводити нормальні вибори, виборців залякували й підкуповували. Підкуповувалася також преса, внаслідок чого було відсутнє об'єктивне висвітлення подій [7, с. 179]. Тут потрібно сказати, що у США наприкінці XIX століття спостерігався справжній газетний бум, виникли великі концерни, що вчилися маніпулювати громадською думкою. Термін «жовта преса» з'явився саме в цей період і був пов'язаний з концерном Херста. Пересічні американці, освітній рівень котрих визначався як не надто високий, отримували інформацію про будь-які подробиці світського та приватного життя можновладців, а соціальна критика подавалася здебільшого у формі брудного компромату на політиків і конкуруючих бізнесменів.

У тому ж розділі платформи йшлося про занепад ділової активності, зосередження землі в руках капіталістів, іпотечну заборгованість і злиденність трудового народу. «У мільйонів виробників безсоромно викрадаються результати праці й на цій основі в руках небагатьох зосереджуються колосальні, не бачені ще в історії людства багатства, володарі яких зневажають республіку та загрожують свободі» [7, с. 179]. Загалом соціальну структуру суспільства популісти уявляли дуже простою: «злиденні маси і мільйонери». Як бачимо, ідеологія популізму була сумішшю різних доктрин та теорій — від прудонівської формули «власність — це крадіжка» до «націоналізаторських» земельних проектів і утопій Е. Беллами. Лейтмотивом преамбули звучала думка про необхідність економічних та політичних реформ демократичного спрямування. «Понад чверть століття ми є свідками, як дві великі політичні партії борються між собою за право панувати й грабувати... І ми звинувачуємо їх у тому, що саме їхня політика сприяла розвиткові в нашому суспільстві згаданих проблем і не було жодних спроб... знищити або обмежити пануюче зло» [7, с. 179]. Відтак необхідно повернути управління республікою «простому народові, який її створив». У цій вимозі легко побачити заклик до «прямої демократії», загалом характерний для феномена популізму, але не у вигляді охлократії та стихійного бунту, а з використанням виборчої скриньки, дотримання букви й духу Конституції.

У розділі «Програма» йшлося про конкретні напрями реформ у галузі фінансів, транспорту та земельних відносин. Нагадаємо, що питання національної валюти стояли в цей час дуже гостро. Федеральний уряд послідовно проводив політику зміцнення золотого стандарту. Це відповідало інтересам великого бізнесу, але погіршувало становище фермерства, зацікавленого у збереженні «дешевих грошей» і збільшенні випуску паперових банкнотів — «грінбеків». Під

час Громадянської війни уряд випустив в обіг на 450 млн. таких грошей, які згодом швидко знецінилися. Тепер фермери були вимушені сплачувати борги золотом. Популісти вимагали гнучкої національної валюти, яка випускалася б у дзвінкій монеті винятково федеральним урядом, а не через банківські корпорації, а також здешевлення кредиту, вільного й необмеженого обміну срібла на золото за курсом 1:16, збільшення грошової маси в обігу, прогресивного оподаткування та обмеження урядових витрат [7, с. 180].

Стосовно транспорту ставилася вимога передати всі його засоби до державного управління, оскільки він повинен служити суспільним потребам і відповідати інтересам народу. Земельне питання пропонувалося розв'язати без порушення права приватної власності, але заборонаю непродуктивного використання землі та її «монополізації в спекулятивних цілях». «Таким чином, уся земля, що перебуває в руках залізничних компаній та інших корпорацій (окрім необхідної для їхньої безпосередньої потреби)... має бути вилучена державою і закріплена винятково за теперішніми поселенцями» [7, с. 181]. Цей пункт відбивав антимонопольну «раціоналізаторську» тенденцію американського популізму.

Окрім зазначених вимог, учасники з'їзду в Омасі висловилися за забезпечення вільного голосування і правильного підрахунку голосів, надання виборцям можливості справжнього волевиявлення шляхом таємної подачі голосів; за використання коштів від прогресивного оподаткування для зменшення податкового тиску на вітчизняну промисловість; за справедливі пенсії ветеранам війни і захист праці американців (скорочення тривалості робочого дня, припинення переслідування робітничих організацій, кримінальна відповідальність за порушення закону про восьмигодинний робочий день для державних службовців). Схоже, що робітниче питання розглядалося під кутом зору АФП, оскільки йшлося лише про корінних американців і ставилася вимога «обмежити небажану імміграцію». У розділі платформи «Міркування з'їзду» мова йшла також про підтримку ініціативи реформістськи налаштованих журналістів щодо встановлення законодавчої системи, відомої під назвою «народної ініціативи та референдуму». Це ще раз підтверджує, що Народна партія тримала курс на «пряму демократію».

Від самого початку в створенні та діяльності народної партії існувало багато труднощів. Необхідно було встановити зв'язки між регіональними альянсами, робітничими організаціями, журналістськими спілками, налагодити збір коштів, розгорнути друковану й усну агітацію. Далися взнаки розбіжності у поглядах між заможним фермерством і низовим. Представники заможних — Таубенек, Стриклер — зайняли провідні посади в Національному комітеті партії. Популістам доводилося відбивати атаки реакції, яка звинувачувала їх у розпалюванні ворожнечі між багатими й бідними та у збуренні ситуації. Однак, долаючи перешкоди, Народна партія восени 1892 року вийшла на президентські вибори і висунула своїм кандидатом Джеймса Уївера. Результат був несподіваний: Уївер набрав 1 млн. 41 тис. голосів. І хоча президентське крісло знову зайняв демократ Г. Клівленд, це був неабиякий успіх. Крім того, популісти отримали 10 місць у палаті представників і 5 місць — у сенаті. Як зазначав Д. Уївер, його партія «...зуміла підняти дух політичної незалежності» серед населення Північного Заходу, який необхідно враховувати при оцінці політичного становища в країні. Значна кількість популістів отримала місця в органах самоврядування штатів,

четверо стали губернаторами, що також піднімало авторитет молодій партії, особливо якщо зважити на те, як їй прагнули завадити. Напередодні та під час голосування діюча влада вдавалася до шантажу, залякування, підкупування виборців. Виборчі скриньки наповнювалися підробленими бюлетенями, а до «слабких» виборчих округів підвозилися «свої» люди. У ході підрахунку голосів використовувалася фальсифікація [4, с. 201]. Знаменно, що на посаду губернатора штату Канзас, «гарячої точки» виборчої кампанії, було обрано популіста Левеллінга, а в сенаті штату партія отримала 24 місця із 40 [4, с. 202].

Водночас у конгресі утворилася бойова опозиційна група депутатів-фермерів, яка виступала з викриттям антидержавної політики демократів і критикою їх за невиконання передвиборчих обіцянок. Наприклад, популісти внесли законопроект про видачу позик поселенцям при отриманні гомстедів та про заборону емісії цінних паперів приватними банками. На Заході вони вимагали від уряду виділення федеральних фондів на спорудження іригаційної системи, поширення поштового обслуговування на сільськогосподарські регіони, надання фермерам дешевих позик, упорядкування тарифів на перевезення вантажів залізницею.

У 1893 році у США розпочалася економічна криза, яка тривала 4 роки і виявилася найважчою у XIX столітті. Вона супроводжувалася закриттям фабрик та майстерень, мільйонною кількістю безробітних, страйками й маршами протестів. Наступного року популісти знову взяли участь у виборах і здобули 1,5 млн. голосів. Але після цього ентузіазм Народної партії почав згасати. На виборах президента 1896 року вона вже не виступила самостійно, а підтримала кандидата від демократичної партії У. Брайана, який, зрештою, зазнав поразки і поступився місцем республіканцю Мак-Кінлі, прихильнику високих тарифів на імпортовані товари. У. Брайан спокусив популістів соціальною демагогією, прихильністю до срібних грошей та критикою плутократії. На його підтримку партію зорієнтували помірковані лідери, за спинами яких стояло заможне фермерство.

Загалом результати президентських виборів 1896 року стали фатальними для популістів. До влади знову прийшли республіканці. Відразу ж було піднято ввізні мита, а у 1900 році прийнято закон про золотий стандарт. Банкноти та казначейські білети, випущені до закону 1890 року, повинні були оплачуватися золотою монетою за її вартістю (25,8 грама золота на 1 долар). Це суперечило двом основним вимогам Народної партії.

Поразка на виборах і наступні події остаточно деморалізували популістів. Їх найрадикальнішу частину особливо пригнічувало те, що Народна партія перетворилася на додаток до демократичної. Певний час вона ще продовжувала діяльність, але на початку нового століття офіційно була розпущена.

Серед причин занепаду популістського руху в США назвемо передусім особливості його соціального складу. Під прапорами Народної партії об'єдналися різноманітні сили, інтереси яких не в усьому узгоджувалися. Заможний фермер-капіталіст та найманий сільськогосподарський робітник не завжди могли знайти спільну мову, так само як і південний плантатор із орендарем-кропером. Багато що залежало від єдності робітників та фермерів. Після виборів 1892 року у деяких штатах виокремилася тенденція щодо тіснішого співробітництва, почали створюватися робітничо-фермерські коаліції, проте вони були нетривкими й не досягли загальнонаціонального рівня. Даліся взнаки хибні позиції Соціалістичної

робітничої партії США щодо участі в демократичному русі. Д. Де Леон, який очолив керівництво партією у 1890-их роках, висунув гасло: «Соціалізм і нічого, окрім нього». Він уважав, що в робітників немає союзників, за винятком них самих, решта трудівників — просто суцільна реакційна маса. Будь-які часткові реформи пролетаріям не потрібні, тому не варто йти на спільні дії ані з профспілками, ані з фермерськими альянсами [2, с. 341].

При з'ясуванні причин поразки популістів у їхньому прагненні стати третьою партією необхідно враховувати також і організаційну слабкість руху, відсутність політичного досвіду, брак матеріальних коштів. Не варто забувати, що їм протистояв сильний і досвідчений ворог, який володів різноманітними прийомами політичної гри — від підкупування й залякування до хитрої демагогії. Сталося так, що демократи демагогічними обіцянками заманили популістів у пастку, примусивши їх голосувати за свого кандидата. Політика виявилася надто складним мистецтвом для молодої партії.

Якщо закономірність поразки популістів не викликає сумніву, то складною проблемою є оцінка історичного значення руху, його ролі в американській історії кінця XIX століття. Дійсно, коли ми аналізуємо програмні документи Народної партії у контексті загального розвитку США, деякі її ідеї нам видаються такими, що суперечать економічному прогресу та процвітанню нації. Протекціоністські тарифи були потрібними для того, щоб захистити внутрішній ринок від конкуренції імпортованих товарів. Золотий стандарт також не був зайвим, оскільки зміцнював позиції національної економіки. Та й монополії, врешті-решт, свідчили про якісно новий, вищий рівень економіки, перехід до концентрованого масового виробництва, а в сільському господарстві провідне місце належало не дрібному фермеру, а великим господарствам, де застосовувалися агротехнічні новації.

Але чи означало все це, що популісти стояли на заваді економічному процвітанню і майбутньому успіхові США — лідера світової економіки? Доречно поставити питання про ціну капіталістичного прогресу. Не може бути виправданим абсолютно все, що його забезпечує, зокрема знищення індіанців, дискримінація афроамериканців, експлуатація іммігрантів за рахунок корінних американців, розорення дрібних фермерів, всевладдя й махінації трестів. Демократично налаштований читач, безумовно, стане на бік популістів.

Є ще один аспект, на який хотілося б звернути увагу, оцінюючи досвід популістського руху. На наш погляд, популізм стимулював пошуки правлячими колами гнучкішої внутрішньої політики, за якої можна було б бодай частково нейтралізувати негативні наслідки монополізації. Так, президент Т. Рузвельт у посланні до конгресу 3 грудня 1901 року відкрито зазначав, що «...існує реальне й велике зло, одним із головних проявів якого є надмірна концентрація з багатьма її негативними наслідками. Потрібні практичні зусилля задля усунення цього зла» [7, с. 183]. Йшлося про державне регулювання діяльності корпорацій у федеральному масштабі. Тоді, за ініціативи президента, була розроблена програма контролю за діяльністю трестів. Передбачалося прискорити судові процеси, навести порядок у тарифах. Також були ухвалені закони про санітарну інспекцію на м'ясоконсервних заводах, про контроль за виробництвом ліків і за діяльністю залізничних компаній тощо. І хоча монополії швидко навчилися обходити ці закони, початок регулятивної політики було покладено. Американський капіталізм пристосовувався до нових умов існування, коли він постійно перебував під пильним

спостереженням знизу, із боку демократичної громадськості, носія соціально-егалітарної, а відтак і популістської традиції.

Отже, популізм у США кінця XIX століття був спричинений загостренням соціальних суперечностей в умовах глибоких змін у економіці, зростання концентрації та монополізації виробництва і фінансів. Популістський рух об'єднав — бодай на короткий період — широкі верстви суспільства, які страждали від усевладдя монополій. Це був не стихійний протест натовпу, а організований, політично оформлений виступ трудящих, до якого термін «популізм» у зневажливому, негативному змісті жодним чином не може бути віднесено. Популістам не вдалося стати третьою партією. У США збереглася двопартійна система, а республіканці та демократи навчилися гнучко маневрувати задля збереження свого впливу на громадськість. Проте серед тих чинників і рухів, які допомогли американському капіталізму стати таким, яким він є сьогодні — більш гуманним і цивілізованим, ніж у XIX столітті, — є й заслуга маленької, але бойової популістської партії, яка не побоялася виступити проти двох «китів» традиційної політичної системи.

Список використаної літератури

1. Большой энциклопедический словарь: [2-е изд.; перераб. и доп.]. — М.: Большая Российская Энциклопедия, 1997. — 1456 с.
2. История США: в 4 т. — Т. 2. — М.: Наука, 1985. — 598 с.
3. История США. Хрестоматия: [пособ. для вузов; сост. Э.А. Иванян]. — М.: Дрофа, 2005. — 399 с.
4. Куропятник Г.П. Фермерское движение в США. От грейнджеров к Народной партии. 1867 — 1896 / Г.П. Куропятник. — М.: Наука, 1971. — 439 с.
5. Марк Твен. Избранное / Марк Твен: в 2 т. — Т. 1. — М.: Худож. лит., 1949. — 402 с.
6. Согрин В.В. Американский опыт в новых измерениях (о статье Дж. Леммиса) / В.В. Согрин / Новая и новейшая история. — 1992. — № 2. — С. 62-69.
7. Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 — 1914: [учеб. пособ.; сост.: П.И. Остриков, П.П. Вандель]. — М.: Высш. шк., 1989. — 295 с.

Н.В. Год

ДВУХПАРТИЙНАЯ СИСТЕМА США И ПОПУЛИСТСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В КОНЦЕ XIX — НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ПРОБЛЕМА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Статья посвящена истории популистского движения в США. Анализируется процесс возникновения и деятельность Народной партии, её программа и формы борьбы. Автор подчеркивает важность популизма в социальной и политической жизни Америки.

Ключевые слова: демократия, индустриальное общество, либеральная буржуазия, народная партия, политическая система, политическая партия, популизм, США.

N.V. God

**THE U.S. TWO-PARTY SYSTEM AND THE POPULIST MOVEMENT
OF THE LATE 19TH — THE EARLY 20TH CENTURY:
A PROBLEM OF POLITICAL TRANSFORMATION**

The article deals with the history of populist movement in the USA. The rise and activity of the People's Party, its program and ways of struggle are considered. The author stresses the importance of populism in social and political life of America.

Keywords: *democracy, industrial society, liberal bourgeoisie, the People's Party, political system, political party, populism, the USA.*

Надійшла до редакції 15 березня 2012 року

ДЕМОКРАТИЧНІ ПРОЦЕСИ В СОЦІАЛІСТИЧНІЙ ПОЛЬЩІ ТА КРАХ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ НАПРИКІНЦІ 1980-ИХ РОКІВ

У статті розкривається характер демократичних процесів у соціалістичній Польщі наприкінці 1980-их років, аналізуються діяльність реформаторських сил та причини краху тоталітарної системи.

Ключові слова: *Польща, соціалізм, реформи, перебудова, ПОРП, «Солідарність», комуністичні сили, профспілки, демократизація, опозиція.*

Причини соціальних зрушень у країнах Східної Європи і крах радянського блоку не слід зводити до якогось одного унікального фактора. Для виникнення такого історичного процесу світової ваги потрібна була взаємодія багатьох причин. Перехід до посткомуністичного був пов'язаний із утратою самовпевненості комуністичних еліт, що само по собі відображало моральну та ідеологічну кризу цих систем. В Угорщині, Польщі, Чехословаччині й меншою мірою у НДР опозиція давно відображала основні елементи і виклики, пов'язані з усуненням комуністичних режимів.

«Польська проблема» у другій половині 1980-их років завжди займала особливе місце у вітчизняній історіографії (як радянській, так і сучасній). Це зумовлене тим, що історія Польщі тісно переплетена як з радянською, так і з українською історією. Радянська Польща була основним стратегічним партнером для СРСР. У роки другої світової війни українські, білоруські, польські партизанські загони пліч-о-пліч воювали проти фашистів. [13, с.90-92]. Напередодні Потсдамської конференції, у 1945 році, радянське керівництво у боротьбі за комуністичну Польщу пішло на свідоме ускладнення стосунків з урядом В. Черчілля, прагнучи вирішити «польське питання» на свою користь [6, с.130-133]. Польща входила до числа країн, які були зразком комуністичного будівництва. Цю обставину часто ідеалізували радянські дослідники [19]. Зрештою, сьогодні Польща є важливим стратегічним партнером на шляху до європейської інтеграції України [15, с. 319]. Саме тому зазначена проблема є такою актуальною для сучасної української історичної науки.

Ненасильницький вихід з авторитарного режиму в Польщі став можливим тому, що у суспільстві, основаному на ідеологічній диктатурі Комуністичної партії, діяли різноманітні соціальні групи (як у владній структурі, так і серед опозиції), які розуміли необхідність компромісу. Формування такої позиції, особливо серед тих, хто десятиліттями правив, не звітуючи перед народом, прийшло із розумінням серйозності соціальної та економічної кризи й усвідомленням того, що ситуація може погіршитися, якщо не залучити суспільство до державотворчого процесу. Хоча режим В. Ярузельського давно намагався заручитись підтримкою народу, широкі верстви суспільства ототожнювали його з репресіями внаслідок проголошення воєнного стану.

У 1989 році В. Ярузельський продемонстрував жест відкритості й доброї волі — призначив прем'єр-міністром замість З. Месснера, якого критикували за

економічну кризу, тонкого політика і журналіста Мечислава Раковського. Того ж року В. Ярузельський залишив пост лідера партії, запевнивши, що М. Раковський, котрий повністю поділяв ідеї М. Горбачова, буде його наступником. Відомий американський журналіст Джон Тагліейбу у своїй статті в газеті «Нью-Йорк таймс» від 5 серпня 1989 року наголошував, що обрання М. Раковського свідчить про наміри польського партійного керівництва здійснювати подальші політичні та економічні зміни [14, с. 569].

М. Раковський уважався лідером реформістського крила ПОРП, незважаючи на те, що він був досвідченим супротивником «Солідарності». М. Раковський зарекомендував себе жорстким і спритним учасником переговорів уряду з «Солідарністю» у 1981 році. Проте далеко не всі лідери ПОРП вітали призначення М. Раковського. Виступаючи на пленумі ЦК головний ідеолог ПОРП, ортодоксальний комуніст Маріан Ожеховський різко розкритикував орієнтацію нового кабінету міністрів на ринок. При цьому М. Ожеховський застерігав від відродження «жорстоких законів капіталізму» [14, с.569]. 62-річний М. Раковський упевнено відкинув усю критику. Він заявляв, що розраховує на підтримку багатьох тисяч польських комуністів.

Таким чином, М. Раковський став і прем'єр-міністром, і генеральним секретарем Центрального Комітету Польської об'єднаної робітничої партії (ЦК ПОРП). Проте було вже надто пізно для проведення помірних реформ у Польщі. Впродовж кількох місяців державна казна випускала в обіг величезні суми грошової маси, що сприяло зростанню інфляції. Це робилося для того, щоб зменшити розрив між державними прибутками і витратами, який стрімко збільшувався. Міністерство фінансів попередило, що внутрішньому ринку загрожує небезпека краху, а в багатьох магазинах уже немає основних продуктів харчування. Промислове виробництво знижувалося, а рівень інфляції наближався до 100 відсотків [14, с. 569].

Дві хвили страйків у квітні й серпні 1988 року змусили режим В. Ярузельського визнати, що він не може правити всупереч суспільству. Зростаючі соціальні заворушення неможливо було придушити без застосування сили. Це було якраз те, чого намагалися уникнути «горбачовці» [20, с.206]. Спроба розв'язати проблему зброєю була зроблена на початку вісімдесятих років і закінчилась невдачею. Всі намагання режиму залучити визначних представників інтелігенції до владної структури та усунути ризик відродження руху «Солідарності» були категорично відхилені. М. Раковський займав щодо «Солідарності» агресивну позицію, багато керівників профспілок його не любили, не довіряли [14, с. 570]. Разом з тим, саме він підтримував процес примирення з профспілковими об'єднаннями. М. Раковський зазнав нищівної критики з боку ортодоксальних комуністів. Ця критика особливо посилилася після того, як ПОРП зазнала поразки на парламентських виборах у червні 1989 року. Кандидати від «Солідарності» отримали 99 місць зі 100 у верхній палаті парламенту і всі місця (161) у нижній [14, с. 570].

Уступати в діалог з представниками «Солідарності» й визнавати необхідність поділу влади в час драматичної соціальної та економічної кризи, здавалось, було єдиною альтернативою тривалому хаосу. Для багатьох комуністів, прихильників жорсткого курсу, сама ідея компромісу з тими, кого вони завжди вважали своїми заклятими ворогами, була подібна до капітуляції. Опір догматиків у партійному

керівництві був настільки відчайдушний (адже треба було визнати законність спілки «Солідарність» у січні 1989 року), що В. Ярузельський та троє його найближчих соратників погрозували подати у відставку, якщо партія неспроможна буде вступити в переговори із «Солідарністю» [20, с. 206].

Незважаючи на неприємну образу за репресії й підпільну боротьбу проти поліційної держави, обидві сторони — уряд та «Солідарність» — визнали, що тільки переговори за круглим столом можуть вивести країну з глухого кута. Переговори розпочались у лютому 1989 року і завершилися політичною угодою 5 квітня. Досягнутий компроміс передбачав повторну легалізацію «Солідарності», Селянської солідарності, Незалежної асоціації студентів та інших складових польського громадянського суспільства. Відбулися зміни в інституційній структурі уряду з обмеженнями повноважень президента; передбачено нові вільні вибори в Сенат та нижню палату — Сейм, якому потрібно дві третини голосів, щоб подолати вето Сенату на свої законопроекти [20, с. 206]. Комуністичній коаліції (ПОРП і її союзникам) гарантовано, принаймні під час перших виборів, 65 відсотків місць у нижній палаті. Комуністи продовжували очолювати ключові міністерства оборони та внутрішніх справ, а опозиції надали можливість випускати свої газети, обмеживши доступ до радіо й телебачення, які знаходились під контролем уряду.

Польща, порівняно з іншими країнами Східного блоку, вступила в нову фазу. Колись репресованих активістів, що вийшли з політичного підпілля, вітали як національних героїв. Щодо економічних реформ і контролю, угода передбачала перехід до ринкової економіки, але не давала чіткого посилення на стратегію виконання. У наступні місяці між урядом та незалежними профспілками виникало непорозуміння щодо індексації заробітної плати. Голова спілки «Солідарність» Лех Валенса схвально оцінював домовленість як початок шляху до демократичної й вільної Польщі. [8, с. 586] Валенса стверджував, що компроміс був єдиним розв'язанням проблеми, щоб забезпечити мирний перехід країни до демократичного устрою: «Наші представники у Сеймі та Сенаті можуть створити платформу, з якої ми зробимо стрибок у свободу і незалежність» [9, с. 591].

У першому турі виборів у червні 1989 року поляки у своїй більшості висловили недовіру кандидатам від Компартії. Перші вільні вибори за всю історію радянського блоку засвідчили історичну поразку польських комуністів і піднесення «Солідарності» як вирішальної політичної сили країни. Ситуація у Польщі була справді безпрецедентною в анналах комунізму: парламент, у якому антикомуністична опозиція мала 99 із 100 місць у верхній палаті; активне політичне життя, що було представлено не лише «Солідарністю» та комуністами, а й колишніми союзниками комуністів, які, прагнучи утвердити свою самостійність, автоматично перестали підтримувати комуністів [20, с. 207]. Виходячи із цих парламентських домовленостей, немислимим кілька місяців до цього, «Солідарність» забезпечила для себе домінуючий статус у законодавчому органі. Визнання «Солідарністю» права комуністів контролю над урядом виявилось правильним розрахунком: у розпал подій у Східній Європі в революційному 1989 році польські комуністи продовжували відступати як політична сила. Сам підхід до компромісу зводився до усвідомлення того, що комунізм у Польщі доживав останні дні у політичному та інтелектуальному

сенсі — він в основному вичерпав себе і не здатен був мобілізувати якусь серйозну соціальну підтримку [3, с. 112].

У серпні 1989 року в Польщі було подолано ще один рубіж протистояння, коли В. Ярузельський, якого було знову обрано президентом за підтримки «Солідарності», вирішив призначити новим прем'єр-міністром країни провідного діяча католицької церкви та головного радника «Солідарності» Тадеуша Мазовецького. Відомо, що цьому рішенню передував телефонний дзвінок Михайла Горбачова до лідера комуністів Мечислава Раковського, — Москва, очевидно, виразила готовність (а може й бажання) підтримати уряд «Солідарності», в якому комуністи були представлені меншістю [20, с. 208]. У комуністів не було іншого вибору, як прийняти пропозицію. В іншому випадку могла б повторитись попередня некерована ситуація із соціальними заворушеннями, страйками і навіть вуличним безладдям. Коаліційний уряд, у якому представники «Солідарності» відповідали за економіку і соціальні питання, комуністи намагались використати у своїх цілях. Зрештою, вони переклали тягар економічного відродження і прийняття непопулярних рішень, пов'язаних з радикальними реформами, на плечі «Солідарності», а самі зберегли контроль над суспільством через міністерства оборони і внутрішніх справ [20, с. 208].

Таким чином, 12 вересня Тадеуш Мазовецький став першим некомуністичним прем'єр-міністром серед країн Варшавського Пакту. У своєму інтерв'ю журналу «Шпигель» у вересні 1989 року Т. Мазовецький зазначав: «Я католик і керуюсь нинішнім соціальним ученням церкви, яке є повністю доступним... У населення є бажання щось зробити для уникнення катастрофи. Це для Польщі — традиція. У зв'язку з нинішнім становищем згадується реформа 1924 року міністра Грабського, коли для оздоровлення державного бюджету люди жертвували навіть обручками. Ми не можемо керувати такою готовністю до жертвності, але не можемо також її ігнорувати...» [11, с. 581-582]. Свій перший державний візит Т. Мазовецький зробив до Італії. Головною метою нового уряду було введення ринкових принципів в економіку та подолання кризи [17, с. 600].

Комуністи були змушені визнавати необхідність реформ, адже вони обіцяли реально поліпшити економічну ситуацію в країні. Визнаючи ситуацію в економіці як найгострішу, президент Польщі В. Ярузельський віддавав ініціативу демократам-реформаторам. [10, с. 635] За ініціативою Т. Мазовецького, Польща підписала угоду з СЕС. У вересні 1989 року на нараді 24 країн — членів СЕС — міністр фінансів Л. Бальцерович виклав польський план подолання економічної кризи. Це був план відомої «шокової терапії», яка і до сьогодні неоднозначно сприймається у польському суспільстві [12, с. 79].

Польська революція відбулась після десяти років боротьби, романтичних мрій, жорстоких репресій і дивовижного відродження надзвичайно винахідливого і витривалого суспільства. Роком раніше жодний аналітик не зміг би передбачити розмах і глибини змін, що сталися у країні і привели до влади — внаслідок болісних переговорів — тих, кого В. Ярузельський кидав у в'язниці як ворогів суспільства після проголошення воєнного стану. Тепер ці вороги суспільства управляли економікою країни, готуючись до чергового раунду боротьби за абсолютну політичну владу [12, с. 83].

На тлі ретроспективної оцінки і в порівнянні зі змінами, що відбудуться у наступні місяці в інших країнах соціалістичного табору, польський компроміс

виглядав надто обмеженим, помірним і, можливо, досить раціональним. Але на той час, на початку осені 1989 року, це було революційне явище за логікою влади у комуністичному світі. Слід пам'ятати, що ленінізм як доктрина заперечує поділ влади і визнає провідну роль Комуністичні партії, тобто владну монополію як священну догму. Те, що мало місце у Польщі, було публічно і беззаперечно визнано комуністами, як програш у боротьбі із суспільством [16, с. 147]. Пізніше буде багато нарікань на адресу «Солідарності» за те, що вона змиралась із президентом-комуністом і допустила комуністів на відповідальні пости в уряді. Ті, хто докоряв, не враховували всієї складності польської та міжнародної ситуації влітку 1989 року, коли Радянський Союз тільки розпочав переглядати свою позицію щодо НДР [18, с. 63].

Польські комуністи ще були здатні відчайдушно боротися за збереження позицій у армії та поліції. У травні 1989 року Тімоті Гартон Еш відзначав, що у таких країнах, як Польща та Угорщина, труднощі мирного періоду були пов'язані з необхідністю влади змиритися з їхньою політичною поразкою [20, с.209].

Сьогодні більше ніж будь-коли неможливо робити якісь прогнози. Кращі і найгеніальніші люди як у Польщі, так і в Угорщині поринули у велику та небезпечну авантюру. «Знаєте, сказав один із розумних керівників польської Компартії одному із розумних керівників польської опозиції, сидючи за круглим столом за чашкою кави, в усіх підручниках сказано, як важко захопити владу. Але ніхто не написав, як важко відмовитись від влади» [20, с.209].

Рішення відмовитись від влади не можна розглядати ізольовано від моральної та ідеологічної кризи комуністичної еліти. Польські комуністи були змушені визнати історичну нежиттєздатність політичної і соціальної моделі, яку вони нав'язали суспільству. Твердолобі ленінці програли гру, а реформатори намагались відчайдушно врятувати те, що можна було врятувати із спадщини лівих. На з'їзді Польської об'єднаної робітничої партії у січні 1990 року було вирішено перейменувати партію на Партію соціальної демократії та обрано нового керівника, Олександра Квасневського. Від нової партії відкололась група, що назвалася Соціал-демократичним союзом на чолі з комуністом-реформатором, колишнім членом Політбюро, керівником партійної організації у Гданську Тадеушем Фішбахом. Щоб зрозуміти крах комунізму в Польщі, необхідно порівняти кількість членів ПОРП у березні 1986 року — два мільйони членів із загальним членством двох неокомуністичних об'єднань, у березні 1990 року — кількість членів не перевищувала 67000 осіб [20, с. 209]. Новосформована партія визнала свою відповідальність за скоєні злочини в роки сталінського правління та економічну розруху в Польщі. Однак самокритика була недостатньою, щоб відновити імідж партії.

Можна вважати, що польський комунізм закінчився повною моральною і політичною дискредитацією. Тим, хто пропонував різні варіанти соціалізму, переважна більшість поляків відповідала, що для них соціалізм означав деградацію особистості, руйнування навколишнього середовища, переслідування вільнодумства, духовне зубожіння суспільства. Навіть оновлена Комуністична партія не мала свого електорату в Польщі. Поляки не бажали відроджувати соціалізм, навпаки, хотіли покінчити з ним. Найважливішою причиною розвалу комунізму у Польщі було загальне розуміння того, що після воєнного стану у влади не залишилось зброї, щоб зберегти систему. На той момент влада пішла на

поступки та прийняла діалог із суспільством, хоч спочатку із користю для себе і безперечною недовірою; цим польські комуністи підірвали основи своєї диктатури: страх населення, що система незмінна і що будь-яку форму опозиції буде автоматично придушено, а розкольників чекатимуть переслідування.

Проголошення воєнного стану у Польщі фактично стало початком остаточної і повної ерозії комунізму у Східній Європі. Щойно комуністи визнали, що мають вдатися до відвертого насильства проти десяти мільйонів людей, організованих у незалежну спілку, вони цим підтвердили, що справжня природа їхньої влади не мала нічого спільного із владою робітничого класу. Це було вражаюче викриття системи як бюрократичної, антинародної диктатури. Зважаючи на кризу влади у Кремлі та незрозумілу реакцію Радянського Союзу на виклики із Східної Європи, не було надії на те, що зовнішня інтервенція може врятувати систему. В. Ярузельський і його однодумці тримались за владу, всупереч своїм ідеологічним претензіям, визнаючи цим, що вся ідеологія була не що інше, як риторичний міраж, семантична узурпація, що мала на меті утвердити контроль крихітної фанатичної меншини над усім суспільством. Довге десятиліття, яке почалось із заснування «Солидарності» у серпні 1980 року, завершилось крахом комуністичної монополії у Польщі влітку 1989 року. Стратегія Нової еволюційної теорії викликала повільну, але наскрізну ерозію влади та появу контрвлади у вигляді неформальних об'єднань і рухів, що масово виникали у вісімдесяти роки, всупереч репресивним заходам режиму [20, с. 210].

Збанкрутілий тоталітаризм у Польщі перетворився на недолугий авторитарний режим, керівництво якого дійшло висновку, що безвихідна ситуація не могла продовжуватись безкінечно. У той же час стратегія круглого столу вимагала бажання як з боку поміркованих груп з числа опозиції, так і реформаторів в уряді укласти угоду, котру історик-дисидент Адам Міхник влучно схарактеризував як «ваш президент, наш прем'єр-міністр» [7, с. 566]. З того моменту став можливий перехід до посткомуністичної фази, хоча ключові позиції в уряді продовжували утримувати прихильники воєнного стану. Ретроспективно можна помітити, що військовий режим, нав'язаний у грудні 1981 року, майже ліквідував Комуністичну партію як центр прийняття рішень і передав владу технократичній еліті, повністю позбавленій заідеологізованості. Правда, партія продовжувала існувати і виконувати свої звичні функції, але вона вже втратила ініціативу, яка давала їй можливість управляти суспільством впродовж багатьох років. Угорський соціальний філософ Міхай Вайда пояснював крах як відмирання міфу про непогрішимість і всемогутність системи [20, с. 211].

Сила системи полягала у демонстрації її всемогутності — демонстрації того, що будь-яка непокора буде помічена і покарана, а будь-яка ініціатива знизу була просто неможлива. Як тільки режим виявився нездатним дотримуватись цього принципу, коли почав якось реагувати на вимоги суспільства, його магічна сила зникла. По суті, вона закінчилась ще у 1981 році. Воєнний стан у Польщі був фактично своєрідним невизнаним компромісом [21, с.179]. Нормальним розв'язанням проблеми мала б бути радянська інтервенція або краще інтервенція об'єднаних армій Варшавського Пакту [21, с.180]. Але оскільки росіяни більше не могли ризикувати розпочати громадянську війну в центрі Європи, вони сприйняли воєнний стан як розв'язання проблеми, хоча самі, думаю, розуміли, що польська армія не стане придушувати суспільство з нещадністю і байдужістю, які завжди

були свідченням сили системи. Тому, з точки зору системи, військовий стан був невдачею і неминучим ударом по самій системі [20, с. 211].

Загострюючи питання, Вайда нагадав, що якраз 13 грудня 1981 року, у той день, коли було запроваджено військовий стан у Польщі, угорська демократична опозиція розпочала випуск самвидавівського часопису Бесельо. «Того дня стало зрозуміло, що система була уразлива, не вічна. Після 13 грудня 1981 року режим не мав іншого виходу, як взяти курс, що принаймні мав дещо спільне з європейською раціональністю — так, він перестав бути схожим на попередню систему» [20, с.211].

Колишній радник президента США Дж. Картера з питань національної безпеки, професор Збігнєв Бжезинський у своєму інтерв'ю для польського телебачення та урядової газети «Річ Посполита» у лютому 1990 року зазначав, що «Польща є лідером в сфері політичних та економічних перетворень. Колишня демократична опозиція в Польщі продовжує залишатися стабільною, створюючи базу для уряду, що може тверезо і вміло керувати суспільством. Це абсолютно виняткова для Східної Європи ситуація. В жодній іншій країні такого немає... Економічне становище в Польщі більш складне. У цьому відношенні для іноземного капіталу Угорщина більш приваблива, ніж Польща» [1, с. 174]. Щодо польських комуністів З. Бжезинський зазначив: «Комуністична партія в Польщі — незалежно від того, яку матиме назву — завжди сприйматиметься як партія, що відіграла роль чужорідного агента в дуже складний історичний період для країни, як партія, яка бере на себе пряму відповідальність за розправу над десятками тисяч польських патріотів. Проста зміна назви чи імені не ліквідує червоних плям в її історії» [2, с.630]. З. Бжезинський був переконаний, що з геополітичної точки зору Польща є найважливішою для США країною у Східній Європі.

Стосовно польсько-американських контактів на державному рівні, то вони відновилися ще в 1987 році (після десятилітньої перерви, коли в 1977 році ПНР відвідав президент США Дж. Картер). У 1987 році Польщу з офіційним візитом відвідав віце-президент США Дж. Буш (старший). У ході візиту майбутній президент США мав тривалий діалог з В. Ярузельським, Л. Валенсою, примасом католицької церкви Ю. Глемпом. Співробітники держдепартаменту США спочатку відмовляли Дж. Буша від візиту, але президента несподівано підтримав З. Бжезинський, який вважав, що такий крок американського лідера допоможе полякам бурхливо виявити «свої проамериканські настрої», а також налагодить стосунки з урядом В. Ярузельського [2, с. 207]. Від імені віце-президента З. Бжезинський поставив перед В. Ярузельським умову, що «візит відбудеться, якщо Дж. Буш матиме змогу контактувати з різними елементами польського суспільства, включаючи керівників римо-католицької церкви, інтелектуалів та лідерів «Солідарності» [2, с. 207]. Унаслідок довгих переговорів, узгодження позицій візит Дж. Буша відбувся. Він відвідав завод, де виготовляли кінескопи, а також могилу відомого католицького ксьондза Є. Попелушка. У політичному відношенні візит Дж. Буша давав зрозуміти польському керівництву, що довгоочікувана економічна допомога Заходу буде надана лише після внутрішніх політичних та економічних перетворень [2, с. 207].

Польська відкритість у 1988 і 1989 роках мала істотний вплив на весь регіон: вона вселила оптимістичні надії не лише в Угорщині, де політична система дала

тріщину у попередні роки, а й у Чехословаччині, де люди протестували проти придушення владою діяльності дисидентів. Революційне значення перемін у Польщі не обійшло також румунського лідера Ніколає Чаушеску, котрий відчайдушно намагався переконати інших керівників країн Варшавського Пакту, що сформований «Солідарністю» уряд треба зупинити будь-якою ціною, включаючи збройну інтервенцію. Парадокс полягав у тому, що ще у серпні 1968 року ця людина виступала проти придушення пражського руху реформаторів, а тепер, у 1989 році, закликала до негайного придушення польського демократичного експерименту. Проте шалені спалахи неосталінського консерватизму Н. Чаушеску нікого не переконали. Рух, спрямований на радикальні реформи у Східній Європі, сам по собі перетворився на динамічну силу. Оскільки Радянський Союз утримався від прямої інтервенції, його неможливо було зупинити [20, с. 211]. Після заборони на початку вісімдесятих років у кінці десятиліття «Солідарність» вийшла на арену як справді національний рух, що взяв на себе завдання побудови плюралістичного суспільства та ініціював корінні реформи з метою подолати в короткий строк економічні труднощі в Польщі.

З моменту, коли було сформовано уряд під егідою «Солідарності», стало очевидно, що цей рух не зможе далі заперечувати притаманний йому політичний характер. Було ясно і те, що він має будувати свою діяльність як організована політична партія або, вірогідніше, що може утворитися декілька політичних партій в результаті неминучої фрагментації, продиктованої ідеологічним фактором та мотивами особистого характеру. За висловом Л. Валенси, «Солідарність» мала величезну підтримку і здобувала перемоги тому, що в усі часи по всіх питаннях вона схилилася на користь «більш вдального, більш гуманного, більш достойного рішення, виступаючи проти жорстокості і ненависті» [4, с. 606].

«Солідарність» виступала як єдиний загін, поки не зіткнулась із комуністично-партійною державою, з її величезним репресивним апаратом. [20, с. 212]. Тепер, коли держава визнала свою неспроможність і «Солідарність» взяла в свої руки соціальне та економічне відродження країни, на поверхню впливли давні суперечності різних груп і фракцій усередині руху. Період нерозлучного братерства закінчився.

За епопеєю антикомуністичного опору настала перебудова неоднорідного і надзвичайно строкатого політичного спектра. Лех Валенса, котрий спочатку рідко з'являвся серед громадськості, тримаючись осторонь від основної течії нового політичного життя, залишався помітною фігурою у «Солідарності». Президент США Дж. Буш назвав Л. Валенсу «людиною, що робить історію» [5, с. 604]. Тим часом чимало його колишніх радників та інших визначних діячів «Солідарності» брали активну участь у діяльності парламенту й уряду; згодом їх було визнано як новий політичний клас.

Щоб зрозуміти трансформацію політичного життя у Східній Європі, не слід ігнорувати роль, яку відіграв Захід у соціальних зрушеннях у цьому регіоні. Іншими словами, вплив Заходу на розмах і темпи змін у Східній Європі мав не менше значення, ніж роль Радянського Союзу при Горбачові. Обидва були за утворення політичного середовища, у якому застарілі комуністичні бюрократичні режими Східної Європи виглядали б як пережитки непростого минулого. Але

якщо Захід заохочував народження плюралістичних демократичних сил, зацікавлених у системних змінах, то Кремль покладав надії на місцевих комуністів-реформаторів, які в своїй програмі хотіли привести в порядок існуючі економічні й політичні механізми замість того, щоб їх ліквідувати повністю.

Список використаної літератури

1. Бжезінський З. Велика шахівниця / Збігнев Бжезінський. — Львів–Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.
2. Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов / Ежи Брониславский, Георгий Вачнадзе. — Тбилиси: Ганатлеба, 1990. — 640 с.
3. Вахромеев А., Шмелев Б. Что происходит в странах Центральной и Юго-Восточной Европы? / Александр Вахромеев, Борис Шмелев. — М.: Политиздат, 1992. — 307 с.
4. Выступление лидера «Солидарности» Леха Валенсы в Конгрессе США (15.11.1989) // Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов. — Тбилиси: Ганатлеба, 1990. — 640 с. — С. 605-612.
5. Выступление президента США Дж. Буша в Вашингтоне по случаю награждения Л. Валенсы 13 ноября 1989 года // Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов. — Тбилиси: Ганатлеба, 1990. — 640 с. — С. 603-605.
6. Дилкс Д. Черчилль и операция «Немыслимое», 1945 г. / Девид Дилкс // Новая и новейшая история. — №3. — 2002. — С. 126-142.
7. Интервью депутата польского сейма А. Михника для парижской газеты «Монд» (21.07.1989) // Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов. — Тбилиси: Ганатлеба, 1990. — 640 с. — С. 565-569.
8. Интервью лидера «Солидарности» Леха Валенсы для римской газеты «Джорно» (28.09.1989) // Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов. — Тбилиси: Ганатлеба, 1990. — 640 с. — С. 584-589.
9. Интервью лидера «Солидарности» Леха Валенсы для французской газеты «Фигаро» (29.09.1989) // Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов. — Тбилиси: Ганатлеба, 1990. — 640 с. — С. 590-595.
10. Интервью президента Республики Польша В. Ярузельского газете «Ю-эс-эй тудэй» — «Польша — мост от Востока к Западу» (19.02.1990) // Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов. — Тбилиси: Ганатлеба, 1990. — 640 с. — С. 635-637.
11. Интервью премьер-министра Польши Т. Мазовецкого для еженедельника ФРГ «Шпигель» (25.09.1989) // Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов. — Тбилиси: Ганатлеба, 1990. — 640 с. — С. 579-584.
12. Мусатов В. Предвестники бури. Политические кризисы в Восточной Европе (1951 — 1981) / Владимир Мусатов. — М.: Алма-пресс, 1996. — 381 с.
13. Никольский В.А. Заметки офицера разведки. Польша 1944 — 1945 гг. / Виктор Анатольевич Никольский // Новая и новейшая история. — №1. — 2000. — С. 90-106.

14. Об избрании М. Раковского Генеральным секретарем ЦК ПОРП (статья-репортаж Дж. Таглиэйбью в газете «Нью-Йорк таймс» 5.08.1989 г.) // Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов. — Тбилиси: Ганатлеба, 1990. — 640 с. — С. 569-574.
15. Основи європейської та євроатлантичної інтеграції України: навчальний посібник / За заг. ред. В.П. Горбуліна. — К.: ДП НВЦ Євроатлантикінформ, 2006. — 416 с.
16. Политические партии и движения Восточной Европы. Проблемы адаптации к современным условиям. — М.: Мысль, 1993. — 340 с.
17. Пресс-конференция представителя правительства ПНР по печати М. Незабитовской (18 октября 1989 года) // Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов. — Тбилиси: Ганатлеба, 1990. — 640 с. — С. 599-601.
18. Революционные преобразования в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: причины и последствия. — М.: Просвещение, 1990. — 292 с.
19. Стецкевич С.М. Социалистические страны Европы. Пособие для учителей / Станислав Михайлович Стецкевич. — М.: Просвещение, 1977. — 224 с.
20. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела / Владімір Тисменяну. — К.: Мегатайт, 2003. — 336 с.
21. Яровий В. Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві — 90-ті роки ХХ ст.: Курс лекцій: навч. посібник / Валерій Іванович Яровий. — К.: Либідь, 1997. — 269 с.

Ю.В. Вильховой

ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ПОЛЬШЕ И КРАХ ТОТАЛИТАРНОЙ СИСТЕМЫ В КОНЦЕ 1980-Х ГОДОВ

В статье раскрывается характер демократических процессов в социалистической Польше в конце 1980-х годов, анализируются деятельность реформаторских сил и причины краха тоталитарной системы.

Ключевые слова: *Польша, социализм, перестройка, ПОРП, Солидарность, коммунистические силы, профсоюзы, демократизация, оппозиция.*

Y.V. Vilhoviyy

DEMOCRATIC PROCESSES IN SOCIALIST POLAND AND CRASH OF TOTALITARIAN SYSTEM IN THE LATE EIGHTIES

The character of democratic processes in socialist Poland in the late eighties is revealed, the activity of reformatory forces and the reason of crash of totalitarian system are analyzed in article.

Keywords: *Poland, socialism, reorganization, The Polish United Worker's Party (PUWP, Polish — PZPR), the Independent Self-Governing Trade Union «Solidarity», communistic forces, trade unions, democratization, opposition.*

Надійшла до редакції 13 квітня 2012 року

Історіографія

УДК 165.9

Я. О. Попапенко

ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ ТІЛЕСНОСТІ ЛЮДИНИ В ІСТОРІОСОФСЬКИХ КОНЦЕПЦІЯХ МІШЕЛЯ ФУКО

Досліджується місце і роль соматичної проблематики в історіософії Мішеля Фуко. Особлива увага приділяється висвітленню взаємопов'язаності тілесних практик і дисциплінарного типу влади в роботах видатного історика.

Ключові слова: тілесні практики, дисциплінарна влада, М. Фуко, історіософія, дискурс.

Сучасне мережеве глобалізоване суспільство все частіше кваліфікують як «тоталітаризм нетократії», що кардинально трансформувала ієрархії на основі ексклюзивного доступу до інформації в новій «інформаціоналістській» (термін М. Кастельса) парадигмі соціуму і культури, сформувавши «безжалісну структуру мережевої влади» [13, с. 16]. Процес маргіналізації академічної соціогуманітаристики в «мережевій культурі» (де культурні змісти стрімко переносяться з фізичного світу до електронного) супроводжується посиленням та розширенням можливостей і стратегій маніпулювання громадською думкою завдяки новим електронно-комунікаційним технологіям, перетворенням більшості громадян на пасивно-байдужий «консьюмерат»: «культура прозорості», нав'язливо пропагована соціальними мережами в Інтернеті й утверджувана нею «прозора» соціальна архітектура, надають безмежні можливості для маніпулювання і контролю над суспільством з боку владних еліт, перетворюються на односторонній інструмент управління [8, с. 13].

У подібній ситуації надзвичайно актуальним завданням, на нашу думку, є аналіз ідей видатного мислителя ХХ століття, неординарного історика Мішеля Фуко, котрий усе життя намагався виявляти й деконструювати маніпулятивні дискурси і технології владного впливу, зумів здійснити революційне за своїм впливом та резонансом в науковому середовищі дослідження генеалогії дискримінації в європейській історії. За словами Ж. Дельоза, М. Фуко одним із перших сказав, що «дисциплінарне суспільство — це те, від чого ми маємо намір відійти, те, чим ми більше не є» [4, с. 127].

Мета дослідження — осмислити проблематизацію тілесності й сексуальності в історіософських концепціях М. Фуко.

Завдання дослідження — виявити головні характеристики репрезентації тіла людини та дисциплінарного контролю над ним в інтелектуальному доробку М. Фуко; з'ясувати, як саме уявляв М. Фуко специфіку конструювання дисциплінарних тілесних практик у європейській історії XVII-XVIII століть;

проаналізувати наслідки впливу дискурсів влади-знання на соматичні аспекти людського буття через призму праць автора «Історії сексуальності».

Предмет дослідження — історико-філософські погляди й концепції М. Фуко.

Об'єкт дослідження — специфіка проблематизації соматичних аспектів людського буття в роботах М. Фуко.

Задекларована проблематика частково вже розглядалася у роботах З. Сокулера, Х. Хакосало, В. Бел, А. Дьякова, А. Соколова, Ф. Саразіна, С. Сланічки, Д. Міхеля, В. Подороги, Г. Тульчінського, О. Гомілко, М. Рикліна, Ж. Бодрійяра, І. Биховської, О. Івашини, проте комплексного наукового аналізу цієї теми у вітчизняній історіографії здійснено не було.

Можна з цілковитою впевненістю стверджувати, що для М. Фуко наукові студії були пошуком можливостей для повноцінної самореалізації й глибокої свободи, інтелектуальним бриколажем та деконструюванням догматично-усталених форм і способів філософування. Важливість дискурсивного аналізу, запропонованого цим видатним ученим, полягає в його дієвій спроможності повному розглянути історичні структури й соціальні явища, «очистивши» їх від поверхових пояснень і банальних тлумачень та виявивши приховані й далеко не очевидні політичні механізми їх функціонування або трансформації.

Ключовою подією, котра відіграла виключно важливу роль у європейській історії, М. Фуко вважав Французьку революцію і страту короля як один з головних її символів. Учений намагався в усьому відходити від традиційних схем, тлумачень і способів реконструкції подій минулого — спроба написати «іншу історію Революції» цілковито вписувалася в подібну стратегію. М. Фуко запропонував ідею про виділення двох базових режимів існування влади, старого й сучасного. В першому випадкові владу уособлювало «тіло короля», осяяне ореолом величі, сакральності й слави (навіть його страта семантично відсилати до архаїчно-фундаментальної та універсальної для історії цивілізації ідеї-концепту сакрального жертвопринесення, котре вможлилювало рівновагу і стабільність світу). При сучасному режимі, на думку французького історика, влада розсіювалася по всьому соціальному просторові, не належала жодному з його суб'єктів (еліті, верстві чи класу) [7, с. 92].

На іншому від «політичного тіла короля» полюсі у якості як семантичний антагоніст розташоване тіло засудженого, котрий «теж володіє правовим статусом, створює власний церемоніал і викликає окремий теоретичний дискурс, але не для того, аби обґрунтувати «надлишок влади», а для того, щоб виразити «недостачу влади», викарбувану на тілах тих, кого піддано покаранню. У найбільш «темній» ділянці політичного поля засуджений уособлює симетричний перевернутий образ короля» [12, с. 44]. Подібні міркування й дали підстави стверджувати, що у сфері політичної думки «короля все ще не обезголовлено»: після страти монарха у Франції, на думку М. Фуко, ключовою стратегією домінування і практикою упокорення, що до неї вдається влада, стає дисципліна. Такі класичні дисциплінарні інституції, як в'язниці, лікарні, психіатричні заклади, якнайкраще відображають дисциплінарний тип влади, котрий утвердився на противагу старому репресивно-каральному й визначав, по суті, режим існування влади за нових суспільно-історичних обставин.

Від старої аристократії, символом і виразником інтересів якої був король, влада перейшла до рук медиків, експертів-психіатрів, менеджерів промислового

виробництва та системи освіти, оскільки саме вони стали «агентами влади», котра тримається на дисципліні. Цією обставиною й пояснюється першочерговий інтерес автора «Слів і речей» до історії клініки, в'язниці, безумства, сексуальності — феноменів, через посередництво яких влада після Революції перерозподіляється від єдиного центру до множини центрів (дисциплінарних інститутів і бюрократії, котра їх обслуговує) [7, с. 94]. Доводячи, що для історичного аналізу важливими є, насамперед, владні стосунки, котрі функціонують незалежно від індивідів, у руках яких зосереджена державна влада, М. Фуко наводив приклад колишнього Радянського Союзу, в якому, попри зміну правлячого класу, попередні владні стосунки збереглися [10, с. 321].

Дисциплінарна влада була наслідком раціоналізації суспільного життя й здійснювалася, передусім, через тілесні практики, репрезентовані в публічному просторі в якості «нормальних», «правильних» та толерованих панівними дискурсами. Тому, як уважав М. Фуко, природу влади можна зрозуміти тільки в контексті історично визначених тілесних практик. Історія тіл для мислителя — це історія найрізноманітніших процедур і технологій нагляду, тренування (дресурси), навчання, іспитів, сфокусованих на людському тілі від XVII століття (становлення новоевропейської індивідуальності та суб'єктивності стало можливим саме завдяки цим технологіям і продукованим ними типам тілесності). Відповідно до специфіки застосування вказаних технологій, тіла в концепції М. Фуко поділяються на психіатризовані, покарані, ув'язнені, еротичні, слухняні, бунтівні. Дисциплінарний тип влади, котрий діяв через тіла на душі підданих, не скасував остаточно інші типи, а інфільтрувався в них, дозволяючи владним впливам досягати найглибших шарів соціальних відносин та індивідуального буття [9, с.273].

Аналізуючи історико-філософські концепти «народ» і «нація», М. Фуко вважав їх фікцією, викликаною до життя певним типом політичного дискурсу, покликаною легітимізувати конкретну модель домінування. Дослідник стверджував, утім, що «населення» — це не тільки специфічна абстракція технології управління, але й цілком реальне тіло («суспільне тіло»). В добу панування монархічного принципу управління на Заході «тіло населення» лишалося «невидимим», ховалося в тіні «священного королівського тіла»: «В суспільстві на зразок суспільства XVII століття тіло короля було не метафорою, а політичною річчю: його тілесна присутність була необхідна для життєдіяльності монархії... В Республіки немає тіла. Навпаки, протягом XIX століття новим началом стає тіло публічне» [10, с. 161].

Трансформація абстрактного «тіла Республіки» в реальне «суспільне тіло» шляхом його репрезентативної візуалізації стало можливим разом з появою спеціальних науково-прикладних способів вивчення населення, нових калькулятивно-аналітичних дисциплін і практик, таких, як демографія, статистика, політична економія, санітарна медицина тощо. Збір максимально деталізованих даних про різні аспекти життя населення мав на меті зробити контроль над ним, його життям, смертю, здоров'ям, виробничою активністю максимально всеохопним («гуманна» альтернатива тотальному нагляду поліцейної держави). «Біологічні характеристики населення стають релевантними чинниками для економічного управління, і це веде до необхідності організації навколо нього певного апарату, котрий би забезпечив не лише підкорення, але й постійне

зростання його корисності», — стверджує М. Фуко, демонструючи, як турбота владних еліт про належний рівень репродуктивності підданих привела до того, що сім'я з другої половини XVIII століття стала «мішенню для великого підприємства медичної акультурації» (фокусування уваги на тілах дітей логічно тягло за собою збільшення уваги й до тіла жінки-матері) [7, с. 100-101].

Уже від середини XIX століття стрімко розвивалися гінекологія та психіатрія — головні інструменти медичного контролю над жіночими тілами, що заохочувалися державними структурами [7, с. 86]. Для XIX століття, на думку М. Фуко, характерні чотири типи привілейованих об'єктів державного управлінського втручання у простір соматичного буття суспільства: тіло дитини, тіло матері, тіло перверсивного дорослого (гомосексуаліста) та шлюбна пара, яка застосовує контрацепцію (сумарно вони викликають до життя контрольно-управлінські державні практики — «диспозитив сексуальності») [5, с. 204]. Саме через регулятивний контроль над цими типами тілесної самореалізації держава намагається посилювати могутність «соціального тіла», отже, наснажувати себе. Все більше усвідомлюється важливість не тільки чоловіків (потенційних солдатів), але й жінок та дітей, завдяки яким «соціальне тіло» повнокровно функціонує і «розростається».

Серед нових концептів, що їх М. Фуко запровадив до соціогуманітарного дискурсу, особливо часто увага акцентується на понятті «біополітики», котре позначає тип державної політики, що «враховує процеси життя та починає контролювати й змінювати їх» [11, с. 214]. Виокремившись у домінуючий тип державно-адміністративного дискурсу, біополітика в XIX столітті ввібрала в себе нові форми знання про смертність, хвороби, народжуваність, здоров'я, тривалість життя — дані статистики дозволяли навіть прогнозувати перебіг цих явищ. Розвиток капіталізму супроводжувався входом життя в історію» [11, с.213], магістральний напрям генези біополітики — від «символіки крові» до «аналітики сексуальності» [1, с. 317]. До XVIII століття влада, як доводив автор «Історії сексуальності», діяла за допомогою смерті, кари, кровопролиття, адже фокусувалася не на суспільних реаліях, а на волі суверена і страхові перед голодом, — у цьому, власне, й полягав сенс «символіки крові». Проте у XVIII столітті сталися певні зміни: юридично-диспозитивний спосіб влади, що контролював статеві відносини стосовно суспільних статусів (спосіб, що спирався на погрозу смертної кари), поступився місцем іншому способу, в центрі якого стояло вимірювання ступеня відхилення від «норми» (а не поділ на дозволене й недозволене, як раніше). Символіку крові замінили статистика та дослідження сексуальності [1, с. 324-325].

Біополітика сприяла позиціонуванню громадян уже не як юридичних підданих, контрольованих страхом тортур і смерті, але у якості «живих істот», котрі мають «організм, умови існування, передбачуване життя, індивідуальний та колективний догляд за здоров'ям, сили, на які можна вплинути, та простір, по якому можна оптимально розподілитися» [12, с. 214].

Одним словом, саме реалізація біополітики як стратегії влади зробила можливим сприйняття людини в усій повноті її тілесно-сексуального буття. Вікі Бел акцентує увагу на тому, що біополітика, за М. Фуко, також містить суворі дисциплінарні аспекти реалізації влади, описані в книзі «Наглядати й карати», проте ці аспекти спрямовані не так на індивідуальні тіла, як на «колективне тіло»

соціуму. Секс посідає винятково важливе місце в історії, оскільки є не тільки однією з моделей біовлади, але й силою, здатною успішно заохотити людей поводитися дисципліновано щодо свого тіла й сексуальних звичок [1, с.318]. Виявляючи тактики і стратегії влади у європейській історії, здійснюючи «картографування історичних процесів нормалізації» [1, с. 329] та досліджуючи специфіку зміни старих систем контролю новими, більш адекватними, М. Фуко запропонував концептуально нове бачення проблематики людської тілесності: оскільки тіло є сутністю, здатною «виробляти» біль і насолоду, то саме через них влада здатна тілом маніпулювати. Вплив влади на тіло не просто формує його зовнішній вигляд, але й трансформує його матеріальність [2, с. 112]. За словами О. Гомілко, для М. Фуко в аналітиці влади слухняність тіла є центральною темою, адже розглядаючи європейські каральні процедури та техніки, він доводить, що створення «слухняного тіла» було наслідком не так фізичного примусу (просторово оприсутненого), як візуального тиску: постійне перебування тіла під пильним поглядом іншого робить його безвільним та слухняним («видимість — це пастка»). «Оптика» влади над тілом укорінена у владі бачення: тіло завжди є «візуальним тілом», яке постійно оглядається іншими та самим собою; бачення саме по собі наділене потужною владою [2, с. 112-113].

Запровадивши до інтелектуального обігу поняття «політична економія тіла», французький мислитель мав на увазі те, що люди, по суті, є результатом маніпуляції влади над їхніми тілами, незалежно від того, які методи вона використовує — жорсткі (насильство і покарання) або м'які (корекція та обмеження тіла). Тіло все більш детально конструюється й трансформується владою і суспільством у міру збільшення різноманітності й інтенсивності застосування дисциплінарних та маніпулятивних технік влади [2, с. 113].

У контексті подібних міркувань про владу й тіло як її об'єкт та інструмент М. Фуко намагався викликати сумніви щодо усталених «істин» та понять, у полоні яких перебуває сучасна людина, і довести, що не існує незмінного людського суб'єкта, «істинних» станів чи «природи» людини. Навіть тіло людини не може бути стабільною підставою для остаточного самовизначення або розуміння іншого. Перервності, розривності й випадковості процесів людського самоусвідомлення призводять до вирішальної ролі в історії довільності, випадковості й нерациональності. Критерії «нормальності» й «раціональності» вкорінені, насправді, в ірраціональному, випадковому та потворному. В історії, за М. Фуко, немає ні сенсу, ні закономірностей, ані жодного поступу; тиску влади позбутися неможливо, оскільки вона є невіддільною ознакою суспільних відносин і знання [5, с. 194-195].

В українській інтелектуальній соціогуманітарній традиції ідеї М. Фуко до свого методологічного інструментарію включають здебільшого представниці феміністичного напрямку, зокрема С. Павличко, Т. Гундорова, В. Агеєва. М. Маєрчик за допомогою фукіанського аналізу виявляє у традиційній українській родині XIX століття присутність різних форм гендерних влад, що реалізувалися як шляхом примусу та насильства, так і через заохочувальні, позитивні дискурси, з «пафосом шанобливості й високоморальності». Дослідниця проникливо розпізнає однаковий ефект дискурсів гендерного домінування і там, де роль жінки в родині позиціонується як залежна та другорядна (дискурси приниження), й там, де їй відводиться роль порадики, «вірного друга і помічника» (дискурси заохочення)

[6, с. 23]. Здійснюючи деконструкцію гендерного режиму в українській традиційній культурі, М. Маєрчик вміло використовує концептуалізацію поняття влади, розроблену М. Фуко, задля того, аби оприаявити тиск на жінку «дискурсивних влад», котрі найефективніше впорядковують соціальний простір не погрозами насильства, а через залучення переконливих ідей, що експлуатують обіцянку насолоди, щастя і приємності. «Саме владні вектори утворюють дискурси культури. А дискурси визначають, які ідеї стають традицією, моральною нормою, звичаєм, «здоровим глуздом» й очевидністю, що є природним, що неприродним, а що протиприродним», — підсумовує дослідниця [6, с. 22].

Вплив М. Фуко на сучасний історіографічний, соціологічний та антропологічний дискурс важко переоцінити. Так, Майкл Дилон, досліджуючи вплив концепту-безпеки на сучасну геополітичну ситуацію, проводить паралелі з ідеями видатного француза про те, в який спосіб технології дисциплінарної владизнання трансформували тіла індивідів. Завдяки концептуальним побудовам теоретика «біополітики», М. Дилон прослідковує, як «порядок страху» формує народ і які владні ефекти випливають із «режиму істини безпеки» [3, с. 223-225].

Відштовхуючись від тези М. Фуко про те, що в буржуазному суспільстві інцест одночасно заохочується й забороняється, Вікі Бел висуває доволі цікаве припущення: «Спалах дискурсів про сексуальність не просто спонукав людей коментувати свої сексуальні задоволення та жадання, хвилюватися і наглядати за сексуальними практиками інших, а й створив оповіді про сексуальні практики, які були екстрапольовані на минуле та піднесені в статус фундаментальних істин» (теорії К. Леві-Строса й З. Фройда про табу на інцест у первісному суспільстві дослідниця кваліфікує як «звернені назад теорії, що їх навіяли теперішні клопоти») [1, с. 323]. Силу і тривалість інтелектуальної традиції рецепції поняття людини як тимчасово виразненого в антропоцентричному дискурсі Заходу історико-культурного конструкту, котрий невдовзі зникне, «як щезає обличчя, намальоване на прибережному піску», — традиції, що йде саме від М. Фуко яскраво підтверджує резонансна праця іншого французького автора, Ж.-М. Шеффера, видана у 2007 році [14]. Учений закликає відмовитися від облудної тези про «людську виключність» і якийсь особливий її статус серед інших біологічних видів та доводить безпідставність концепцій, що обґрунтовують «трансцендентність» людини на основі її культурної та соціальної трансцендентності стосовно світу природи [14, с. 10].

Здійснюючи кардинально нову для західного мислення реконструкцію владних стратегій домінування й упокорення, М. Фуко проводив аналіз тілесності, сексуальності й влади через дискурси, продуковані останньою. Під впливом ідей М. Ніцше та М. Мерло-Понті французький мислитель обстоював тезу про дискурсивну запрограмованість тілесних і сексуальних практик, про тіло як історико-культурний конструкт, змінний у часі й просторі, залежно від «системи координат», у яку його вписано [9]. Саме завдяки роботам М. Фуко в західній соціогуманітаристиці утвердилося переконання в тому, що тіла не мають жодної позаісторичної субстанції чи сутності.

М. Фуко започаткував традицію вивчення тілесних практик, поширених у соціумі, через аналіз дискурсів, які структурують тіло і способи його репрезентації, візуалізації та аксіологізації. В концепції мислителя тіло набуло

статусу «політичної проблеми», довколо якої центровано «біополітику» й «мікрофізику влади», починаючи з XVIII століття.

Серед ключових тез мислителя, що ввійшли сьогодні в якості методологічних орієнтирів до робочого інструментарію значної частини західних інтелектуалів, варто виділити уявлення про те, що заборона на сексуальність у «класичну епоху» (XVII-XVIII століття) виявлялася насправді, при детальному розгляді, повсюдним насадженням сексуальності як різновиду «турботи про себе», яка призвела до формування новоєвропейського суб'єкта пізнання. Саме М. Фуко ввів до інтелектуального простору визначення сексуальності як «тисячолітнього диспозитиву підкорення», найбільш дієвого інструменту контролю і влади, внутрішньої відносно суб'єкта, а не зовнішньої: влади-знання та влади-стимулювання. «Винаходом» історика була ідея про те, що в західному суспільстві немає й ніколи не було реального придушення сексуальності, а всяка боротьба за сексуальне звільнення являє собою участь у симулятивній грі владних сил.

Концепції автора «Історії сексуальності», набувши значного наукового і громадсько-політичного резонансу, були засвоєні такими науковими напрямами, як історія тіла, гендерні й феміністичні студії, дискурс-аналіз, постколоніальні студії, інтелектуальна історія, по сьогодні не втратили своєї наукової цінності та набули ще більшої актуальності в контексті тієї обставини, що маніпулятивні стратегії влади і моделі «м'якого» контролю шляхом «спокуси» (в бодріярівському сенсі) в сучасному омереженому суспільстві стають дедалі витонченішими, тотальнішими й непомітними для критичної деконструкції.

Перспективними напрямками подальших досліджень концепцій М. Фуко, пов'язаних з проблематикою тілесності, вважаємо осмислення їх впливу і подальшого розвитку у фемінізмі, протестних антиглобалістських, антиімперіалістичних та антисексистських дискурсах. Ефективним історіософським напрямом могло би стати застосування фукіанського критичного аналізу до виявлення ключових характеристик моделей і методів політичного домінування в добу панування «інформаціоністської» моделі культури й соціуму.

Список використаної літератури

1. Бел Вікі. Біополітика та привид інцесту: сексуальність і сім'я / Вікі Бел // Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 316-338.
2. Гомілко О. Мегафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі / О. Гомілко. — К.: Наукова думка, 2001. — 340 с.
3. Дилон М. Безпека, філософія та політика / М. Дилон // Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 221-250.
4. Дьяков А.В. Жан Бодрийяр: стратегии «радикального мышления» / А.В. Дьяков. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. — 357 с.
5. Культурологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Упоряд.: О.І. Погорілий, М.А. Собуцький. — К.: Вид-дм «Києво-Могилянська академія», 2005. — 320 с.
6. Маєрчик М. Жінка в замісі патріархальних традицій / М. Маєрчик // Критика. — Число 7-8. — 2011. — С. 20-23.
7. Михель Д. Власть, управление, население: возможная археология социальной политики Мишеля Фуко / Д. Михель // Журнал исследований социальной политики. — Том. 1.
8. Мінко Є. Диктатура прозорості / Є. Мінко // Критика. — Число 3-4. — 2011. — С. 12-13.

9. Nakosalo Heini. Bio-power and pathology: science and power in the Foucauldian histories of medicine, psychiatry and sexuality. — Oulu: University of Oulu, 1991. — 221 p.
10. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко. — М.: Касталь, 1996. — 384 с.
11. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / М. Фуко. — М.: Праксис, 2002. — 464 с.
12. Фуко М. Історія сексуальності / М. Фуко. — Т.1. Жага пізнання. — Харків: Око, 1997. — 240 с.
13. Шевчук Д. Культура у мережеві мереж / Д. Шевчук // Критика. — Число 11-12. — 2009. — С. 2-3.
14. Шеффер Жан-Мари. Конец человеческой исключительности / Жан-Мари Шеффер. — М.: Новое литературное обозрение, 2010. — 392 с.
15. Ящук Т.І. Філософія історії: курс лекцій / Т.І. Ящук. — К.: Либідь, 2004. — 536 с.

Я. А. Потепенко

ПРОБЛЕМАТИЗАЦИЯ ТЕЛЕСНОСТИ ЧЕЛОВЕКА В ИСТОРИОСОФСКИХ КОНЦЕПЦИЯХ МИШЕЛЯ ФУКО

Исследуется место и роль соматической проблематики в историософии Мишеля Фуко. Особое внимание уделяется освещению взаимосвязанности телесных практик и дисциплинарного типа власти в работах выдающегося историка.

Ключевые слова: телесные практики, дисциплинарная власть, М. Фуко, историософия, дискурс.

Y. O. Potapenko

THE PROBLEM OF THE HUMAN BODY IN MICHEL FOUCAULT'S HISTORIOSOPHIC CONCEPTIONS

The place and role of somatic problems in Michel Foucault's historiography are studied. Particular attention is paid to highlighting the interconnection of bodily practices and the disciplinary type of power in the works by the famous historian.

Keywords: bodily practice, disciplinary power, M. Foucault, historiography, discourse.

Надійшла до редакції 22 лютого 2012 року

ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920 — 1930-ИХ РОКІВ

Автор запропонованої статті аналізує стан наукової розробки теми державної регламентації шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1920 — 1930-их років.

Ключові слова: державна регламентація, шлюб, сім'я, особистість.

На сучасному етапі розвитку української державності важливого значення набуває вивчення соціальної історії у площині якої лежить розвиток сімейних відносин. Адже вони є основоположними у життєдіяльності суспільства і регулюють соціальні, демографічні, побутові та світоглядні тенденції громадськості.

У процесі еволюції сім'я завжди адаптувалася до історичних умов, устрою життя і соціального порядку, але в радянські часи зміни були продиктовані регламентаційною політикою влади більшовиків, а не природним розвитком. Це змінило звичний ритм існування сім'ї та шлюбно-сімейних відносин і негативно вплинуло на тенденції їх розвитку як у 1920 — 1930-их роках так і в послідуючі десятиліття. Тож, дослідження еволюції державно-сімейних відносин у радянській Україні становить значну цінність для об'єктивного відтворення минулого, рефлексує до сучасності, окреслюючи визначальні орієнтири в розв'язанні шлюбно-сімейних проблем сьогодення.

Метою дослідження є аналіз стану історіографічного розроблення теми «Державна регламентація шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1920-1930-их років».

Виділяючи безпосередньо процеси, події й факти державних змін у шлюбно-сімейних відносинах, ми зверталися до вітчизняної та зарубіжної історіографії, архівних документів, які дозволили реконструювати реальні події, відслідковувати тенденції схожих подій і явищ. Спеціальних узагальнених розвідок із історії державної регламентації шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1920 — 1930-их років досі немає, проте окремі аспекти цієї теми розглядалися у працях різних авторів

Сучасні українські дослідники в розвитку історіографії окреслюють різноманітні етапи розвитку історичної науки [10]. У зв'язку з цим вітчизняну історіографію нашої проблеми можна поділити на чотири періоди: література 1920-их років (у цей час соціально-економічна дійсність ставила більшовиків перед фактом неможливості повного перетворення шлюбу й сім'ї та передачі їх господарських і виховних функцій державі. Проте ступінь регламентації не зменшувався, а лише переходив в іншу стадію розвитку, а саме — перетворювався з прямого впливу на опосередкований); публікації 1930-их років (це пік обмежень, які застосовувала держава по відношенню до всіх сфер життя загалом і шлюбно-сімейних відносин зокрема.

Здійснюючи сімейну політику, радянська влада створювала необхідні важелі соціального управління під час таких процесів, як розкуркулення, голодомор, масові репресії тощо. Але в офіційних документах подібні явища замовчувалися); матеріали 1940 — 1980-их років (цей період у суспільному житті українців позначився загальною державною шаблонністю. Розвиток нових регламентаційних шаблонів відбувався відтепер у рамках поступової лібералізації суспільства. Проте особливістю названого періоду є поява історичних розвідок, особливо етнографічних, хоча вони не відповідали рівню історичних подій радянської доби); сучасні праці дослідників — 1991-ий — 2011 роки (стрімко розвиваються нові типи відносин інституту сім'ї й держави, формуються демократичні підходи до спільного взаємоіснування, а процес регламентації шлюбу та сім'ї зазнає правового регулювання. Водночас тенденційні зміни відбуваються й у дослідженні нашої проблеми. З-під завіси недоступних раніше архівних документів з'являються маловідомі факти, що стимулюють і полегшують умови дослідження таких та подібних тем).

Так, перший період наукового розроблення окреслений хронологічними рамками 1920-их років. На перше місце в історіографії проблеми виходять історико-партійні дослідження марксистського спрямування, де відповідні теоретичні погляди стають основою для методології партійно-класового тракту «Святе сімейство, або Критика критичної критики проти Бруно Бауера і компанії» велике місце займала критика класиками сутності буржуазних сімейних стосунків та нерівноправності жінок [16, с. 406-429].

Ф. Енгельс у «Походженні сім'ї, приватної власності та держави» подав нове бачення проблем держави, суспільства і сім'ї, де остання при комунізмі мала існувати як господарська одиниця, оскільки приватне домашнє господарство поступово повинно перерости в суспільну галузь праці [7]. У роботах В. Леніна «Держава і революція», «Розвиток капіталізму в Росії» порушувалося питання про створення нового суспільства за рахунок зміни в міжособистісних стосунках у суспільстві та сім'ї й формування докорінно нової особистості [14, с. 542-552].

Історіографія проблеми формувалася під впливом наукових статей, листів та промов К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна. Завдяки цим матеріалам, ми дізнаємося про критичне ставлення марксистів до чинних законів щодо шлюбу та розлучення, становища жінки у сім'ї, в суспільстві в дореволюційний період, про заплановані зміни в період соціалістичної розбудови країни [15].

Особливість публікацій, які з'явилися впродовж першого періоду історіографії, полягала в тому, що вони були переповнені пропагандою обов'язкової руйнації сім'ї, покликаної зреалізувати мету — якнайшвидше передати господарські та виховні функції сім'ї державі. Основою стала агітація за звільнення жінок від впливу сім'ї, домашнього господарства, залучення жіноцтва до суспільної праці, поширення державного контролю над вихованням підростаючого покоління тощо. Офіційні теоретики, політики і суспільні діячі того часу В. Ленін, М. Бухарін, Є. Преображенський, О. Коллонтай, І. Арманд, Н. Крупська та інші. виступили реформаторами радянського суспільства.

Отже, класики марксизму заклали концептуальні засади програми соціалістичних перетворень у галузі шлюбно-сімейних відносин, що базувалися на таких основних принципах: 1) поширення ідеї обов'язкової руйнації сім'ї; 2) регулювання шлюбно-сімейних взаємин державою; 3) зміни в стосунках між

суспільством та сім'єю; 4) передача господарських і виховних функцій сім'ї державі; 5) боротьба за особистість та створення «нової» людини; 6) «розкріпачення» жінки й звільнення її від домашнього господарства; 7) усупільнення побуту тощо.

У середині 1920-их років в українській історіографії закладалися концептуальні основи розуміння регламентаційних перетворень у сфері шлюбно-сімейних відносин. Це діставало свій вияв у зміні поглядів на роль сім'ї в суспільстві, її місце у розвитку радянської держави та прагнення влади контролювати виховання підростаючого покоління. Про появу негативних наслідків більшовицької пропаганди обов'язкової руйнації сім'ї з усіма притаманними їй рисами дізнаємося зі сторінок праці О. Спенкова «Сім'я і будівництво соціалізму». Її автор не лише схарактеризував результат антисімейної політики для радянського суспільства, а й розглянув причини відмови держави від ідей руйнування сім'ї: «Поки ще слабка держава, поки ще мало розвинені суспільні форми, до тих пір сім'я не може бути вщент знищена» [21, с. 57].

Важливе місце в історіографії проблеми займає праця О. Вольфсона, який стверджував, що збереження радянської сім'ї як первинного суспільного осередку — вимушена необхідність, зумовлена тим, що держава в перехідну епоху від капіталізму до соціалізму ще не в змозі прийняти на себе її функції. Автор називав причини часткового збереження старих сімейних норм, як первинного компромісу, визначав наслідкові явища цього процесу — подальші «якісні» перетворення інституту сім'ї шляхом формування нових типів відносин [4].

У цілому згадані вище праці мали здебільшого описовий характер, а їх структура була досить одноманітною. На особливу увагу з-поміж них заслуговує робота професора М. Рубінштейна, який писав про небезпечність та зухвалість більшовицьких перетворень ще у 1918 році: «Обмеження теплого почуття батьківських стосунків у суспільному вихованні може легко привести до атомізації й роздроблення людей» [20, с. 41].

Друга половина 1920-их років у державній регламентації шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні здебільшого була періодом поглибленого розвитку системи відносин між сім'єю і державою, сім'єю і школою, сім'єю і церквою тощо. Про таку систему йшлося в працях К. Дашевова, М. Кустеляна, Д. Десперта, М. Кричевської, І. Курицького, Я. Ряппо, Г. Гринька, Н. Крупської, П. Духно, А. Калашникова, М. Енштейна, Я. Галана, Т. Кононова, Г. Железногорського [6]. Загалом, ці автори розглядали сім'ю як суперницю влади в боротьбі за особистість, а головне — як перепону масовому поширенню революційних ідеалів і цінностей.

Про роль нового сімейного побуту в подальшому розвитку шлюбно-сімейних відносин, утвердженні рівноправних позицій жінки та чоловіка в суспільстві, вихованні підростаючого покоління, про побутову обрядовість, що супроводжувалася боротьбою з традиціями, патріархальним ладом, ішлося в розвідках С. Каплуна, Я. Бранденбургського, А. Сольца, М. Криленка, С. Прилуцького, А. Слєпкова, Н. Андреєва, П. Штейнберга, Л. Троцького [9] та інших.

З початком другого періоду (1930 роки) в історіографії інтерес до перетворень шлюбу і сім'ї майже зникає. Натомість з'являються праці з тенденційно-

упередженим ставленням до шлюбно-сімейних відносин. У роботах Н. Гроссгейма, С. Древеншиського, І. Дєдова, І. Біляєва, А. Агронського, Б. Дмитрієва, С. Гарбузова [15] та інших порушені питання про боротьбу з класовим ворогом у сім'ї, роль сім'ї в процесі колективізації та побудови соціалістичного господарства на селі, місце шлюбно-сімейних відносин у вихованні комуністичної молоді.

У середині 1930-их років більшовики у своїй практиці відмовилися наслідувати марксистську теорію відмирання сім'ї. Лозунг «сім'я — для людини» замінили на принцип «людина — для сім'ї». Це стало можливим завдяки відродженню цінностей патріархальної сім'ї: забороні абортів, обмеженню розлучень, невизнанню незарєстрованих шлюбів, підвищенню уваги до «моральності» при призначенні на відповідальні посади тощо. Таке коло питань викликало нову хвилю досліджень. З-поміж них слід виділити праці Н. Крупської, С. Ейсмана [11] та інших. Автори детально тлумачили статті Сімейного кодексу УСРР, наголошували на особливому значенні жінки і дитини в суспільстві. Проте ідеологічні нашарування не дозволили їм критично аналізувати причини змін та їх наслідки.

З 1940-их років розпочинається третій період у радянській історіографії регламентації шлюбно-сімейних відносин, коли виявляється інтерес до цієї проблеми в ракурсі не стільки державної регламентації, скільки державної «опіки», «турботи» та «захисту» інституту сім'ї. У працях М. Рейхеля, Г. Свердлова, Г. Матвєєва [19] та інших розглядався стан шлюбно-сімейних відносин у зв'язку з масштабними людськими втратами в роки війни. Значне місце автори присвятили державній пропаганді зміцнення сім'ї за рахунок збільшення її членів — новонароджених дітей.

У 1950-і роки не втратили актуальності питання прямих чи опосередкованих проблем сім'ї та школи. Досліджували їх І. Білодід, М. Грищенко [2] й інші. Домінуючою залишалася тема державної допомоги матері та дитині. Питання державної регламентації шлюбно-сімейних відносин у попередній період (1920 — 1930-і роки) дістали своє відображення в працях Є. Мельника «Охорона інтересів матері та дитини у радянському законодавстві» [17], Б. Білошапка і С. Беккера «Охорона материнства в СРСР. До 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції» [1] та інших.

На рубежі 1950 — 1960-их років у радянській Україні склалася несприятлива демографічна ситуація і демографічна політика була зведена до трьох важелів державного тиску: економічного, адміністративно-юридичного, соціально-психологічного (грошова й матеріальна допомога на дітей, сприяння середньодітним сім'ям, формування демографічних ідеалів) з тим, щоб установити новий формат шлюбно-сімейних відносин. Провідними вченими у цій галузі Р. Каперовською, Ф. Кудрявцевим, А. Харчевим [8] та іншими досліджувалися не лише наслідки, а й причини демографічної ситуації.

У 1970-і роки зріс інтерес до проблем сім'ї з боку педагогічних, психологічних, соціальних, демографічних, філософських та юридичних наук. Популяризуються праці Н. Ніжинського, А. Макаренка, М. Ярошевського [18], у яких розкривалися завдання виховання в радянській родині на основі комуністичних вимог, розроблених у програмі КПРС та інших партійних

документах, і наголошувалося на тому, що школа була і залишається найбільш важливим фактором сімейного виховання, бо саме вона формує особистість.

Сучасне вивчення проблеми (четвертий період) охоплює 1991-ий — 2011 роки створило умови для розвінчування міфу про державну «опіку», «турботу» і «захист» інституту сім'ї з боку радянської держави. Про структуру, юридичну базу та функціонування репресивно-карального механізму, трагічні сторінки у долях сімей військових, комсомольських кадрів, заможних селян, представників інтелігенції частково йдеться у працях С. Кульчицького, Г. Касьянова, В. Даниленка, І. Біласа, С. Білокося, Д. Табачника, І. Усенка, Ю. Шаповала [12] та інших. Дослідники звертаються до опису соціальних подій, психологічного стану суспільства, сім'ї й тим самим допомагають розкривати маловідомі факти з історії державної регламентації шлюбно-сімейних відносин.

Пріоритет у розвідках про державну регламентацію шлюбно-сімейних відносин 1920 — 1930-их років належить російським науковцям А. Вишневському, О. Дорохіній [3]. Так, російський дослідник А. Вишневський удається до виокремлення різних видів сім'ї (патріархальна сім'я — до 1917 року; суспільна — 1920 — 1960 років; егалітарна — 1960–1970 років; перехідна — 1970–1980 років; авторитарна — 1980 — 1990 років; демократична — 1990 роки — до сьогодні). Критикуючи період 1920–1930-их років за пригнічення та спотворення шлюбно-сімейних відносин, автор указує: «Використання колективу як засобу знеособлення і нівелювання особистості, культ колективного, а не індивідуального розвитку, усупільнення приватного життя «...» — все це «...» у нових умовах отримало подальший потворний розвиток» [3, с. 239].

Використовуючи літературу та джерела радянського періоду, а також спираючись на допоміжні історичні дисципліни, О. Дорохіна вдається до аналізу модернізації шлюбно-сімейних відносин з початку утворення радянської держави до сьогодення, досліджує рівень сімейних змін у СРСР 1920–1930-их років, процес відтворення населення тощо.

У контексті порушеної нами проблеми слід виділити роботу Г. Лаврик. На основі архівних документів і досліджень вітчизняних та зарубіжних учених авторка з'ясовує сутність і загальні особливості юридичного регулювання права людини на свободу совісті й віросповідання. В аспекті свого дослідження вона розглядає процес відокремлення церкви від держави і висвітлює створення державної системи реєстрації шлюбів та інших актів громадянського стану, що є невід'ємним складником нашої теми [21].

Отже, історіографічний аналіз свідчить, що проблема шлюбно-сімейних відносин привертала увагу, але переважно в контексті подієвого осмислення процесів регламентаційного характеру держави. Тісний зв'язок із соціально-політичними проблемами українського суспільства надав її вивченню ідеологічного нашарування, зумовив упереджені висновки. Важливо наголосити, що доробок попередніх дослідників створив підґрунтя для подальшого вивчення проблеми, виявив слабко висвітлені або невивчені компоненти, що дозволило визначити низку перспективних напрямів подальшого вивчення теми.

Список використаної літератури

1. Белошапко П.А. Охрана материнства в СССР. К 40-летию Великой Октябрьской Социалистической революции / П.А. Белошапко, С.М. Беккер. — Л.: Медгиз, 1957. — 20 с.

2. Білодід І. 40 років радянської освіти в Україні І. Білодід. — К.: Знання, 1957. — 30 с.; Грищенко С. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР // Розвиток народної освіти і педнауки в Українській РСР (1917 — 1957 рр.) / С. Грищенко. — К.: Радянська школа, 1957. — 217 с.
3. Вишневыи А. Серп и рубль: консервативная модернизация в СССР / А. Вишневыи. — М.: ОГИ, 1998. — 432 с.; Дорохина О.В. Партийно-государственная идеология социалистических преобразований семьи в послереволюционной России // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 1996. — №2. — С. 78-87.
4. Вольфсон С.Я. Социология брака и семи / С.Я. Вольфсон. — Минск, 1929. — 379 с.
5. Гроссгейм Н. О массовых появлениях вредителей / Н. Гроссгейм. — М., 1930. — 26 с.; Ильинский И. Право и быт / И. Ильинский. — М. — Л.: СПб, 1925. — 127 с.; Древеншикий С. За боевое участие комсомола в чистке партии / С. Древеншикий. — М.: Политиздат, 1933. — 40 с.; Дедов И. Колхозная бригада / И. Дедов, А. Погорелов, А. Филиппов, А. Кладчиков. — Воронеж: Коммуна, 1933. — 72 с.; Біляев І. Товариські суди в колгоспах / І. Біляев, А. Агронський. — Б.м.: Видання Зінов'євського райколгоспоб'єднання, 1931. — 26 с.; Дмитриев Б. Организация труда в колхозах: Результаты обследования колхозов / Б. Дмитриев. — Воронеж: Коммуна, 1930. — 118 с.; Гарбузов С. Комуністичне виховання молодого покоління: Керівники партії про комуністичне виховання та комуністичний дитячий рух; [упоряд. С. Гарбузов, К. Попов] / С. Гарбузов. — Х. — О.: Молодий більшовик, 1932. — 127 с.
6. Дешевов К. Як радвлада охороняє права матері та дитини / К. Дешевов. — Х.: Державне видавництво України, 1-а друкарня ДВУ ім. Г.І. Петровського, 1927. — 80 с.; Кустелян М. Женский труд на Украине: Сборник статей / Народный Комиссариат по труду УССР; [Сост. Шульман]; под ред. М. Кустелян. — Полтава: Вопросы труда, 1926. — 89 с.; Десперт Д. Раскрепощение женского труда: Сборник для изб-читален, клубов и женкружков / Д. Десперт. — М. — Л.: Госиздат, 1926. — 136 с.; Детское право Советских республик: Сборник действующего законодательства о детях; [сост. М.П. Кричевская, И.И. Курицкий]; под ред. Ю.П. Мазуренко. — Х.: Юридическое изд-во Наркомата УССР, 1927. — 67 с.; Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні / Я. Ряппо. — Х., 1928. — 113 с.; Гринько Г. Чергові завдання радянського будівництва у царині освіти. Вип. 1 / Г. Гринько. — К., 1920; Крупська Н.К. Педагогічні твори: в 10 т. / Н.К. Крупська. — К., 1963. — Т. 8: — 491 с.; Духно П. Школа на селі та її громадянська роль / П. Духно. — Одеса, 1926. — 30 с.; Педагогическая энциклопедия; под ред. А. Калашникова, М. Энштейна: в 3-х т. — М., 1927. — Т. 1: — 1158 с.; Галан Я. Антирелигиозная пропаганда в школе / Я. Галан, Т. Кононов. — М.: Политиздат, 1926. — 163 с.; Железногорський Г. Радянська влада і церква / Г. Железногорський. — Х.: Юридичне видавництво Наркомату України, 1928. — 63 с.
7. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності та держави / Ф. Енгельс. — К.: Політвидав України, 1981. — 186 с.
8. Каперовська Р. Деякі норми законодавства про сім'ю і шлюб потрібно переглянути // Радянське право. — Київ, 1960. — № 1. — С. 91-92; Кудрявцев Ф.А. Діюче законодавство про шлюб й сім'ю потребує деяких змін // Радянське право. — К., 1959. — № 3. — С. 90-92; Харчев А.Г. Брак и семья в СССР / А.Г. Харчев. — М.: Мысль, 1964. — 325 с.
9. Каплун С. Современные проблемы женского труда и быта / С. Каплун. — М.: Вопросы труда, 1924. — 88 с.; Семья и новый быт / Я.Н. Бранденбургский [та ін.]. — М.: Политиздат, 1926. — 38 с.; Андреев В. Что нужно деревне? Необходимые и вполне выполнимые улучшения крестьянского быта и крестьянского хозяйства; под ред. Слепкова. — 2-е издание, переработанное / В. Андреев, П. Штейнберг. — Л.: Изд-во

- Ленинградського Губисполкома, 1927. — 118 с.; Троцкий Л. Вопросы быта. Эпоха культурничества и её задачи / Л. Троцкий. — М., 1923. — 24 с.
10. Колесник І.І. Українська історіографія (ХУІІІ — поч. ХХ ст.): [хавч. посіб. для вузів] / І.І. Колесник. — К.: Генеза, 2000. — 256 с.; Коцур В.П. Історіографія історії України: [курс лекцій]. / В.П. Коцур, А.П. Коцур. — К., 1996. — 127 с.; Калакура Я.С. Українська історіографія: [курс лекцій] / Я.С. Калакура. — К.: Генеза, 2004. — 496 с.
  11. Крупська Н.К. Жінка — рівноправний громадянин СРСР: Збірник статей і промов / Н.К. Крупська. — К.: Партвидав, 1937. — 71 с.; Ейсман С.В. Правова охорона матері та дитини / С.В. Ейсман. — К.: Советское строительство и право, 1937. — 125 с.
  12. Кульчицький С.В. 1. Демографічні наслідки голодомору 1933 року в Україні. 2. Всесоюзний перепис 1937 року в Україні. Документи та матеріали / НАНУ Український інститут історії України / С.В. Кульчицький. — К., 2003. — 192 с.; Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому» / С.В. Кульчицький. — К.: Україна, 1991. — 430 с.; Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20 — 30-і рр.) / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко. — К., 1991; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920 — 1930-их рр.: соціальний портрет та історична доля / Г.В. Касьянов. — К.: МП «Глобус»: МП «Вік», 1992. — 175 с.; Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917 — 1953 / І.Г. Білас. — К., 1994. — 725 с.; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 — 1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. — К., 1999. — Т. 1. — 446 с.; Усенко І.Б. Позасудова репресія. Як це починалося // Комуніст України. — 1990. — № 2. — С. 43-53; Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні / Ю.І. Шаповал. — К.: Політвидав України, 1990. — 143 с.
  13. Лаврик Г.В. Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні (1919 — 1929 рр.) / Г.В. Лаврик. — Полтава: АСМІ, 2006. — 367 с.
  14. Ленин и революция. Учение о государстве и задачи пролетариата в революции. — М.: Госполитиздат, 1940. — 144 с.
  15. Маркс К. Про комуністичну революцію / К. Маркс, Ф. Енгельс. — К.: Політвидав, 1976. — 592 с.
  16. Маркс К. Святе сімейство, або Критика критичної критики проти Бруно Бауера і компанії / К. Маркс, Ф. Енгельс. — К.: Держполітвидав, 1958. — 228 с.
  17. Мельник Є.Ф. Охорона інтересів матері та дитини у радянському законодавстві / Є.Ф. Мельник. — К., 1954. — 39 с.
  18. Неженский Н.П. А.С. Макаренко и педагогическая школа / Н.П. Неженский. — К.: Радянська школа, 1976. — 262 с.; Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. Теоретические проблемы психологической науки. Изд 2-е, дополненное / М.Г. Ярошевский. — М.: Политиздат, 1974. — 447 с.
  19. Рейхель М.О. Законодательство советской семьи. — Ч. 1: Советское право в период Великой Отечественной войны; под ред. И.Т. Голякова / М.О. Рейхель. — М., 1948. — 190 с.; Свердлов Г.М. Советский суд в борьбе за укрепление семьи. Стенограмма из Указа Президиума Верховного Совета СССР от 8 июля 1944 года. — Учебные записки. Вып 2 / Г.М. Свердлов. — 1948. — С. 107-116; Матвеев Г.К. Радянське законодавство про шлюб і розлучення / Г.К. Матвеев. — К.: Політвидав, 1949. — 23 с.
  20. Рубинштейн М.М. Семейное или общественное воспитание / М.М. Рубинштейн. — М., 1919. — 41 с.
  21. Спенков О. Семья и строительство социализма // Быт и молодёжь / О. Спенков. — М., 1926. — 57 с.

T. A. Lakhach

**ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ РЕГЛАМЕНТАЦИИ БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ
ОТНОШЕНИЙ В СОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ 1920 — 1930-Х ГОДОВ**

Автор предлагаемой статьи анализирует состояние научной разработки темы государственной регламентации брачно-семейных отношений в советской Украине 1920 — 1930-х годов.

Ключевые слова: государственная регламентация, брак, семья, личность.

T. O. Lakhach

**HISTORIOGRAPHIC ASPECTS OF THE PROBLEM OF STATE
REGULATION OF MATRIMONIAL RELATIONSHIPS IN THE SOVIET
UKRAINE OF THE 1920 — 1930S**

The author of the given article analyses the level of researching the problem of the state regulation of matrimonial relationships in the Soviet Ukraine in the 1920 — 1930s.

Words key: state regulation, marriage, marriage, family, personality.

Надійшла до редакції 27 лютого 2012 року

З історії Полтавського педуніверситету

УДК 911.3

С. М. Шевчук

ПРОФЕСОР КОСТЬ ДУБНЯК — ТЕОРЕТИК УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА ВИКЛАДАЧ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ПОЛТАВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

У статті розкрито внесок видатного українського географа першої половини ХХ століття — професора Костя Володимировича Дубняка. Ім'я К.В. Дубняка відоме в науці як теоретика українського географічного краєзнавства, одного з лідерів наукової школи української економічної географії, засновника краєзнавчих географічних досліджень території Полтавщини. Матеріал статті розкриває життєвий шлях та науковий доробок ученого.

Ключові слова: *професор Кость Дубняк, історія української географії I половини ХХ століття, географічне краєзнавство, наукові школи і напрями в географії.*

Суспільна географія в Україні протягом ХХ століття пройшла свою еволюцію через низку етапів та оформлення теоретико-методологічних основ, що дістало своє відображення в зміні назви самої науки (від комерційної до економічної, згодом до економічної та соціальної, а нині — суспільної географії), становленні різних теоретичних напрямів (галузево-статистичного, антропогеографічного, краєзнавчого, українського районного, районно-комплексного, суспільно-географічного та ін.). Історія української географії має вивчити роль і місце вітчизняної суспільної географії в загальногеографічному та загальнонауковому процесі, систематизувати творчий доробок учених, щоб установити їх роль у розвитку географічної науки в Україні.

Сьогодні належної оцінки потребують також роботи й теоретичні узагальнення вчених першої половини ХХ століття, на яку, власне, й припадає теоретико-методологічне та організаційне оформлення географічної науки в Україні. Саме з початком Української національної революції розгорнувся якісно новий етап у розвитку вітчизняної наукової думки взагалі, а для економіко-географічної науки починається етап наукового становлення, на який припадає формування української економіко-географічної школи в складі К. Воблого, В. Гериновича, М. Дольницького, К. Дубняка, Ф. Матвієнка-Гарнаги, С. Остапенка, Я. Пілецького, С. Рудницького, В. Садовського, А. Синявського, О. Сухова та багатьох інших науковців. Головним центром розвитку науки в Україні стала заснована у 1918 році на основі Українського наукового товариства — Українська Академія Наук. А вже в 1927 році в Харкові при ВУАН та Наркоматі освіти було відкрито Український науково-дослідний інститут

географії та картографії. Очолив роботу першої академічної в Україні географічної установи С. Рудницький, згуртувавши навколо себе однодумців, більшість з яких стали співробітниками чи аспірантами Інституту.

Серед науковців Українського науково-дослідного інституту географії та картографії, який працював у кінці 20-их — на початку 30-их років ХХ століття у Харкові, одне з провідних місць належить професору Костеві Дубняку — фундаторові краєзнавчого напрямку в теорії української суспільної географії та теоретику економіко-географічної науки. Але ще до того як професор К. Дубняк очолив краєзнавчий відділ Інституту, його наукова й освітня діяльність була пов'язана з Полтавським та Харківським інститутами народної освіти.

Постать професора К. Дубняка маловідома або й зовсім невідома сьгоднішньому поколінню українських географів, незважаючи на численні праці, які науковець залишив по собі. В біографічних довідниках і академічних енциклопедіях знаходимо досить обмежені довідкові відомості про вченого. Сьгоднішнє покоління географів навіть не мало в розпорядженні фотографії цього великого діяча української землезнавчої науки.

Дослідженню життєвого та творчого шляху К. Дубняка присвячені лише окремі розвідки М. Костиці [7], К. Мезенцева [8], О. Шаблія [9], С. Шевчука [10, 11] та інших, проте вони стосуються переважно наукового доробку вченого. На основі вивчення архівних фондів нам удалося вивчити основні етапи життєвого шляху видатного українського географа першої половини ХХ століття.

Народився К. Дубняк у місті Миргород на Полтавщині, де й здобув середню освіту. Навчання продовжував у Полтавській духовній семінарії, Лазаревському інституті східних мов (Москва), Московському комерційному інституті. Однак був відрахований за неблагонадійність. У 1914 році К. Дубняк закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету Харківського університету та здобув фах географа. Відразу після закінчення університету майбутній професор повертається на Полтавщину, де викладає географію в середніх школах міст Миргород і Кобеляки. Саме тут була видана його перша праця «Російсько-український словник термінів природознавства та географії» (Кобеляки, 1917).

У 1918 році Кость Дубняк переїздить до Полтави й починає викладати економічну географію в кооперативному та сільськогосподарському технікумах. З 1919 по 1924 роки К. Дубняк — професор Полтавського інституту народної освіти. Серед основних курсів, які викладав учений, були економічна географія, землезнавство й краєзнавство. Останнє викладалося тоді на всіх спеціальностях вищих навчальних закладів. Одночасно проф. К. Дубняк завідував редакційним відділом Полтавського державного видавництва, а також очолював Бібліографічну комісію сільськогосподарського наукового комітету при НКЗС Раднаркому УРСР.

Саме у 1920-их роках минулого століття в українській економічній географії утверджується краєзнавчий напрям досліджень як один з підходів до розуміння сутності економічної географії. Він сформувався під впливом хронологічної концепції А. Геттнера, просторова концепція якого зводилася до того, що основним завданням географії як науки має бути краєзнавчий опис. Такий підхід до вивчення суспільно-географічних явищ у межах певної території (краю) в подальшому дав теоретичне підґрунтя для формування в українській національній географії (до речі, це було характерно й для світової географічної науки) районного напрямку. В українській географічній літературі цього часу активно

велася полеміка з приводу сутності самого краєзнавства та його співвідношення з географією. Складність у визначенні краєзнавства як науки можна пояснити безсистемністю та неорганізованістю досліджень, що проводилися з вивчення окремих територій, а тому невизначеною предметно залишалась дефініція краєзнавства. Основною методологічною проблемою у цьому контексті залишалось визначення наукового статусу краєзнавства. У цілому ми можемо прослідкувати три підходи до розуміння краєзнавства: краєзнавство як метод дослідження природничих і економічних наук; як початковий курс шкільної географії; як самостійна синтетична наука.

Теоретичні основи краєзнавства як окремої науки в структурі української географії були сповна обґрунтовані К.Дубняком у низці наукових публікацій ученого [4,5,6]. Методологічний статус краєзнавства в Україні у 20-их років минулого століття він порівнював зі становищем географії наприкінці XIX століття. Вчений поділяв думки А. Геттнера стосовно того, що географія є хорологічна наука про земну поверхню, а звідси «справжня царина праці географа, на думку вченого, є краєзнавство» [2, с.227], та Л. Берга з приводу того, що краєзнавство («страноведение»), дійсно, є хорологічна наука та його справді слід називати географією. При цьому аспекти фізичної географії залишалися за межами такої географії або ж розглядалися виключно у контексті взаємодії суспільства і природи.

Знаний у науковому світі як прихильник і теоретик краєзнавчої та районної школи в українській суспільній географії (тоді — економічній географії), К.Дубняк систематично друкував наукові студії в регіональному журналі «Господарство Полтавщини». Серед них назвемо: «Природно-географічні й економічні райони Полтавщини (Досвід районізації Полтавщини)», «Природні багатства Полтавщини», «Матеріали до вивчення Полтавщини» й ін. На особливу увагу географів заслуговує праця «Природно-географічні й економічні райони Полтавщини (Досвід районізації Полтавщини)», у якій учений досить детально давав опис кожного з виділених ним природно-господарських районів краю, зокрема Степового, Центрального та Засулля. Виділяючи на основі природних умов та спеціалізації галузей сільського господарства економічні райони, розкриває загальні риси їх господарства, а також указує на тенденції їх подальшого розвитку, подібний прогноз розвитку галузей складає для кожного району. Проте особливо цінним для нас є укладений проф. К. Дубняком бібліографічний показчик літератури — «Матеріали до вивчення Полтавщини».

У 1924 році професора Костя Дубняка було запрошено до Києва, де він викладав економічну географію в Інституті народного господарства. Але вже в тому ж році він переїздить до Харкова. Починає працювати на посаді професора Харківського інституту народної освіти, де він незмінно викладав курси економічної географії та краєзнавства. З 1925 року він постійний член Українського комітету краєзнавства, а з 1927 року як професор ХІНО став співробітником географічної секції Інституту української наукової мови та краєзнавчого й антропогеографічного відділів Інституту географії та картографії ВУАН. Певний час професор Кость Дубняк працював на посаді заступника директора інституту, був активним членом Українського комітету краєзнавства. На цей час припадає активна робота вченого у розробленні теоретичних і прикладних проблем української економічної географії та географічної освіти.

Стосовно методології економічної географії К. Дубняк підтримував також ідеї А. Геттнера (економічна географія має справу з економічними особливостями і взаємовідносинами різних країн світу і місцевостей) та теоретика російської районної економічної географії С. Бернштайн-Когана (економічна географія має досліджувати економічне життя території — економічного району, через аспекти взаємодії елементів економічного життя цієї території між собою та впливу на подібні територіальні утворення). К. Дубняк пропонує власне розуміння економічної географії як науки про «окремий економічний район, окрему державу, як комплекс економічних районів, держави і державні угруповання, як окремі економічні райони світового господарства, як комплекс окремих економічних районів [...]» [2, с.229].

Краєзнавство К. Дубняк розглядав як галузь географічної науки, при цьому він наголошував, що об'єктом (предметом) географічної науки є саме край («краєвид, місцевість, частина земної поверхні»). Як бачимо, вчений ототожнював поняття краєзнавства з поняттям географії окремого регіону: «краєзнавство — то наука про стан засобів виробництва і продукційних сил у певному територіальному районі» [1, с.2].

Визначаючи на такий лад предмет краєзнавства як географічної науки, К. Дубняк визначав його основні підходи у процесі дослідження географічних об'єктів: 1) синтетично-гармонійний («краєзнавство повинно [...] всебічно охопити все складне життя певного району і природу, і людину, і той виробничий ефект, що є наслідком впливу людини на природу, — в одному малюнку подати й пояснити сучасний стан засобів виробництва й продукційність сил району». Тобто К. Дубняк говорив не про що інше, як комплексний підхід у вивченні району, а це було на двадцять років раніше відомої праці М. Колосовського про територіально-виробничі комплекси; 2) динамічний підхід, якому вчений надавав також вагомого значення, адже він уважав, що географ «не може задовольнитися статикою свого району, він повинен далі показати його динаміку в минулому, оскільки воно привело до сучасного, в сучасному перспективно-майбутньому» [2, с.231]. У цьому відношенні надзвичайно позитивним є те, що К. Дубняк на відміну від поглядів антропогеографічної школи, зокрема С. Рудницького про пізнання географічних об'єктів у їх динаміці, наголошував на пізнанні, крім минулого, й на необхідності географічного прогнозу як методу науки. Інших методичних підходів учений не розглядав, посилаючись на те, що «краєзнавство [...] є систематизоване вивчення того чи іншого району (район, округа, край, держава і т.д.) за методами й принципами географії» [2, с.231].

Не залишив поза увагою К. Дубняк і джерельну базу географії. Її, на думку вченого, мають становити природничі та суспільні науки.

Вагоме місце в теоретичних студіях К. Дубняка займала проблема співвідношення між географією й краєзнавством. Як ми вже зазначали, вчений фактично не розмежовував поняття «географія» та «краєзнавство»: «[...] географія є синтетична наука про географічні краєвиди, географія є не що інше, як краєзнавство, [а] так звана «фізична географія» зовсім не географія, а частина космічної фізики — геофізика» [2, с.232]. Отже, К. Дубняк був схильний розглядати географію як палкий противник фізіоцентризму, але й представником антропоцентризму ми його назвати не можемо, адже на перший план у своїх наукових студіях він постійно висував простір як предмет дослідження географії.

У контексті внутрішньої структури географії (краєзнавства) К. Дубняк виокремлював його економічну складову, як таку, що відбиває реальний стан впливу людини на природу. Саме тому першочерговою складовою науки він називав «економічне краєзнавство». Цей термін використовувався ним як синонім до економічної географії, проте К. Дубняк говорив про хибне, на його думку, тлумачення економічної географії представниками галузево-статистичного напрямку як науки про галузі господарства. Тому економічну географію в тлумаченні В. Дена та К. Воблого він називав «географічною економією». Істинне розуміння економічної географії К. Дубняк убачав у науці «про економічні райони (економічні краєвиди)» [2, с. 232].

Розглядаючи економічну географію і краєзнавство як синтетичну науку, К. Дубняк писав: «страноведение [фактично країнознавство, але на той час використовувався цей термін як синонім до «краєзнавство»] й економгеографія повинні злитися в одну науку. Краєзнавство є в нашому розумінні це «страноведение» плюс економгеографія певної території» [2, с. 233]. Дещо згодом у своїх методологічних студіях К. Дубняк відмічав необхідність реформ в географії у зв'язку з уключенням краєзнавства до системи географічних наук: «при погляді на краєзнавство, як на географічну науку про продукційні сили певної країни, так звана економічна географія вливається в краєзнавство і стає справжньою географічною наукою, невід'ємною частиною описової географії» [3, с. 2].

На початку 1920-их років професор К. Дубняк досить серйозно займався проблемами наукової бібліографії, про що свідчать складені ним бібліографічні покажчики з вивчення географії Полтавщини, а особливо сільського господарства України. У 1922 році в структурі Сільськогосподарського Наукового Комітету України було утворено Бібліографічне бюро, яке очолив К. Дубняк. Бюро проводило досить значну роботу зі створення бібліографічного довідника діячів сільськогосподарської науки в Україні. До складу бюро входили також П. Тутковський, Г. Кох, О. Яната, А. Носов та інші. Результати роботи Бюро у вигляді низки бібліографічних збірників, підготовлених під керівництвом та за редагуванням К. Дубняка, були репрезентовані під час Всеросійської сільськогосподарської виставки, яка проходила у серпні 1923 року в Москві. Протягом 1923 року Бюро підготувало також повну бібліографію наукових робіт академіка П. Тутковського.

У 1924 році К. Дубняк розпочав роботу над створенням національної («краєзнавчої») галузевої бібліографії. Основне завдання, яке ставив перед собою вчений, — це облік літератури, журнальних і газетних статей, що видавалися на території України або на території, заселеній українцями незалежно від мови й місця видання. На думку сучасного українського історика науки професора В. Вергунова, застосування К. Дубняком «краєзнавчого» принципу при складанні наукової бібліографії цілком відповідає і сучасним вимогам щодо визначення національної біографії. Отже, професор Кость Дубняк започаткував національну галузеву бібліографію, а бібліографічні покажчики, підготовлені ним, є прикладом високопрофесійної й сумлінної науково-бібліографічної роботи.

Про вагоме місце професора К. Дубняка в наукових колах України того часу як відомого книгознавця та бібліографа свідчать також його численні рецензії на географічну літературу. Серед них — рецензії на праці К. Воблого, В. Дена,

О. Константинова, Б. Лічкова, Ф. Матвієнка-Гарнаги, Є. Оппокова, С. Остапенка, С. Рудницького, О. Сухова, П. Тутковського, П. Фоміна, Й. Шимоновича й інших.

Отже, К. Дубняк обґрунтував у своїх методологічних студіях власний, відмінний від інших, підхід стосовно предметної сутності економічної географії у межах краєзнавства. Об'єктом (предметом) науки він називав «край», який розумів як певне територіальне утворення (район), на основі дослідження якого вчений, власне, й пропонував виявляти загальні закономірності у розвитку як суспільства, так і природи, яка впливає на господарське життя людини.

У літературі, де трапляються досить обмежені біографічні відомості про професора Костя Дубняка, стверджується, що у 1934 році Інститут географії та картографії було закрито, а більшість його науковців, у тому числі й професор К. Дубняк, були безпідставно репресовані. До цього часу не відомими залишалися місце та точна дата завершення життя шляху професора К. Дубняка. Проте, як стало відомо з архівної кримінальної справи К. Дубняка, у 1934 році йому вдалося уникнути карального апарату радянського режиму і виїхати до міста Сталінград, де він починає працювати в педагогічному інституті на посаді професора кафедри географії разом з українськими професорами А. Синявським (з Києва) та М. Самбікіним (з Полтави). Певний час учений працює на викладацькій роботі у різних середніх та вищих навчальних закладах Росії.

Під час війни професор К. Дубняк повертається до Харкова, де бере активну участь в діяльності харківської «Просвіти», науковому й культурному житті міста. На момент арешту в лютому 1945 році він був заступником директора Харківських гідрометеорологічних професійних курсів. За активну роботу в українських організаціях під час нацистської окупації вченого було засуджено в червні 1945 року до двадцяти років каторжних робіт з обмеженням прав на п'ять років та конфіскацією майна. Проте матеріали архівної справи показують, що професор Кость Володимирович Дубняк у віці 58 років помер 3 серпня 1948 року в місцях позбавлення волі.

Таким чином, розуміючи вагомий внесок Костя Володимировича Дубняка в українську суспільно-географічну науку I половини ХХ століття, адже його науковий доробок становить більше ніж 70 наукових праць з економічної географії, краєзнавства, географії Полтавщини, книгознавства, бібліографії тощо, потрібно також наголосити на його неоціненному доробку в розвитку географічної освіти і науки у Полтавському науковому центрі та у сфері пізнання і висвітлення географії Полтавщини.

Список використаної літератури

1. Дубняк К. Краєзнавство на Україні, його минуле й сьогочасні завдання, коли будується нове життя / К.В. Дубняк // *Культура і побут*. — 1925. — №5. — С. 2 — 3.
2. Дубняк К. Що таке краєзнавство / К.В. Дубняк // *Червоний шлях*. — 1925. — №6-7. — С. 224-237.
3. Дубняк К. На шляху розвитку краєзнавства / К.В. Дубняк // *Культура і побут*. — 1927. — №35. — С. 1 — 2.
4. Дубняк К. Шляхи розвитку географічної науки на Україні за десять років / К.В. Дубняк // *Культура і Побут*. — 1927. — № 48. — С.5-6.
5. Дубняк К. Стан і завдання української географічної термінології / К.В. Дубняк // *Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії*. — Х., 1928. — Вип. I. — С. 93-97.

6. Дубняк К. Матеріали до методології географії / К.В. Дубняк // Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. — X., 1928-1929. — Вип. II. — С. 93-98.
7. Костриця М.Ю. Краєзнавчі студії професора Костя Дубняка і сьогодення / М.Ю. Костриця // Краєзнавство. Географія. Туризм. — № 12 (305). — 2003. — С. 15-17.
8. Мезенцев К.В. Кость Дубняк як український економіко-географ / К.В. Мезенцев // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Географія. — К., 1998. — Вип. 43. — С. 73 — 75.
9. Шаблій О.І. Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / за ред. проф. О.І. Шаблія. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2007. — 1008 с.
10. Шевчук С.М. Розвиток суспільно-географічної думки в Полтавському науковому центрі на початку ХХ століття / С.М. Шевчук // Географія та екологія Полтави. — Полтава: Верстка, 2008. — С. 62 — 69.
11. Шевчук С.М. Професор Кость Дубняк — перший професійний географ Полтавщини / С.М. Шевчук // Краєзнавство. Географія. Туризм. — №13 (594). — 2009. — С. 23 — 24.
12. Матеріали сайту «Яскрава сторінка краєзнавчого руху» // korolenko.kharkov.com/kray.

С. М. Шевчук

ПРОФЕССОР КОСТЬ ДУБНЯК — ТЕОРЕТИК УКРАИНСКОЙ ГЕОГРАФИИ И ПРЕПОДАВАТЕЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ПОЛТАВСКОГО ИНСТИТУТА НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статтє раскрыт вклад выдающегося украинского географа первой половины ХХ века — профессора Костя Владимировича Дубняка. Имя К.В. Дубняка известно в науке как теоретика украинского географического краеведения, одного из лидеров научной школы украинской экономической географии, основателя краеведческих географических исследований территории Полтавщины. Материал статьи раскрывает жизненный путь и научное наследие ученого.

Ключевые слова: профессор Кость Дубняк, история украинской географии первой половины ХХ века, географическое краеведение, научные школы и направления в географии.

S. M. Shevchuk

PROFESSOR KOST DUBNIAK AS A THEORIST OF UKRAINIAN GEOGRAPHY AND AN ECONOMIC GEOGRAPHY TEACHER IN POLTAVA PUBIC EDUCATION INSTITUTE

The article focuses on the contribution of Prof. K.V. Dubniak, the outstanding Ukrainian scientist of the first half of the 20th c. He is well known as a leader in Ukrainian local studies of geography, a leader of Ukrainian school of economic geography, the founder of the local studies in the field of geography of Poltava region. The material reveals the life and academic heritage of the scientist.

Keywords: Professor K.V. Dubniak, history of Ukrainian geography of the 20th c., local studies of geography, scientific schools and trends in geography.

Надійшла до редакції 12 березня 2012 року

УДК 378.4(477.53)»1991/2009»

Б.В. Год, О.П. Єрмак, П.В. Киридон

ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕДУНІВЕРСИТЕТ НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ: НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

(Закінчення)

У статті з'ясовується стан науково-дослідницької роботи в одному з найстаріших педвишів України в період від 1991 по 2009 рік, коли заклад отримав високий статус — Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка.

Ключові слова: незалежність України, освіта, педагогічний інститут, педагогічний університет, наука, науково-дослідницька робота

Одним із основних принципів побудови навчального процесу у вищому закладі освіти є поєднання викладацької й наукової діяльності кафедр та викладачів. Наука завжди була і є пріоритетним напрямом діяльності, стихією життя для професорів, доцентів, асистентів, аспірантів, магістрантів і багатьох студентів. Попри всі економічні труднощі, вони знаходять можливість для реалізації своїх наукових задумів та ідей.

Відповідальними за стан наукових досліджень у Полтавському педуніверситеті в роки незалежності були проректори з наукової роботи професори В.Є. Лобурець, А.М. Бойко, доцент Є.І. Тягло. У 2005-2011 роках наукову роботу в ПДПУ очолювала компетентна, віддана цій справі людина — доктор фізико-математичних наук, професор В.І. Лагно. Він закінчив у 1978 році фізико-математичний факультет ПДП, аспірантуру в Київському державному педагогічному інституті та докторантуру в Інституті математики НАН України. Захистив кандидатську, а згодом докторську дисертацію з проблем групового аналізу диференціальних рівнянь. Під його керівництвом значно активізувалась науково-дослідна та інноваційна діяльність, робота молодих учених, студентська наука, була запроваджена рейтингове оцінювання наукових здобутків кафедр і кожного викладача зокрема.

Виконання наукових досліджень забезпечується на основі діяльності 38 кафедр університету, 14 наукових шкіл, 8 комплексних держбюджетних науково-дослідницьких тем, студентського наукового товариства, ради молодих учених.

В університеті успішно функціонують такі наукові школи, які очолюють доктори наук, професори: 1) «Молекулярної акустики» (О.П. Руденко); 2) «Гуманізація педагогічної взаємодії учнів і вчителів у навчальних закладах України (А.М. Бойко); 3) «Вітчизняний культурно-історичний досвід у процесі формування громадянського суспільства в Україні» (П.А. Кравченко); 4) «Історія релігій, церкви та їх взаємодія із державою в Україні» (В.О. Пашенко); 5) «Традиції та новаторство в літературі» (О.М. Ніколенко); 6) «Актуальні проблеми вивчення зарубіжної літератури ХІХ століття» (В.І. Мацапура); 7) «Саморегуляція як основа успішної педагогічної діяльності» (М.В. Гриньова); 8) «Формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя»

(Н.М. Тарасевич); 9) «Використання ренесансного досвіду організації освіти і виховання у вітчизняній педагогічній практиці» (Б.В. Год); 10) «Семантична і формально-граматична структура речення» (М.І. Степаненко); 11) «Становлення нової економіки як глобальний процес» (Л.І. Яковенко); 12) «Психологія багатовимірної особистості» (В.Ф. Моргун); 13) «Мовні індикатори функцій стереотипних висловлювань» (Н.Ф. Баландіна); 14) «Новітні дослідження терміносистеми» (В.К. Зернова) [4, с. 8-11].

Фундаментальністю досліджень відзначається наукова школа молекулярної акустики, засновником якої є доктор фізико-математичних наук, професор, дійсний член Академії наук вищої школи України, Заслужений діяч науки й техніки України, завідувач кафедри загальної фізики О.П. Руденко. У 1995 році при кафедрі було відкрито проблемну лабораторію молекулярної акустики та аспірантуру зі спеціальності «теплофізика і молекулярна фізика».

Науковці школи зараз ведуть роботи з теми «Комплексні дослідження фізичних властивостей рідин, аналіз акустичних спектрів цілого ряду рідких гомогенних і гетерогенних систем, опис молекулярних механізмів релаксаційних процесів за допомогою квазіхімічних моделей». Результати роботи дають можливість проникнути в глибину біологічних речовин, вивчати природу міжмолекулярних сил, структуру молекул, зв'язок поширення ультразвукових хвиль з термодинамічними параметрами і параметрами речовини (густиною, в'язкістю, адіабатичною та ізотермічною стисливістю), поряд із самостійним науковим інтересом, дають вихід у практику. Нова ультразвукова методика дозволяє діагностувати розвиток ранніх післяопераційних ускладнень за 1-2 доби до й після клінічних проявів. Практичне значення одержаних результатів визначається фундаментальністю дослідження реологічних та акустичних властивостей сироватки крові. Одержані результати поглинання ультразвуку в крові хворого дають лікарю право на призначення протиракової терапії. Соціальний ефект дослідження — це боротьба за збереження людського життя. Опрацювання цієї теми має й іншу сторону: до досліджень сироватки крові хворих у лабораторії молекулярної акустики залучаються студенти та аспіранти. Після проведення експериментів з реології й акустики вони потім виконують курсові, дипломні, магістерські роботи, кандидатські дисертації. Під науковим керівництвом О.П. Руденка захищено 6 кандидатських дисертацій.

Професором, доктором педагогічних наук, членом-кореспондентом АПН України, Заслуженим діячем науки і техніки, завідувачкою кафедри педагогіки А.М. Бойко створена й успішно функціонує понад 20 років наукова система «Гуманізація педагогічної взаємодії учнів і вчителів у навчальних закладах України», у контексті якої здійснюється значна науково-педагогічна робота: під її керівництвом підготовлено і захищено 20 кандидатських та докторських дисертацій з проблем теорії й історії педагогіки. Педагогічні кадри для вищої освіти, котрі пройшли її наукову школу, успішно працюють професорами, доцентами, завідувачами кафедр у вищих навчальних закладах і державними службовцями, серед них — Б.В. Год, Н.М. Манжелій, Н.Ю. Дем'яненко, П.Г. Шемет. Досвід її наукової школи у 1996 році узагальнено Міністерством освіти і науки, активно впроваджується у практику інших навчальних закладів. За особистий вагомий внесок у розв'язання проблем гуманізації системи освіти в Україні

А.М. Бойко у 1997 році нагороджена дипломом і премією Міжнародного освітнього фонду імені Ярослава Мудрого [5].

Важливою формою підвищення теоретичного рівня науковців, обміну досвідом дослідної роботи є постійно діючі кафедральні наукові семінари. На кафедрі загального і слов'янського мовознавства та журналістики щомісяця відбуваються засідання відкритого наукового семінару «Мовні індикатори функцій стереотипних висловлювань» під керівництвом професора Н.Ф. Баландіної для аспірантів та пошукачів як ПДПУ, так і Інституту економіки й права, Інституту післядипломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського. На кафедрі англійської філології працює науковий семінар «Нове в лінгвістиці та методиці викладання іноземної мови» для викладачів кафедри. Керує роботою семінару доцент Т.В. Луньова.

При кафедрі педагогічної майстерності діють два постійні відкриті семінари:

1. «Педагогічна майстерність керівника творчого дитячого колективу у вихованні духовно зорієнтованої особистості» (науковий керівник — професор М.В. Гриньова). Учасниками семінару є викладачі, аспіранти, магістранти кафедри педагогічної майстерності, працівники відділу культури і дозвілля Полтавського міськвиконкому, педагоги Малої академії мистецтв, керівники дитячих творчих колективів освітніх та позашкільних закладів Полтавщини. Основними напрямками й формами роботи семінару є виступи з науковими повідомленнями, обговорення проблем використання театральної педагогіки у професійному самовихованні вчителя, проведення спільних майстер-класів, презентація творчих доробок педагогів, спільне проведення науково-практичних конференцій та педагогічно-мистецьких акцій.

2. «Педагогічна майстерність керівника навчального закладу» (науковий керівник — професор М.В. Гриньова) функціонує в складі викладачів і аспірантів кафедри педагогічної майстерності, директорів полтавських загальноосвітніх шкіл №5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 23, 26, 30, 32. Основними напрямками роботи стали дослідження методологічних засад цільового управління навчальним закладом, осмислення філософських і соціально-психологічних чинників формування сучасної системи педагогічного менеджменту, розроблення моделі ефективного менеджера освіти, структурних моделей управління навчальним закладом, конструктивних механізмів управлінської діяльності сучасного керівника навчального закладу.

На кафедрі математичного аналізу та інформатики постійно діє науковий семінар «Теоретико-груповий аналіз рівнянь математичної фізики». Керівник — професор В.І. Лагно. Учасниками семінару є викладачі й лаборанти кафедри. Також у його роботі беруть участь науковці з інших ВНЗ Полтави (ПУСКУ, ПолтНТУ імені Юрія Кондратюка) та Інституту математики НАН України. Кафедра біології людини і тварин щорічно проводить науковий семінар «Орнітофауна Полтавщини» під керівництвом доцента М.В. Слюсаря.

Завідувач кафедри хімії та методики викладання хімії професор Н.І. Шиян — науковий керівник спеціальної дослідницької групи вчителів хімії Полтавської області, яка працює над проблемою «Методичний супровід профільного навчання хімії в сучасній школі» й творчої групи вчителів хімії Полтави, що вивчають проблему «Результативність елективного профільного навчання хімії в загальноосвітній школі».

У Полтавському педуніверситеті протягом багатьох років ведеться робота над держбюджетними науково-дослідницькими темами. У 2008 році виконувалося 8 фундаментальних тем, над якими працювало 50 дослідників [3, с. 5]. До керівництва робіт над госпдогвірною тематикою залучаються провідні науковці вишу — професори О.П. Руденко, А.М. Бойко, Н.Ф. Баландіна, О.М. Ніколенко, В.О. Пашенко, Л.І. Яковенко, Н.М. Тарасевич, доцент Н.О. Смоляр. Так, під керівництвом Н.М. Тарасевич розробляється тема «Дослідження терміносистеми педагогічної майстерності майбутнього вчителя». Робота за змістом, підходами і результатом не має аналогів, бо розв'язує важливі завдання — досить повно охоплює термінологічний контекст педагогічної майстерності, включаючи заданий сенс з інших дисциплін; науково точно пояснює їх значення та варіанти використання різними авторами. У результаті роботи опубліковано 2 навчальних посібники. Терміни у посібниках для зручності користування розмішуються не лише за принципом абетки, а й за ключовими словами, згідно з чим складені терміни перераховуються за найважливішим словом. Представлення в посібниках відповідників термінів англійською та російською мовами сприяє входженню вітчизняної педагогічної науки у європейський контекст.

Про високий рівень наукових досліджень університету свідчить той факт, що всі 8 поданих наукових проектів пройшли конкурсний відбір Міністерства освіти і науки й отримали високі оцінки. До виконання наукових досліджень у рамках науково-дослідницького сектора залучаються студенти, магістранти, аспіранти, докторанти. В рамках тем вони виконують курсові, дипломні, магістерські, дисертаційні дослідження. Лише протягом 2006-2009 років викладачі, що працюють над госпрозрахунковою тематикою, захистили одну докторську та 13 кандидатських дисертацій.

Крім того, результати досліджень відображені у монографіях, підручниках, навчальних і навчально-методичних посібниках, публікаціях у наукових виданнях. Так, у 2008 році в рамках виконання держбюджетних наукових досліджень було опубліковано 158 різних публікацій, серед них 3 монографії, 3 підручники, 5 посібників.

Рік у рік збільшується фінансування науково-дослідницьких робіт. У 2008 році на це було виділено 307 тис. грн. (для порівняння: у 2006 році — 188 тис., у 2007 році — 251 тис.) І все ж рівень фінансування залишається недостатнім. Це не дозволяє повною мірою оплатити наукову діяльність магістрантів і студентів. Більшість керівників тем працює фактично на громадських засадах (без оплати праці) [1; 2; 3; 4].

Виконання завдань багаторівневої підготовки педагогічних кадрів викладачі університетських кафедр поєднують із науковою роботою у відповідних галузях знань. Викладачі ПДПУ в межах робочого часу розробляють 49 наукових проблем.

Високим рівнем наукових досліджень відзначається зокрема фізико-математичний факультет (декан — доцент Ю.Д. Москаленко). Заснований у далекому 1919 році, факультет має славу історію, створену невтомною працею викладачів, студентів, випускників. Наукові традиції на факультеті започаткували такі відомі вчені-педагоги: В.С. Воропай, О.А. Победоносцев, Д.М. Мазуренко, М.С. Ярошенко, В.П. Березовський, М.Ф. Гур'єв. Основу професорсько-викладацького складу кафедр фізико-математичного факультету становлять

випускники, які бережуть і продовжують усе краще, що було створене попередніми поколіннями. Рівень роботи висококваліфікованих науковців, докторів наук, професорів В.І. Лагна, О.П. Руденка, Л.І. Яковенко, В.С. Жученка, О.С. Мельниченка є орієнтиром для професорсько-викладацького складу факультету.

Науковці чотирьох кафедр фізико-математичного факультету: математики (завідувач — професор В.І. Лагно), математичного аналізу й інформатики (завідувач — доцент Ю.Д. Москаленко), загальної фізики (завідувач — професор О.П. Руденко) і політекономії (завідувач — професор Л.І. Яковенко) успішно розробляють такі теми: 1) «Наближені та аналітичні методи розв'язування математичних задач»; 2) «Теоретико-алгебраїчні методи дослідження і розв'язування диференціальних рівнянь математичної та теоретичної фізики»; 3) «Дослідження фізико-хімічних властивостей бінарних систем у конденсованому стані»; 4) «Використання інформаційних технологій у навчальному процесі»; 5) «Структурно-інформаційні характеристики діяльності вчителя математики»; 6) «Конструювання технологій навчання фізики»; 7) «Соціальні, економічні та політичні трансформації сучасного українського суспільства». Відмінну результативність у дослідженні вказаних тем показують доценти В.О. Марченко, О.А. Москаленко, Е.Б. Яворський, О.П. Губанов, Т.М. Барболіна, С.Г. Куликовський, О.В. Сасенко.

Із гуманітарних факультетів високим науковим потенціалом відзначається історичний факультет (декани: з 1990 по 1997 роки — доцент П.А. Кравченко, в 1997 — 2002 роках — доцент Б.В. Год і з 2002 року — професор П.А. Кравченко). Визнаним у наукових колах країни дослідником є керівник істфаку доктор філософських наук П.А. Кравченко. Випускник Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, він у 1980 році отримав призначення на роботу до Полтавського педуніверситету. Пройшов всі щаблі викладацької ієрархії від асистента до професора, є автором 320 наукових праць, очолює кафедру філософії, редагує науковий часопис «Філософські обрії».

На п'ятьох кафедрах факультету: історії України (завідувачі — доцент А.М. Киридон, професор В.О. Пашенко, з 2009 року — професор Ю.А. Волошин), всесвітньої історії та методики викладання історії (завідувачі — доцент М.В. Бака, професор В.Є. Лобурець, з 2000 року — професор Б.В. Год), географії та краєзнавства (завідувач — доцент Л.П. Булава), філософії (завідувач — професор П.А. Кравченко), правознавства (завідувачі — доценти Г.В. Лаврик, Г.В. Терела, з 2007 року — доцент Т.В. Нагорна) нараховується із 46 штатних працівників докторів наук, професорів — 4, кандидатів наук, доцентів — 23, старших викладачів, кандидатів наук — 3. Отже, із штатних викладачів, що забезпечують навчально-виховний процес і наукову роботу на факультеті 65% мають наукові ступені й вчені звання. У роки незалежності докторами наук на факультеті стали Ю.В. Волошин, Б.В. Год, А.М. Киридон, П.А. Кравченко, С.В. Куцепал, В.О. Пашенко. То ж не дивно, що на факультеті готуються серйозні монографічні дослідження. Так, на кафедрі історії України лише в 2008 році в результаті роботи над кафедральними темами було видано колективну монографію «Історія комсомолу Полтавщини» (співавтор — доцент О.П. Єрмак) та авторські монографії старшого викладача О.В. Коваленко «Глиняні люльки XVII —

XVIII століття (за матеріалами Полтавщини)» і доцента Р.А. Сітарчука «Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії».

Зразком наполегливості у науковій роботі для своїх колег по кафедрі всесвітньої історії та методики викладання історії є її завідувач професор Б.В. Год. Захистивши в 2005 році докторську дисертацію «Ідеї всебічного й гармонійного виховання особистості в епоху європейського Відродження (кінець XIV — початок XVII століть)» та видавши в 2008 році ґрунтовну монографію «Європейське Відродження: історія, політика, педагогічна думка (нарис)», він багато зусиль докладає до того, щоб інші викладачі кафедри мали можливість публікувати результати своїх наукових досліджень. За його ініціативою в науковому збірнику «Історична пам'ять» введено рубрику «Питання зарубіжної історії». Викладачі кафедри вже п'ятий раз поспіль проводять Всеукраїнський науково-практичний семінар «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання» з обов'язковою публікацією збірника матеріалів семінару.

Кадровий науковий потенціал факультету вагомо поповнила С.В. Куцепал, котра в 2005 році захистила докторську дисертацію «Онтологія в сучасній французькій філософії». Внаслідок реалізації науково-дослідницького проекту «Культурно-історична детермінація розвитку в процесі формування громадянського суспільства в Україні», викладачі кафедри філософії опублікували десятки статей у різних журналах та збірниках [1].

Одним із основних показників ефективності наукової роботи професорсько-викладацького складу є випуск друкованої продукції. За радянських часів, коли педінститут фактично не мав своїх наукових збірників, журналів публікація свого наукового доробку в республіканських фахових виданнях для більшості викладачів була складною проблемою.

Але в умовах незалежності, незважаючи на всі економічні негаразди в країні, цю проблему вдалося практично розв'язати.

1993 року було відновлено видання «Наукових записок Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка» за серіями «Педагогічні науки», «Філологічні науки», «Екологія. Біологічні науки». Пізніше до них додалися «Вісник Полтавського педінституту», «Витоки педагогічної майстерності». З 1998 року виходять науковий часопис «Історична пам'ять», науково-теоретичний часопис «Філософські обрії», науково-публіцистичний, художньо-літературний альманах «Рідний край». Усі вони мають відповідну ліцензію ВАК Міністерства освіти і науки України, як фахові видання.

1997 року ректорат створив новий структурний підрозділ: видавничий відділ, реорганізований згодом в інформаційно-видавничий центр. Тож, таким чином, удалося збільшити кількість наукових публікацій викладачів інституту, щорічний показник яких становив 750-1000 назв загальним обсягом 500-700 друкованих аркушів (в останнє десятиріччя — близько 1500 і 1000 відповідно на рік). Нині у центрі здійснюється підготовка макетів книг, брошур, збірників за допомогою спеціалізованих програм. Комплексно розробляється художній дизайн графічних зображень (обкладинки, вставки, ілюстрації) й технічний дизайн — розміщення і підготовки матеріалів до друку, розподіл на кольори. Необхідно відзначити відмінну роботу в організації додрукарських процесів керівника видавничого центру О.М. Болюх. Варто зазначити, що сьогодні видавничі процеси в

університеті піднято від рівня оперативної поліграфії — копір та ризограф — до рівня типографії — впроваджено офсетний друк [5].

З року в рік збільшується кількість наукової продукції викладачів ПДПУ. В 2008 році було ними опубліковано 2790 наукових і науково-методичних праць загальним обсягом 3651,5 друкованого аркуша [3, с. 3]. За обсягом публікацій перше місце належить кафедрі педагогічної майстерності, наступні місця у рейтингу посідають кафедри соціальної та корекційної педагогіки, української мови, хімії й методики викладання хімії, природничих і математичних дисциплін. Серед виданих у 2008 році наукових праць 14 монографій та 549 статей у фахових виданнях. Зокрема, своєю актуальністю і високим науково-теоретичним рівнем відзначаються монографії В.П. Титаренко «Українська народна вишивка у творах полтавських майстринь», М.І. Степаненка «Історія, граматики, поезика українського слова», В.Я. Ревегука «Полтавщина у перший рік Української революції», Б.В. Годя «Європейське Відродження: історія, політика, педагогічна думка», О.М. Байрак, Н.О. Стецюк «Конспект флори Полтавщини. Вищі судинні рослини», О.А. Ємець, Т.М. Барболіна «Комбинаторная оптимизация на размещении».

Одним з основних напрямів наукової роботи викладачів ПДПУ є створення підручників та навчальних посібників. У 2008 році лише з грифом «рекомендовано Міністерством освіти і науки України» вийшло з друку 20 підручників та посібників для вищої й середньої загальноосвітніх шкіл. З опублікованих слід відзначити навчальний посібник доцента В.П. Титаренко «Основи сільського господарства. Практикум», підручник професора О.М. Ніколенко «Зарубіжна література. 8 клас», навчальний посібник для аспірантів, студентів, учителів професора П.А. Кравченка і доцента І.І. Діптан «Українське козацтво: соціально-історичний нарис (у двох частинах)». Автори останнього посібника були удостоєні премії Полтавської міськради імені Самійла Величка [5].

Кафедра географії та краєзнавства ПДПУ — єдина в Україні, викладачі якої є авторами чи співавторами всіх підручників з географії для учнів з п'ятого по восьмий клас (дослідження проводяться з 1998 року). Підручники є результатом наукових і прикладних досліджень з теорії й методики навчання географії у рамках кафедральної теми «Безперервна географічна освіта в Україні». Ці підручники з грифом МОН є призером конкурсів, які щорічно проводить МОН та Академія педагогічних наук України. За результатами конкурсів через гранти МОН здійснюється фінансування, доопрацювання й видання підручників. Тільки у 2008 році вийшли з друку два підручники завідувача кафедри доцента Л.М. Булави «Фізична географія України» для 8-го класу і другий — для учнів, які поглиблено вивчають географію за програмою допрофільного навчання.

Під керівництвом професора Н.Ф. Баландіної колектив кафедри загального і слов'янського мовознавства та журналістики ось уже протягом п'яти років наполегливо працює над створенням підручників з російської мови для загальноосвітньої школи з українською мовою навчання. Вже видані й користуються великим попитом серед учнів і вчителів підручники для 5, 6, 7, 8 та 9 класів. Усі вони рекомендовані МОН України. Створення підручників тісно пов'язане з розробленням методики викладання російської мови за обумовленості мовленнєвої діяльності заздалегідь визначеною тематикою навчальних текстів і

ситуацій, що дає змогу ефективно реалізувати головну — соціокультурну й стратегічну (діяльнісну) лінії освіти. Відповідно до цієї мети викладачі кафедри розробляють методики викладання мови за такими напрямками: методика діалогічного мовлення (доцент К.В. Дегтярьова), методика монологічного мовлення (доцент С.О. Лебеденко), реалізація стратегічної та соціокультурної лінії у викладанні російської мови (професор Н.Ф. Баландіна), проблеми мовного етикету, культури мовлення (доцент Л.М. Корнева). Викладачі кафедри тісно співпрацюють із учителями шкіл міста Полтави, проводять майстер-класи з упровадження комунікативної методики навчання.

Учені Полтавського педуніверситету здійснюють наукове співробітництво із закордонними організаціями. У вересні 1991 року в Полтаві відбулася установча конференція Міжнародної Макаренківської асоціації. Саме Полтавський педагогічний університет, у стінах якого навчався всесвітньо відомий педагог А.С. Макаренко і який має давні традиції збереження і дослідження його творчості, став ініціатором об'єднання вчених-макаренкознавців із різних країн Європи, Азії, Америки. Ця подія визначила перехід від тривалої конфронтації між макаренкознавцями Сходу і Заходу до пошуку шляхів співробітництва.

На ідею створення асоціації активно відгукнулися і допомогли реальною участю у її організації провідні вчені з 13 країн світу. 1996 року на базі Полтавського педінституту відкрилася також Міжнародна Макаренківська лабораторія, що й зараз успішно координує дослідницькі зусилля макаренкознавців низки країн, щорічно організовує Макаренківські конференції. Зараз Міжнародну Макаренківську асоціацію очолює професор Т. Коробльова (місто Москва), а Всеукраїнську — професор М.І. Степаненко. Учений секретар асоціації — доцент А.В. Ткаченко [5].

Вісімнадцять років діяльності асоціації допомогли у головному — зусиллями міжнародної спільноти спадщина А.С. Макаренка позбавляється штампів і поверхового сприймання, на зміну ідеологічній експлуатації тем «комуністичне виховання», «виховання радянського колективу» приходять розуміння загальнолюдських цінностей досвіду українського педагога. Окреслюється тенденція до більш глибокого осмислення його спадщини в широкому історико-культурному аспекті.

На початку 1990-их років педінститут уступив до Міжнародної асоціації сприяння педагогічній освіті. Науковці ПДПУ співпрацюють із кількома закордонними університетами. В основному це ВНЗ Росії (10 університетів), Білорусії (2 університети), але з урахуванням сучасної тенденції Європейської освітньої інтеграції та входження України до Болонського процесу активізується і співпраця із вишами Європи. Це чотири університети Німеччини, три — Швеції й по одному Великобританії, США, Канади, Іспанії, Швеції й Чехії. Найбільш плідно в цьому напрямі діють кафедри педагогічної майстерності, філологічних дисциплін, загального та слов'янського мовознавства, зарубіжної літератури, психології, іноземних мов, англійської філології. Так, кафедра психології (завідувач — професор В.Ф. Моргун) підтримує творчі зв'язки з Марбурзьким університетом (Німеччина) — спільне розроблення деяких біографічних та науково-практичних аспектів макаренкознавства у рамках Міжнародної Макаренківської асоціації; з Південно-Західним університетом Неофіта Рильські (місто Благоевград, Болгарія) — наукова проблема самосвідомості особистості

вчителя; з Московським державним педагогічним університетом імені Н.К. Крупської — наукове опрацювання підготовки майбутніх педагогів.

Міжнародне наукове співробітництво на кафедрі математичного аналізу та інформатики проводиться викладачами в індивідуальній формі. Так, професор В.І. Лагно співпрацює з професорами П. Басарабом — хорватом (Університет міста Лінчопінг, Швеція) та Ф. Гунгаром (Технічний університет міста Стамбул, Туреччина). Асистент цієї ж кафедри Ю.С. Матвієнко уклав особисті угоди з корпорацією Siemens (Німеччина) на керування розробленням мультимедійної презентації на задану тему і з корпорацією Oracle (США) на підготовку сайтів навчального призначення.

Співробітництво з вітчизняними науковими установами системи НАН та АПН України відбувається через виконання спільних проєктів. Так, доценти кафедри біології людини і тварин М.В. Слюсар та В.М. Закалюжний співпрацюють з Інститутом зоології НАН України. Кафедра української мови підтримує наукові зв'язки з такими установами: Інститут мовознавства імені О.О. Потебні НАН України, Інститут української мови НАН України. На базі ПДПУ функціонує координаційна регіональна рада «Грамматика української мови»; професор М.І. Степаненко є членом Правописної комісії при Інституті української мови НАН України й Інституті мовознавства.

Важливою формою наукового співробітництва є проведення конференцій, семінарів, симпозіумів. Якщо на межі 1980-1990-их років у педінституті відбувалось щорічно 10-15 конференцій, переважно регіонального рівня, то у 2008 році було проведено 56 таких заходів, із них 9 — міжнародних, 20 — усеукраїнських, 27 — обласних, регіональних і міжвишівських [3, с. 14]. Серед них слід відзначити наукові форуми, проведені спільно з установами НАН та АПН України й міжнародними науковими організаціями:

- Міжнародна науково-практична конференція «Спадщина А.С. Макаренка та педагогічні пріоритети сучасності»;
- Міжнародна науково-практична конференція науковців із залученням студентського природоохоронного руху «Методика викладання природничих дисциплін у вищій школі»;
- Міжнародна наукова конференція, присвячена 200-річчю від дня народження М.В. Гоголя;
- Всеукраїнський науково-практичний семінар «Упровадження ідей А.С. Макаренка в управлінні навчальними закладами»;
- III Всеукраїнська науково-практична конференція «Професійна підготовка вчителя музичного мистецтва: від традицій до інновацій (з нагоди 25-річчя кафедри музики)»;
- Всеукраїнська науково-практична конференція «Філософсько-освітні та мистецькі проблеми культурології України XXI століття»;
- Всеукраїнський науково-практичний семінар «Вища освіта».

У березні 2009 року в ПДПУ було проведено два заходи, які вирізнялися своєю актуальністю і представництвом:

- Міжнародна наукова конференція «Микола Гоголь: витоки творчості»;
- Міжнародна науково-практична конференція «Спадщина видатних педагогів Полтавщини в міжнародному освітньому просторі».

У педуніверситеті дбають і про підготовку гідного поповнення науковців, значну увагу приділяють роботі з молодими вченими. Сьогодні у виші працюють 164 викладачі віком до 35 років, що становить 39% від усього професорсько-викладацького складу університету. З них має наукові ступені 41 особа, тобто менше від третини загальної кількості молодих учених. Виш зацікавлений у тому, аби ця категорія найшвидше була залучена до активної науково-дослідницької роботи [7].

В університеті діє рада молодих учених (голови — доцент кафедри політекономії С.М. Приходько, а з 2008 року — доцент кафедри соціальної та корекційної педагогіки З.В. Резніченко). Її робота спрямована на підвищення ефективності наукової діяльності молодих учених у плані виконання й захисту дисертаційних досліджень.

Молоді вчені беруть активну участь у роботі наукових та науково-практичних конференцій, публікуються у різних зарубіжних фахових виданнях. Щороку ними захищається 7-10 кандидатських дисертацій, публікується 150-180 статей у наукових виданнях.

Низка молодих учених мають високі результати наукової та інноваційної діяльності. За здобутки у науковій творчості доцент кафедри зарубіжної літератури Т.В. Кушнірова і завідувач кафедри правознавства доцент Т.В. Нагорна отримують стипендію Кабінету Міністрів України для молодих учених. А 12 молодим ученим надаються зарубіжні та вітчизняні гранти і стипендії для проведення різних видів наукової й інноваційної діяльності. Серед них — завідувач кафедри англійської філології Т.В. Луньова, доцент кафедри зарубіжної літератури М.О. Зуєнко, старший викладач кафедри романо-германської філології О.В. Григоренко, асистенти цієї ж кафедри О.Б. Кирильчук, О.О. П'ятак, Б.В. Стороха, старший викладач кафедри хімії та методики викладання С.В. Пустовіт, асистент кафедри загального і слов'янського мовознавства та журналістики А.П. Безноса.

Однією з важливих та необхідних складових підготовки висококваліфікованих фахівців у вищій школі є науково-дослідницька робота студентів (НДРС). Без перебільшення можна стверджувати, що через неї пройшли майже всі відомі вчені, професура, вчителі вищої кваліфікації середньої школи зі званнями «Заслужений учитель», «Вчитель-методист».

У Полтавському педінституті свого вищого рівня організація НДРС досягла у другій половині 1960-их — першій половині 1980-их років. А потім, у зв'язку з кризою політичної й економічної ситуації в країні, почалася стихійна руйнація системи НДРС, яка продовжувалася і в 1990-их роках. Припинило свою діяльність Студентське наукове товариство (СНТ), створене замість нього в 1995 році виявилось малоефективним. Традиції діяльності студентських самоврядних організацій наукового профілю на той час продовжували зберігати деякі факультети (зокрема, природничий, історичний, філологічний). Та поступово виникла «висхідна течія», що вилілась в утворенні загальноуніверситетського СНТ.

У жовтні 2006 року було створено організаційно-робочу групу для проведення установчих зборів СНТ, нею було розроблено статут та основні напрями діяльності товариства. 17 листопада 2006 року її було доповнено і затверджено.

Два представники СНТ наказом ректора введено до складу вченої ради педуніверситету [2, с. 52].

Керівним органом СНТ є рада товариства. Її очолив студент Ю. Кращенко, а з 2008 року — Н. Яремака. Кожне факультетське відділення СНТ репрезентоване в складі Ради двома студентами. Засідання є відкритими, кожен бажаючий студент чи викладач може долучитися до обговорення рішень.

Вектор розвитку СНТ спрямований на утвердження пріоритетних загальнонаукових і гуманістичних цінностей у студентському середовищі. СНТ утворилося та діє на засадах добровільності, спільності інтересів, рівноправності, взаємоповаги її членів, самоврядування й гласності.

Головними завданнями СНТ є:

- створення умов для виявлення кожним студентом своїх науково-дослідницьких і пошукових здібностей та обдарувань;
- формування у студентів навичок науково-організаційної та педагогічної діяльності;
- підготовка резерву кадрів для викладацької й наукової роботи в майбутньому;
- розвиток усіх форм НДРС;
- вивчення та популяризація позитивного досвіду НДРС;
- участь у розповсюдженні праць студентів і молодих учених;
- організація та проведення наукових конференцій, симпозіумів, семінарів тощо;
- залучення студентів молодших курсів до науково-дослідницької роботи;
- співпраця з науковими гуртками, творчими групами при кафедрах факультетів;
- підтримка зв'язків з громадськими організаціями, установами та культурно-просвітницькими центрами;
- здійснення видавничої діяльності;
- представництво та захист інтересів членів СНТ, організаторів і учасників НДРС;
- робота з учнями загальноосвітніх навчальних закладів, учнями — членами Малої академії наук України.

Товариство виступило організатором інтелектуальних змагань «Брейн-ринг» (грудень 2006 року) між командами всіх факультетів університету й науково-практичної конференції (листопад 2006 року), що відбулася на базі історичного факультету. СНТ бере участь у підготовці науково-популярно-розважальної програми природничого спрямування «Яблуко Ньютона», яка виходить на обласному державному радіо. Щороку записується і випускається в ефір 30-40 повідомлень, розповідей та історій [2, с. 53].

Товариство ініціювало видання загальноуніверситетської студентської газети «Вік-NO». Створено її редакційну колегію, котра складається з представників ради СНТ, студентського бюро естетичного виховання та профспілкового комітету. Газета виходить раз на місяць. На Web-сайті університету СНТ розмістило власну сторінку, де відображаються основні напрями його діяльності, обговорюються актуальні питання студентського життя.

Товариство тісно співпрацює з міською студентською радою при виконавчому комітеті Полтавської міської ради, молодіжним парламентом Полтавщини, самоврядними студентськими організаціями вищих навчальних закладів міста.

Науково-дослідницька робота студентів в основному здійснюється за двома напрямками:

- робота, що є складовою навчального процесу;
- робота, яка виконується в позааудиторний час.

Студенти всіх факультетів вивчають курс «Основи наукових досліджень», а в процесі оволодіння фаховими дисциплінами вони виконують творчі завдання наукового спрямування. Успішна реалізація під керівництвом викладачів-керівників поставлених завдань стає передумовою виконання кваліфікаційних (курсних, дипломних, магістерських) робіт, написання наукових статей, підготовки повідомлень на конференції різного рівня.

Ефективною формою науково-дослідницької роботи студентів є їх участь у діяльності проблемних груп, наукових гуртків та творчих лабораторій. Сьогодні у ПДПУ працюють 299 проблемних груп і наукових гуртків, які охоплюють 2052 студенти, що становить 40% від загальної кількості студентів денної форми навчання. Вагому частку в організації студентської наукової діяльності відіграють творчі лабораторії, котрих у виші нараховується вісім [4, с. 48].

Цікаву форму роботи зі студентами, які мають високий рівень навчальних досягнень у галузі педагогіки, з метою залучення їх до наукової творчості запровадила з 2007/2008 навчального року кафедра педагогіки. Це наукове об'єднання обдарованої студентської молоді. У зв'язку зі створенням такого об'єднання впроваджуються інноваційні форми роботи з цим контингентом студентів. Серед них пріоритетними є: 1) захист педагогічних проектів; 2) виставка матеріалів дослідницької роботи; 3) проведення майстер-класів; 4) написання та обговорення наукових розвідок з наступним обговоренням членами гуртка; 5) засідання в музеях Г.Г. Ващенко, В.Г. Короленка, А.С. Макаренка. Поряд з цим використовуються творчі форми роботи, такі, як рецензування наукових збірників, залучення до розроблення методичних проблем, зустріч з провідними вченими, найкращими освітянами регіону.

У ПДПУ традиційно на всіх факультетах проводяться олімпіади з фахових дисциплін. Так, у грудні 2007 року — березні 2008 року в першому турі Всеукраїнської олімпіади взяли участь 940 студентів, 44 з них були рекомендовані для участі в другому турі Всеукраїнської олімпіади.

У 2008 році в ПДПУ було проведено 20 студентських наукових та науково-практичних конференцій, з яких конференцій унесено у перелік МОН України.

Всього в роботі цих та інших конференцій узяли участь 600 студентів, показавши високу ерудицію, розуміння проблем і значні наукові здобутки. За результатами наукових досліджень ними було опубліковано 1146 статей та повідомлень.

Активну участь студенти ПДПУ беруть і в різних конкурсах наукових робіт. Так, у першому етапі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з природничих, технічних і гуманітарних наук у 2008 році взяли участь 80 студентів, за результатами конкурсу було відібрано 38 робіт для участі у другому етапі Всеукраїнського конкурсу. На підставі рішень галузевих комісій (наказ МОН

України №872 від 23 вересня 2008 року) лауреатами конкурсу від ПДПУ стали 12 студентів [6].

Зразково науково-дослідницька робота студентів поставлена на історичному факультеті педуніверситету. Вона в основному зосереджується навколо проблемних наукових груп студентів. При п'ятьох кафедрах факультету — історії України, всесвітньої історії та методики викладання історії, географії та краєзнавства, філософії, правознавства — їх налічується 25, з кількістю 307 студентів. Ці проблемні групи очолюють професори Ю.В. Волошин, Б.В. Год, П.А. Кравченко, С.В. Куцепал, доценти Л.Л. Бабенко, Т.П. Демиденко, І.І. Діптан, П.В. Киридон та багато інших.

При потребі керівництво роботою студентів-дослідників історичного факультету здійснюють також провідні спеціалісти з інших наукових закладів Полтави. Так, протягом кількох років директор Центру охорони і дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації кандидат історичних наук О.Б. Супруненко, до речі, випускник історичного факультету ПДПУ, на громадських засадах керує написанням студентських наукових робіт з археології. Декілька його підопічних із числа колишніх студентів-істориків уже захистили кандидатські дисертації й працюють у вищезгаданому Центрі.

Кожна кафедра є осередком наукової роботи студентів та магістрантів і забезпечує реалізацію пошукових інтересів науковців-початківців. Частина студентів співпрацюють з викладачами при розробленні кафедральних тем наукових досліджень. Зокрема, під керівництвом професора Ю.В. Волошина 20 студентів-третьокурсників ведуть збір матеріалів у рамках проекту з усної історії про деколективізацію села в Україні в умовах незалежності.

26 квітня 1998 року 14 студентів зробили повідомлення з актуальних проблем історії краю на I науковій студентській конференції історичного факультету, присвяченій 825-річчю міста Полтави. Передмову до збірника матеріалів конференції, в якій з'ясувалась коротка історія студентської науково-дослідницької роботи на факультеті, підготували завідувач кафедри всесвітньої історії професор В.Є. Лобурець, декан історичного факультету доцент Б.В. Год і завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін і географії доцент О.П. Єрмак. Відтоді проведення таких конференцій на історичному факультеті є доброю традицією. Всього вийшло з друку 12 випусків матеріалів конференцій. Їх беззмінно редагує заступник декана з наукової роботи О.П. Єрмак.

За дванадцять років понад 400 студентів і магістрантів опублікували в збірниках матеріалів конференцій свій перший творчий доробок. Саме з цих конференцій розпочався шлях у велику науку для багатьох випускників, які згодом вступили до аспірантури, захистили дисертації й тепер самі є наставниками творчої молоді.

Студенти і магістранти історичного факультету гідно представляють Полтавський педуніверситет на всеукраїнських конкурсах та олімпіадах. Так, на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з історії імені Ковалевських, що відбувся у березні 2008 року, студент-випускник В. Нагорний за ґрунтовне дослідження в галузі історії України «Юридична природа українсько-московського договору 1654 р.: до історіографії проблеми» став переможцем конкурсу, отримав диплом I ступеня. Диплом I ступеня на Всеукраїнському

конкурсі студентських наукових робіт з історії одержав студент V курсу Я. Блоха. А магістрантка С. Шульга у квітні 2009 року посіла перше місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з історії за дослідження «Полтавське губернське земство як прогресивний чинник соціально-економічного розвитку Полтавщини».

На історичному факультеті кілька років діє СНТ, яке протягом 2007-2009 років очолював О. Лук'яненко. Останнім часом СНТ значно врізноманітніло форми своєї діяльності. Так, у серпні й жовтні 2008 року за участю студентів А. Єрмолаєвої та О. Лук'яненка було проведено черговий Всеукраїнський науково-практичний семінар-тренінг «Молодь і правова освіта» у місті Києві з правом редагування посібника матеріалів з правового виховання учнів і студентів. У грудні того ж року О. Лук'яненко брав участь у редагуванні методичного посібника з правового виховання молоді, підготовленого відповідно до програм Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту України.

Студентське наукове товариство історичного факультету активно співпрацює з Всеукраїнською молодіжною організацією «Молодь проти корупції», Асоціацією молодих донорів України, які допомагають в організації заходів на рівні педуніверситету й у розширенні сфери діяльності товариства. Співпраця з СНТ та кафедрами інших факультетів здійснюється залежно від організації відповідних міжфакультетських заходів. Наприклад, зустріч з головним редактором всеукраїнського часопису «Берегиня» Я. Скуратівським у квітні 2009 року відбулася за участю викладачів кафедр історії України, культурології, журналістики та української мови, а також студентських наукових товариств історичного і філологічного факультетів.

На історичному факультеті діє чітка система залучення здібної молоді до активної творчої роботи, ще починаючи з учнівської парти. Професори Ю.В. Волошин, Б.В. Год, доценти Л.Л. Бабенко, Л.М. Булава, П.Я. Гавриш, Т.П. Демиденко, О.П. Єрмак, Р.А. Сітарчук, старші викладачі Б.М.Бездітько, В.О. Рибачук беруть активну участь у проведенні обласного туру учнівських олімпіад з історії, археології, етнографії, географії, краєзнавства, права, ведуть активну роботу в системі Малої академії наук, у міських та районних навчально-дослідницьких центрах учнівської молоді. Викладачі всіх кафедр постійно здійснюють консультації для вчителів-керівників учнівських науково-дослідницьких робіт із міст Полтави, Зінькова, Карлівки, Комсомольська, Кременчука, Лубен, вони ж очолюють секції при проведенні міського та обласного турів конкурсу МАН, предметних олімпіад, безпосередньо є науковими керівниками і консультантами учнівських науково-дослідницьких робіт.

Учні-призери обласних і всеукраїнських турів, конкурсів та олімпіад з історії, географії, краєзнавства на пільгових умовах потім вступають на історичний факультет ПДПУ, де їм створюються всі умови для подальшого розвитку творчих здібностей. Типовий приклад цього є завідувач кафедри правознавства доцент Т.В. Нагорна. Дванадцять років тому вона здобула першість на обласному турі конкурсу МАН учнівських науково-дослідницьких робіт, стала студенткою історичного факультету, членом СНТ, потім аспіранткою, а в 2007 році успішно захистила кандидатську дисертацію.

Важливу роботу із залучення талановитої молоді до науково-дослідницької роботи відіграє юнацький університет краєзнавства, що ось уже п'ять років діє

при Полтавському педуніверситеті. Спочатку це був краєзнавчий гурток учнів загальноосвітньої школи №21 міста Полтави, яким керував доцент Полтавського педуніверситету ветеран праці П.Я. Михайлик. У 2004 році гурток розширився до статусу міського, а потім обласного університету краєзнавства (ректор — доцент П.В. Киридон, проректор П.Я. Михайлик). Університет регулярно проводить заняття зі своїми слухачами, а це в основному старшокласники, вихованці Малої академії наук. Під керівництвом викладачів університету слухачі збирають краєзнавчий, переважно унікальний, матеріал про наших земляків-науковців, винахідників, воєначальників, митців, спортсменів, відомих не лише на Полтавщині та в Україні, а й у всьому світі. На основі цього матеріалу вже видано близько 100 книжечок, які надходять до універсальної наукової обласної бібліотеки, шкільних бібліотек. Чимало випускників юнацького університету стали студентами історичного та інших факультетів ПДПУ [5].

В умовах незалежності України Полтавський педуніверситет напрацював значні здобутки, але не спиняється на досягнутому. Постійно зростає науковий рівень професорсько-викладацького складу, здійснюється диференціація навчально-виховного процесу, його техналізація й комп'ютеризація, оновлюється та розширюється науково-методична і матеріально-технічна база, що мають забезпечити готовність майбутнього спеціаліста до роботи в умовах вибору власної педагогічної позиції, альтернативних підручників, інноваційних технологій, нового змісту та форм навчання.

Список використаної літератури

1. Наукова та науково-технічна діяльність Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка у 2006 році. — Полтава: ПДПУ, 2007. — 68 с.
2. Наукова та науково-технічна діяльність Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка у 2007 році. — Полтава: ПДПУ, 2008. — 80 с.
3. Наукова та науково-технічна діяльність Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка у 2008 році. — Полтава: ПДПУ, 2009. — 59 с.
4. Наукова та науково-технічна діяльність Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка у 2009 році. — Полтава: ПНПУ, 2010. — 79 с.
5. Протокол №1 засідання вченої ради Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка від 31 серпня 1998 року.
6. Протокол №1 засідання вченої ради Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка від 27 серпня 1999 року.
7. Протокол №1 засідання вченої ради Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка від 31 серпня 2010 року.

Б.В. Год, А.П. Ермак, П.В. Киридон

ПОЛТАВСКИЙ ПЕДУНИВЕРСИТЕТ НА ИЗЛОМЕ СТОЛЕТИЙ: НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

В статье рассматривается состояние научно-исследовательской работы в одном из старейших педвузов Украины в период с 1991 по 2009 год, когда заведение получило высокий статус — Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко.

Ключевые слова: *независимость Украины, образование, пединститут, педагогический университет, наука, научно-исследовательская работа.*

B.V. God, O.P. Ermak, P.V. Kyrydon

**POLTAVA PEDAGOGICAL INSTITUTE AT THE TURN OF
CENTURIES: ACADEMIC AND RESEARCH ACTIVITIES
(The Final Part)**

The article highlights the level of academic and research work in one of the oldest pedagogical higher educational establishments in Ukraine from 1991 to 2009, when it got a high status of Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko.

Keywords: *independence of Ukraine, education, pedagogical institute, pedagogical university, science, academic and research work.*

Надійшла до редакції 20 березня 2012 року

Хроніка

ЗМУШЕНІ ВОЮВАТИ

«Ми чи не щодень пам'ятаємо про цих людей, які поклали своє життя на оltар служіння своїй Вітчизні. Ми знаємо, що поряд з нами працюють і навчають нас ті люди, які пройшли горнило афганської війни. Це наш загальний обов'язок — знати цих людей та шанувати їх», — такими словами старшого викладача кафедри журналістики Г.О. Кудряшова почалася презентація медіа-проєкту «Змушені воювати» у стінах Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Символічно цей проєкт презентувався 6 грудня 2011 року у День Збройних Сил України. Велика актовка зала університету була вщент заповнена глядачами — студентами полтавських Вишів, військовослужбовцями строкової служби, ветеранами Великої Вітчизняної війни та учасниками бойових дій на території інших держав. Серед глядачів ректор ПНПУ імені В.Г. Короленка професор М.І. Степаненко, лідер громадського об'єднання «Наш Дім-Полтава» О.М. Залужний, голова спілки ветеранів Афганістану Полтавської області В.О. Корчуков.

Лунає вступне слово Г.О. Кудряшова, який запрошує на сцену автора сценарію та режисера фільму «Змушені воювати» заступника начальника «ЮЦ» ПНПУ імені В.Г. Короленка, учасника бойових дій в Афганістані, лауреата премії Панаса Мирного у номінації журналістика та публіцистика О.П. Горшечнікова.

Він поздоровив присутніх з 20-ю річницею Збройних Сил України, а у першу чергу військових строкової служби, присутніх у залі та наголосив, що на презентації буде багато сюрпризів.

О.П. Горшечников запросив студентку психолого-педагогічного факультету, переможницю різноманітних конкурсів Л. Супрунову, яка подарувала своє музичне привітання. Далі почався перегляд фільму тривалістю 50 хвилин, поділеного на дві частини. Перша частина — «Ми — інтернаціоналісти» переносить глядачів у ХХ століття, наповнене жахливими подіями Першої та Другої світових війн, трагічні наслідки яких не стали наукою для людства. Закінчення Другої світової війни ознаменувалося зіткненням двох супер-держав США та СРСР. Почалася «холодна війна», яка вийшла на території інших держав у формі збройних локальних конфліктів. Влада Радянського Союзу проводила свою політику під гаслом «Ми — інтернаціоналісти». Ешелонами йшла будівельна техніка, продовольчі товари. До своїх «братів», з дружніми намірами допомоги у будівництві соціалізму їхали будівельники, вчителі, інженери. Але туди ж здійснювалася поставка зброї, воєнної техніки для захисту соціалізму. Для навчання урядових військ цих країн та обслуговування зброї їхали і радянські військовослужбовці. Атмосфера у цих «екзотичних» країнах була дуже нестабільна й іноді переростала у збройні конфлікти між різними угрупованнями. Захищаючись, радянські спеціалісти та військовослужбовці змушені були використовувати зброю.

У першій частині фільму показаний перелік цих країн та роки, які офіційно признані указом президента України 2004 року як участь у бойових діях українських громадян на території інших держав. 82 військовослужбовця не повернулося з Афганістану на Полтавщину. Уперше на екрані глядачі почули їх імена та побачили, що їм було не більше двадцяти років, які «не щадя своєї життя» виконали присягу. Текст присяги, які приймали вісімнадцятирічні юнаки, й зараз шокує сучасну молодь. Друга частина фільму «Слідами новітньої історії» відбувається у наш час. На жаль, радянська влада поступово лозунг «Ми — інтернаціоналісти» перетворила на лозунг «Ми вас туди не посилали», намагаючись замовчувати участь радянських громадян у бойових діях на території інших держав. Тому і в історії цих подій й досі багато «білих плям» та різних міфів. З екрану ветерани війни в Афганістані, полтавці відповідають на запитання студента ПНПУ імені В.Г. Короленка К. Донченка: «Хто мені розкаже правду про ту війну?» Самотужки, будучи студентом історичного факультету, він намагався розібратися в історії цієї десятилітньої війни. Зіткнувшись з браком матеріалу, звернувся до ветеранів й вони не відмовили йому. Лунають розповіді ветеранів правдиві, динамічно-вибудовані за періодами, поступово розкриваючи будні афганської війни.

Дуже несподівано та незвично звучать інтерв'ю завідувачої кафедри англійської філології Н. І. Криницької, яка у 2010 році відвідала США та представника Корпусу Миру США в Україні Лі Балларда про відношення американців до тих подій.

Завершується фільм піснею відомого полтавського барда В.У. Раковського «Реквієм». Але із закінченням фільму не закінчується захід. Ведучий запрошує на сцену всіх учасників проекту. Серед запрошених батько Героя Радянського Союзу, випускника 25 школи міста Полтави В.Ф. Гончаренка, який брав участь у

проекті — Ф.Ф. Гончаренко. На сцені люди різного віку та соціального положення, але їх об'єднує любов до Батьківщини, до рідної полтавської землі. Виступи лідера громадської організації «Наш Дім — Полтава» О.М. Залужного, ректора ПНПУ імені В.Г. Короленка М.І. Степаненка підводять підсумки — фільм «Змушені воювати» дуже потрібний школярам та студентам. Продовжуються сюрпризи. Автори проекту В.А. Корчуков, В.Д. Шкарін, О. П. Горшечников вручають диски з фільмом учасникам проекту. На обкладинці диску логотип ПНПУ імені В.Г. Короленка, на базі якого створювався цей фільм, логотип історичного факультету, декан якого доктор філософських наук П.А. Кравченко був науковим керівником, а студент К. Донченко активним учасником, газети «Зоря Полтавщини» інформаційного спонсора проекту, громадського об'єднання «Наш Дім — Полтава», за допомогою якого був створений перший тираж фільму.

Заключний сюрприз від Л. Супрунової — пісня «Калинова моя Полтава». Початок заходу з пісні «Дарую пісню на добро» та завершення піснею «Калинова моя Полтава» символічно закликають всіх любити свою державу, рідний край та зберігати мир та спокій.

Талановитий журналіст Г.О. Кудряшов символічною клятвою: «Війні — ні, миру — так» ставить великий знак оклику по закінченню заходу. «Такі заходи край необхідні і ветеранам, і молоді. Для ветеранів це можливість висловитися, передати свій досвід. Молодь отримує живий приклад історії, як люди, що пройшли надлюдські іспити, зберегли собори у своїх душах, як закликав український письменник О. Гончар», — каже автор сценарію та режисер фільму «Змушені воювати» О. П. Горшечников.

Засоби масової інформації міста Полтави привернули значну увагу до проведеного заходу. У новинах телекомпанії «Місто», «РТ», та у восьмихвилинному сюжеті програми «Ранок» ТРК «Лтави», глядачі могли переглянути сюжети цього заходу. Стаття студентки 5 курсу факультету філології та журналістики ПНПУ Поліни Соколової в газеті «Перша Полтавська»: «У динамічній формі авторам фільму вдалось показати трагізм та тяжкість випробовувань, які лягли на плечі 20-річних юнаків. Це кадри без крові та страждань, але «живі та красномовні». Стаття у газеті «Зоря Полтавщини» відомої полтавської журналістки Лідії Віцені: «Після двадцяти років життя в незалежній Україні навіть тим, хто виріс у ті часи, побачене здавалось театром абсурду. Тож це дуже мудрий творчий прийом авторського колективу, до того ж враження від щойно побаченого підсумував ще й довгий перелік екзотичних країн, де в різні роки змушені були воювати наші солдати — «не щадя своєї крові и самой жизни...». В інтернетному виданні журналу «Коло»: «Автори фільму планують, щоб їх відеоробота потрапила до шкіл, де її будуть використовувати студенти, які проходять практику».

«Захід завершується, але продовжується наш проект. Ми запрошуємо до співпраці усіх небайдужих до історії рідного краю, хто цінує та береже мирне життя країни» — каже О. П. Горшечников.

29 грудня 2011 року вчена рада ПНПУ імені В.Г. Короленка ухвалила клопотання вченої ради історичного факультету про рекомендацію відеоматеріалів «Змушені воювати» до вивчення теми війни в Афганістані 1979-1989 років в школах області на тематичних уроках історії та під час проведення

виховних заходів, уроків мужності, військово-патріотичного виховання школярів та студентства Полтавської області.

Відеоматеріали підготували:

Кравченко П.А. — доктор філософських наук, професор — науковий консультант проекту;

Корчуков В.О. — половник запасу, учасник бойових дій, голова Полтавської спіли ветеранів Афганістану — автор ідеї;

Шкарін В.Д. — полковник запасу, учасник бойових дій, лауреат премії імені С.А. Ковпака — директор проекту;

Горшечников О.П. — капітан запасу, учасник бойових дій, лауреат премії імені Панаса Мирного — автор сценарію та режисер.

О. О. Кашицина

ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ РІДНОМУ КРАЮ

Ім'я Віри Никанорівни Жук — відомого вченого-краєзнавця, кандидата історичних наук, заслуженого працівника культури України, лауреата премії імені Самійла Величка добре знане не лише на Полтавщині, але і далеко за її межами.

Автор понад 800 наукових, науково-популярних і публіцистичних праць, В. Жук надзвичайно ретельно ставилася до роботи з історичними джерелами. Цьому, зокрема, сприяла її освіта. Адже вона з відзнакою закінчила в 1955 році архівне відділення історичного факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка, де під керівництвом уславленого професора Вячеслава Стрельського оволоділа всіма тонкощами джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Потім з 1955 по 1977 роки вона трудилася на посадах старшого наукового співробітника і завідувача відділу Державного архіву Полтавської області.

Як досвідченого знавця архівних джерел, Віру Жук залучили до створення 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» (1967). Для цього унікального видання вона підготувала понад десятка нарисів із минулого міст, селищ міського типу і великих сіл. Відтоді розпочався її шлях у велику науку. Статті Віри Никанорівни постійно друкувалися в «Українському історичному журналі», «Архівах України», місцевій пресі. А в 1977 році вона захистила кандидатську дисертацію на тему «Громадськість України в російсько-болгарських відносинах 60 — 70-х років XIX століття».

Протягом 1978 — 1988 років В. Н. Жук працювала старшим викладачем, а потім доцентом кафедри історії СРСР і УРСР Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка. Вона прекрасно читала лекції з історичного краєзнавства, керувала написанням курсових робіт з історії

Полтавщини, регулярно виступала зі статтями й повідомленнями про минуле краю в засобах масової інформації.

Вийшовши на пенсію в 1988 році, Віра Никанорівна повністю поринула в науково-дослідницьку роботу. За її ініціативи та активної участі видається краєзнавча серія публікацій «Наш рідний край» (1990 — 1992). Одна за одною виходять з друку її монографії й брошури: «Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини. 7 ст. до н.е. — 8 ст. н.е.» (1996); «Полтавський Хрестовоздвиженський монастир» (1993); «Перлина Козельщини. Сторінки з історії Козельщинського Різдва Богородиці жіночого монастиря» (2004); «Долею пов'язані з Україною: Нариси з історії німецьких колоній на Полтавщині, про долю її нащадків і відродження німецьких товариств у краї» (2006) та інші.

Останньою її публікацією став написаний у співавторстві з татарським ученим Ф. Г.-Х. Нурутдіновим посібник для викладачів, учителів і студентів «Новий погляд на історію Полтавщини й України (за давньоболгарськими літописами)», що вийшла з друку в рік смерті В. Н. Жук (2008).

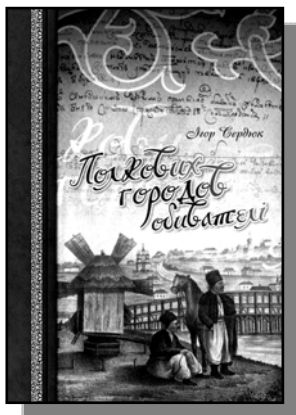
12 квітня 2012 року на фасаді корпусу № 1 Державного архіву Полтавської області, де понад двадцять років пропрацювала Віра Жук, їй було урочисто відкрито гранітну меморіальну дошку (скульптор Сергій Козлов). Виступаючи на мітингу з цієї нагоди, голова Полтавської обласної ради Іван Момот, ректор Полтавського університету економіки і торгівлі Олексій Нестуля, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка Микола Степаненко, відмінник освіти України, учитель-краєзнавець Григорій Сердюк, директор Державного архіву Полтавської області Галина Білоус високо оцінили вклад В.Н. Жук у розвиток української науки, підготовку кадрів учителів, архівістів, у виховання студентської та учнівської молоді.

У заході взяли участь сестра Віри Никанорівни — Ольга Писарева, секретар Полтавської і Миргородської єпархії Української православної церкви протоієрей Михаїл Волощук, а також колеги та учні відомого дослідника-краєзнавця.

О. П. Єрмак

Критика та бібліографія

Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. —
Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. — 304 с.

Упродовж останніх років українська історична урбаністика приділяє все більше уваги різним аспектам повсякденного життя міського населення, у тому числі питанням шлюбу, сім'ї, дитинства, життя і смерті, тощо. Дослідження цих актуальних у сучасному українському історіописанні проблем вимагає міждисциплінарного підходу та застосування спеціального дослідницького інструментарію. Відтак книжка, про яку піде мова, є актуальною для всебічного розуміння особливостей функціонування українського ранньомодерного міста.

У монографії, на основі даних Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 років, вивчаються історико-демографічні характеристики населення полкових міст Гетьманщини — Ніжина, Переяслава і Стародуба. Представлений аналіз статево-вікової структури, народжуваності, шлюбності, частково смертності; досліджуються різні аспекти дитинства, вдівства, старості, а також бачення цих явищ у тогочасному міському соціумі. Головні герої монографії — «маленькі» люди, різні за віком, статтю, соціальною приналежністю (козаки, міщани, ремісники, жебраки, школярі та ін.), котрі народжуються, одружуються та помирають на теренах тогочасного міста.

У першому розділі проаналізовано джерела та літературу дотичну до проблематики книги, зокрема Сердюк І. звертає увагу на великі демографічні історії, створені європейськими науковцями, подає огляд вітчизняних історико-демографічних праць. Монографія ґрунтується на широкій джерельній базі, насамперед, це архівні матеріали, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, Державному архіві Полтавської області. Автор значно розширив інформаційний потенціал уже відомого дослідникам джерела — Генерального опису Лівобережної України, а також увів до наукового обігу невідомі раніше документи.

У другому розділі «Міста Лівобережної України в середині XVIII ст.», що складається із двох підрозділів, вивчається функціонування полкових міст як адміністративних та економічних осередків. Автор відмітив зв'язок між

виконанням адміністративної функції та зростанням демографічного потенціалу міста, простежив взаємодію полкового міста з адміністрованою ним територією та особливості обміну людськими ресурсами. На думку І.О. Сердюка, головною такою особливістю був притік осіб, що проживали у місті тимчасово, серед яких основну масу становили чоловіки активного віку.

У наступному параграфі йдеться про економічне та правове становище полкових міст у середині XVIII століття. У політичному відношенні місто постає ареною протистояння між козацьким і міщанським станами, а в 1782–85 роках статус полкових міст кардинально змінюється, вони переходять в розряд повітових. Автор переконує, що політичний і економічний розвиток полкових міст істотно впливав на соціально-демографічні характеристики їхнього населення. Економіка таких міст мала аграрний характер, що було притаманно містам ранньомодерної Європи. У зв'язку з цим висловлюється припущення, що економічний потенціал міст притягував населення з довколишніх сіл, при цьому більшість трудових мігрантів виконувала роль найманих робітників. Тому, серед наймитів мали переважати неодружені особи з порівняно низькою мотивацією до народження дітей. Уже виходячи з цього факту, полковим містам був притаманний нижчий рівень народжуваності, ніж у довколишніх селах.

Третій розділ І.О. Сердюк присвятив дослідженню статево-вікової структури міського населення. У першому підрозділі подана загальна характеристика міського населення за віком і статтю. Вартою уваги видається спроба дослідження світоглядних засад сприйняття власного віку у тогочасному соціумі. В другому підрозділі «діти» Автор вивчає характеристики міського дитинства. Безперечним здобутком дослідника є обчислення коефіцієнтів народжуваності, значення яких дозволило висловити припущення щодо поширення контрацепції. Приділена увага і дитячій смертності, у цьому контексті приділена увага й такій важливій особі в житті немовляти і породіллі, як баба-повитуха. Значний інтерес викликає спроба розглянути життя міських дітей старшого віку, зокрема, важливими є висновки про значну мобільність дітей, а також про ранню їх соціалізацію. Сердюк І. О. з'ясував, що вже з 6 років діти були записані в офіційну документацію як наймані робітники, а з 10 років половина дітей жили за межами власної родини.

Третій підрозділ вивчає історико-демографічні характеристики населення активного віку, тут Автор приділяє увагу, у першу чергу, шлюбним відносинам. З'ясовано, що за основними показниками населення полкових міст було наближене до так званого «європейського» типу шлюбності і помітно відрізнялося від населення міст Європейської частини Російської імперії. Сердюк І.О. також вирахував середню різницю у віці між подружжям, розглянув проблему вдовства й безшлюбності, другі й треті шлюби, приклади девіантної шлюбної поведінки. В четвертому підрозділі досліджені демографічні характеристики населення літнього віку. Автор обґрунтував власне бачення поділу тогочасного суспільства на великі вікові групи, що відповідають дитинству, активному віці, старості. Привертає увагу загалом вдала спроба визначити умовну межу між активним віком і старістю на основі вивчення сприйняття стану свого здоров'я. Логічним виглядає і звернення до вивчення тогочасних довгожителів.

Четвертий розділ «Окремі соціальні групи міського населення у світлі демографічних показників» присвячений дослідженню соціально-демографічних

характеристик окремих соціальних груп міського населення. Такі групи виокремлено за різними критеріями: правовим статусом, етнічною приналежністю, способом життя. Частина міських жителів при цьому залишилася поза увагою дослідника, мотиви такої «неуваги» пояснені у передмові до розділу. У трьох підрозділах І. Сердюк намагався з'ясувати як приналежність до певної соціальної групи впливала на демографічну поведінку людини, а також внесок характеристик різних соціальних груп у формування загального демографічного «обличчя» міста. Автору це вдалося зробити на належному рівні. «Родзинкою» розділу є окреме вивчення демографічних характеристик маргіналізованого міського населення, а також такої специфічної мікрогрупи, як ніжинська грецька спільнота.

Кожен з підрозділів монографії має свої власні висновки, які є аргументованими, логічними й випливають із матеріалу розділів. Щоправда, вони набули б значно більшої наукової вартості, якби Автор висловив конкретні рекомендації відносно подальшої розробки дослідженої ним проблеми. Важливим елементом роботи також є малюнки, таблиці та додатки, які «працюють» і, з одного боку, полегшують роботу з матеріалом статистичного характеру, а з іншого — мають самостійну наукову цінність, як сукупність авторських підрахунків і обчислень основних історико-демографічних коефіцієнтів та значень. У цьому ж відношенні безумовним позитивом є наявність географічного та іменного покажчиків, зокрема останній об'єднує не тільки імена дослідників, а й мешканців гетьманських міст з вказівкою їхніх соціальних ролей (злочинець, жебрак, школяр, тощо).

Акцентуючи увагу на позитивних сторонах монографії, вважаю за доцільне висловити деякі зауваження. Зокрема, текст, можливо, надміру перенасичений цитуваннями тогочасних джерел, бажання Автора передати колорит епохи зрозуміле, але при цьому робота отримує зайву описовість. Також, занадто лаконічною бачиться післямова, апеляція Сердюка І. до висновків у тексті, пояснює його логіку, однак цей компонент дослідження можна було б розширити. Проте ці міркування суттєво не впливають на загальну оцінку монографії, що є самостійною завершеною науковою працею, в якій отримані нові науково обґрунтовані результати, котрі вирішують важливу наукову проблему історії України: з'ясовують історико-демографічні характеристики населення полкових міст Лівобережної України середини XVIII століття. Наостанок відмічу і доволі якісне поліграфічне оформлення книги, котре, у поєднанні з легким стилем написання тексту, роблять знайомство з населенням міст Гетьманщини напрочуд приємним як для професійних істориків, так і для широкого загалу шанувальників Клію.

В. М. Горобець

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

- Бороденко Олена Анатоліївна** — аспірант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (далі ПНПУ)
- Вільховий Юрій Віталійович** — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Год Борис Васильович** — доктор педагогічних наук, професор, проректор ПНПУ з науково-педагогічної роботи, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Год Наталія Володимирівна** — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Горобець Віктор Миколайович** — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, завідувач Центру соціальної історії Інституту історії України НАН України
- Єрмак Олександр Петрович** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ
- Кашицина Олена Олександрівна** — аспірант ПНПУ
- Киридон Петро Васильович** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ
- Кравченко Петро Анатолійович** — доктор філософських наук, професор, декан історичного факультету ПНПУ
- Кривенко Юрій Олександрович** — аспірант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (далі ПХДПУ)
- Куйбіда Віктор Віталійович** — кандидат біологічних наук, доцент кафедри біології та методики навчання, директор Інституту фізичного виховання та природознавства ПХДПУ
- Лахач Таміла Олександрівна** — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України ПНПУ
- Мельник Анатолій Іванович** — доктор філософських наук, професор, голова Чернігівської обласної ради
- Молоткіна Валентина Костянтинівна** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ПХДПУ
- Нікітенко Костянтин Вікторович** — кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Львівського інституту менеджменту
- Орлов Владлен Миколайович** — аспірант ПНПУ
- Потапенко Ярослав Олександрович** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ПХДПУ
- Приходько Сергій Миколайович** — кандидат політичних наук, доцент кафедри політекономії ПНПУ
- Розовик Дмитро Федорович** — доктор історичних наук, професор кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі КНУ)
- Розовик Олеся Дмитрівна** — аспірант КНУ

- Степаненко Микола Іванович** — доктор філологічних наук, професор, ректор ПНПУ
- Стрілець Василь Васильович** — доктор історичних наук, професор кафедри теорії права Полтавського юридичного інституту «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»
- Тевікова Ольга Валентинівна** — кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та гуманітарної підготовки Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка
- Уткін Олександр Іванович** — доктор історичних наук, професор кафедри історії Міжнародного Соломонового університету
- Шевчук Сергій Миколайович** — кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства ПНПУ

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять»

Програмні цілі (основні принципи) або тематична спрямованість: дослідження актуальних проблем історії України та зарубіжних країн, історії, культури, традицій і постатей Полтавщини.

Редакція збірника «Історична пам'ять» приймає матеріали у такому обсязі: статті і студії — до 24 сторінок, повідомлення — до 16 сторінок, до рубрик «Освіта і виховання на Полтавщині», «Слово молодого автора», «3 історії Полтавського педагогічного університету», «Краєзнавство в школі» тощо — до 12 сторінок, матеріали рубрик «Наш календар», «Нові праці з історії краю» — 3-5 сторінок, «Хроніка» — 1-2 сторінки.

Умовою публікації у збірнику є якість матеріалу, його актуальність, доступність для читача, оформлення бібліографії згідно діючих державних стандартів.

Обов'язкові вимоги:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог ВАК України від 2008 та 2009 років, розміщених у Бюлетені ВАК України (2008. — №6; 2009. — №5.).

2. Матеріали подаються на диску CD-R/RW у вигляді документа Word у форматі rtf з 1 роздрукованим ідентичним примірником на папері формату А4 (кегель — 14, інтервал — 1,5, поля — 2,0x2,0x2,5x1,5, шрифт — Times New Roman, без автоматичних переносів).

3. Рукопис матеріалу повинен розміщуватися у такому порядку:

а) ініціали та прізвище автора (авторів) — зверху в правому куті «жирним» курсивом;

б) назва роботи (великими «жирними» літерами) — від центру;

в) анотації українською, російською та англійською мовами (кожне до 250 знаків) (автор, назва статті, резюме, ключові слова);

г) основний текст статті;

д) список використаної літератури (порядок за абеткою);

е) таблиці та малюнки, підписи до малюнків;

ж) довідка про автора (авторів).

4. Посилання подаються цифрами у квадратних дужках під номером із зазначенням сторінки або аркуша [1, с. 17]. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі згідно діючих державних стандартів. Рекомендується дотримуватися таких зразків:

Для книг:

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К.: Либідь, 1993. — 502 с., іл.

Для статті у збірнику:

В'ялик М. Г. Хто був одним із перших творців ракетної зброї? / М. Г. В'ялик // Наш рідний край: Сторінки про піонерів ракетобудування, авіації та космонавтики і їх зв'язки з Полтавщиною [збірка]. — Полтава: Б. в., 1991. — С. 3 — 11.

Для журнальної статті:

Кресін О. В. Національна концепція Миколи Хвильового / О. В. Кресін // Український історичний журнал. — 1997. — № 6. — С. 58 — 63.

Для газетної статті:

Жовкопляс О. Майбутнє України твориться сьогодні / О. Жовкопляс // Освіта. — 1998. — №11. — 18 березня. — С. 5.

Для посилань на архівне джерело:

Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 58.

5. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються, не реєструються і не повертаються авторам.

6. Рукописи редакцією не рецензуються.

7. Редакція листується з читачами на сторінках збірника.

8. Матеріали публікуються за кошти автора. 1 сторінка друкованого тексту (відповідно до вище встановлених вимог) = 20 грн. + 30 грн. за 1 примірник збірника.

Наукове видання

Історична пам'ять

Науковий збірник

Випуск 27

Технічний редактор,
комп'ютерна верстка
та макетування:

Лахно О. П.

Комп'ютерний набір
і коректування:

Лахно В. І.

*Комп'ютерний набір, верстку та макетування виконано
в «Творчій майстерні історичного факультету» Полтавського
національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

✉ **Наша адреса:** кім. 19, вул. Остроградського, 2, Полтава, 36003

☎ **Тел.:** (05322) 7-27-25, ✉ **e-mail:** historic@ukr.net

Підписано до друку 26.06.2012 р.
Гарнітура Таймс. Формат 70x100 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 10,28. Зам. 12/24.
Наклад 300 прим.

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.